

ตำราศัลยกรรมประสาทสำหรับแพทย์และทันตแพทย์ในพระสมณสังฆราช

๑

๒

ตำราศัลยกรรมประสาทสำหรับแพทย์และทันตแพทย์ในพระสมณสังฆราช

๑

๒

๓

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความตายในพระอภิธรรมปิฎก

ชูศรี บุรณ์ทอง

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

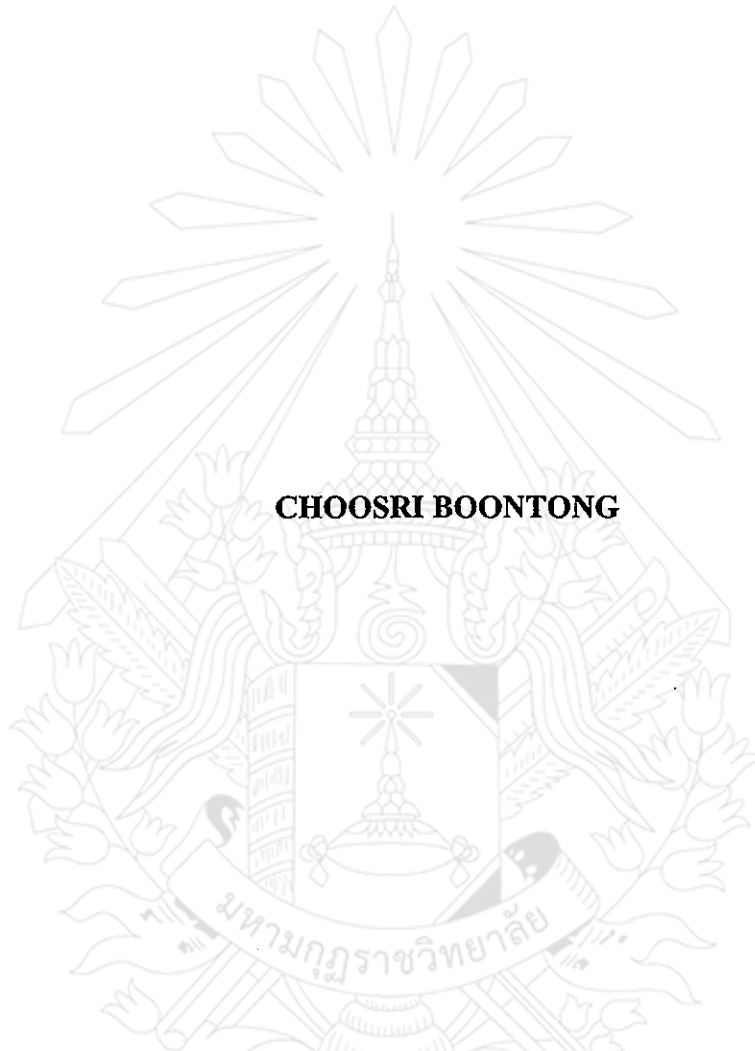
สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๘

B 9312

**AN ANALYTICAL STUDY OF THE CONCEPT OF DEATH
IN THE ABHIDHAMMA PITAKA**

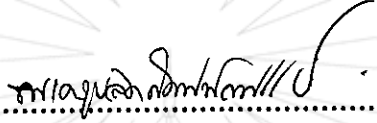

CHOOSRI BOONTONG

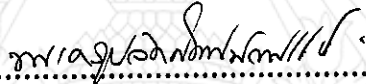
**A THEMATIC PAPER SUBMITTED IN PARTIAL FULFILLMENT OF THE REQUIREMENTS
FOR THE DEGREE OF MASTER OF ARTS
DEPARTMENT OF BUDDHIST STUDIES
GRADUATE SCHOOL
MAHAMAKUT BUDDHIST UNIVERSITY
B.E. 2549 (2006)**

หัวข้อสารนิพนธ์ : การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความตายในพระอภิธรรมปิฎก
ชื่อนักศึกษา : ชุตรี บุรณ์ทอง
สาขาวิชา : พุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา : ศ.เกียรติคุณ นพ.จำลอง ดิษยวณิช
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม : ศ.เกียรติคุณ แสง จันทร์งาม

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย อนุมัติให้รับสารนิพนธ์นี้ เป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรศาสนศาสตรมหาบัณฑิต

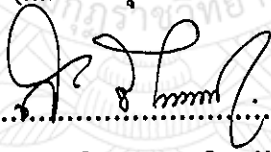

..... คณะบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์)

คณะกรรมการสอบสารนิพนธ์

..... ประธานกรรมการ
(พระครูปลัดสัมพิพัฒน์วิริยาจารย์)

..... อาจารย์ที่ปรึกษา
(ศ.เกียรติคุณ นพ.จำลอง ดิษยวณิช)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ศ.เกียรติคุณ แสง จันทร์งาม)

..... กรรมการ
(ผศ.พิเศษ ดร.สุกิจ ชัยมุสิก)

..... กรรมการ
(ผศ.เจียน วันทนียตระกูล)

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Thematic Title : **An Analytical Study of the Concept of Death
in the Abhidhamma Pitaka**

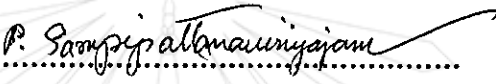
Student's Name : **Mrs. Choosri Boontong**

Department : **Buddhist Studies**

Advisor : **Prof. Emeritus. Dr. Chamlong Disayavanish**

Co-Advisor : **Prof. Emeritus. Saeng Chandngarm**

Accepted by the Graduate School, Mahamakut Buddhist University in Partial
Fulfillment of the Requirements for the Master's Degree.

..... Dean of Graduate School
(Phragrupaladsampipattanaviriyajarn)

Thematic Committee

..... Chairman
(Phragrupaladsampipattanaviriyajarn)

..... Advisor
(Prof. Emeritus. Dr. Chamlong Disayavanish)

..... Co-Advisor
(Prof. Emeritus Saeng Chandngarm)

..... Member
(Asst. Emeritus Prof. Dr. Sukit Chaimusik)

..... Member
(Asst. Prof. Kian Wanthaneeayatragool)

หัวข้อสารนิพนธ์	: การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความตายในพระอภิธรรมปิฎก
ชื่อนักศึกษา	: ชุศรี บุรณทอง
สาขาวิชา	: พุทธศาสนศึกษา
อาจารย์ที่ปรึกษา	: ศ.เกียรติคุณ นพ.จำลอง ดิษยวณิช
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	: ศ.เกียรติคุณ แสง จันทร์งาม
ปีการศึกษา	: ๒๕๕๙

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ดังต่อไปนี้

๑. เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความตายตามหลักพระอภิธรรมปิฎก
๒. เพื่อศึกษาวิเคราะห์เรื่องกรรมที่สัมพันธ์กับความตายที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎก
๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์เรื่องความตาย หลักกรรมและการเกิดใหม่

การศึกษานี้ใช้วิธีวิจัยจากเอกสาร โดยการศึกษาค้นคว้าจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และอนุฎีกา รวมทั้งเอกสารตำราวิชาการจากแหล่งต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

ผลจากการศึกษาวิเคราะห์พบว่าแนวคิดเรื่องความตายตามหลักพระอภิธรรมปิฎก เป็นเรื่องของหลักการที่อธิบาย ๑. ขณิกมรณะ ๒. สมมติมรณะ ๓. สมุจเจตมรณะ และปรากฏการณ์ทางจิตที่กำลังจะตายไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนจนถึงวินาทีสุดท้ายของชีวิตที่เรียกว่า "จุติจิต" และวิถีแห่งจิตเกิดใหม่ติดต่อกันไม่มีระหว่างกันเรียกว่า "ปฏิสนธิจิต" ซึ่งเป็นจิตดวงแรกของชีวิตใหม่ในภพใหม่ เรื่องการตายและการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายมีความสัมพันธ์กันกับเรื่องกรรมอย่างแยกจากกันไม่ได้ เพราะกรรมเป็นส่วนบ่งบอกคติ หรือสถานที่เกิดของสัตว์ หลังจากตาย มีทั้งกรรมดีจะบ่งชี้คติในเชิงบวกคือแสดงถึงภาวะแห่งความสุขความสบาย ส่วนกรรมชั่วเป็นส่วนบ่งชี้คติในเชิงลบคือแสดงภาวะแห่งความบีบคั้นได้รับความทุกข์ทรมานอย่างแสนสาหัส สำหรับเหตุปัจจัยอื่นๆ ที่ทำให้บุคคลตายแล้วเกิดหรือไม่เกิดนั้น ขึ้นอยู่กับสภาพทางจิตของบุคคลนั้นๆว่าจะบริสุทธิ์ผุดผ่องจากอาสวะกิเลสมากน้อยแค่ไหน ต้องอาศัยกำลังตามลำดับขั้นของโลกุตตรจิตที่กระทำกิจในการประหาณกิเลสด้วยมรรคญาณ ๔ มีโสดาปัตติมรรค เป็นเบื้องต้น จนสุดท้ายได้อรหัตตมรรค บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ผู้หมดเชื้อนำเกิด ล่วงพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้ แต่ถ้าตราบใดที่บุคคลยังมีกิเลสอยู่เขาย่อมเกิดและตายอยู่ตราบนั้น การปฏิเสธการเวียนว่ายตายเกิดย่อมเท่ากับเป็นการปฏิเสธหลักคำสอนเรื่องมรรค ผล นิพพานไปด้วย นับว่าเป็นความเห็นผิดที่ปิดกั้นหนทางเข้าถึงความสุขที่แท้จริงในพระพุทธศาสนา หลักธรรมที่จะนำให้บุคคลมีความสุขชั้นโลกียะ และโลกุตระนั้นมีมากมาย แต่สรุปรวมลงมาถึงมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลางได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ ปัญญาอันเห็นชอบ ๑ ความดำริชอบ ๑

การเจรจาชอบ ๑ การงานชอบ ๑ การเลี้ยงชีวิตชอบ ๑ ความพยายามชอบ ๑ ความระลึกชอบ ๑ และความตั้งใจชอบ ๑ ที่สามารถนำมาเป็นหลักปฏิบัติได้อย่างดี ถ้ามีการศึกษาและทำความเข้าใจด้วยความศรัทธาอย่างแท้จริง

ถ้ามองจากมุมมองของพระอภิธรรมปิฎก ความตายกับการเกิดใหม่เกี่ยวข้องกันอย่างใกล้ชิด พอตายลง การเกิดใหม่จะตามมาทันที ทั้งตายและการเกิดใหม่เป็นของกระบวนการแห่งกระแสต่อเนื่องแห่งชีวิตอันเดียวกัน ถ้ามองชีวิตในแง่นี้ เราจะไม่กลัวความตาย เพราะความตายไม่ใช่ความดับสูญแห่งชีวิตอย่างสิ้นเชิง ยิ่งกว่านั้นเรายังสามารถจัดการกับชีวิตของตนเองได้โดยการควบคุมกรรมของตน คนอาจเลือกภพภูมิใหม่ได้ตามที่ตนต้องการ โดยไม่ต้องยอมสยบต่อความประสงค์ตามอำนาจใจของอำนาจเหนือธรรมชาติใดๆ ดังนั้นพระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาแห่งความหวังที่สามารถช่วยให้คนรู้จักเตรียมตัวเพื่อเผชิญกับความตายอย่างกล้าหาญด้วย

Thematic Title : An Analytical Study of the Concept of Death in the
Abhidhamma Pitaka

Student's Name : Mrs. Choosri Boontong

Department : Buddhist Studies

Advisor : Prof. Emeritus. Dr. Chamlong Disayavanish

Co-Advisor : Prof. Emeritus. Saeng Chandngarm

Academic Year : B.E. 2549 (2006)

ABSTRACT

This research has the following objectives:

- 1) To analyze the concept of death in Abhidhammapitaka.
- 2) To analyze the concept of Kamma in its relationship to the concept of death in Abhidhammapitaka.
- 3) To study and analyze death, the law of Kamma and rebirth in the Abhidhammapitaka.

This is adocumentary research making use of the data derived from the primary source--the Tripitaka, the secondary source--the commentary, the sub-commentary and the tertiary source—the texts, academic papers, research works and theses.

The research has yielded the following results: Three types of death have been described in Abhidhammapitaka : Momentary death (khanika Marana), conventional death (Sammatti Marana) and Absolute death (Sāmuuccheda Marana). The psychic phenomenon just before death in which the last thought moment (Cuticitta) of the final second of life expires and immediate appearance of the linking psychic moment, the first thought moment (patisandhi citta) in a new form of life and a new realm of existence have been described in a complete detail.

Death and rebirth are inseparable from kamma. It is kamma that determines the Gati or the new abodes of beings' rebirth, good Karma causes rebirth in the realms of weal; bad kamma causes rebirth in the realms of woe. But there are some people who may undergo a lesser number of rebirth or may not be reborn at all because they have supramundane minds in which some or all of their mental defilements have been extinguishes by the A Insights

of the path (4 Magga Nana) beginning with the path of stream-winning and ending with the path of full Enlightenment. The process of rebirth will continue as long as kamma and defilements exist. It will end only when the two factors have been eliminated by the power of the Noble Eightfold Path consisting of Right View, Right Thought, Right Speech, Right Act, Right Livelihood, Right Effort, Right Mindfulness and Right Concentration.

From Abhidhamma pitaka's point of view death and rebirth are closely related, death is immediately followed by rebirth; both belong to the same process of life continuum. Looking at life in this way one will not fear death because it is not utter annihilation of life. Moreover, one can manipulate his or her life by controlling his/her Kamma. He can choose his new realm of existence as he or she likes and not to submit to arbitrary wish of any supernatural agency. So Buddhism is the religion of hope that can help prepare one to face death valiantly.

กิตติกรรมประกาศ

สารนิพนธ์ เรื่องการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความตายในพระอภิธรรมปิฎกสำเร็จลงได้เนื่องด้วยได้รับความกรุณาช่วยเหลือจากบุคคลหลายฝ่ายหลายท่านในการให้ข้อมูล ข้อเสนอแนะ ให้คำปรึกษาแนะนำ ความคิดเห็นและกำลังใจ

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณพระครูปลัดสัมพิพัฒนวิริยาจารย์ คณบดีบัณฑิตวิทยาลัยที่เมตตาอนุมัติให้มีการสอบสารนิพนธ์ และคำแนะนำอันเป็นประโยชน์แก่ผู้วิจัย

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณ ศ. (เกียรติคุณ) นพ.จำลอง ดิษยวณิช อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ และศ. (เกียรติคุณ) แสง จันทร์งาม อาจารย์ที่ปรึกษาร่วมที่ได้ให้คำชี้แนะ ให้ข้อมูล ให้กำลังใจ และตรวจสอบสารนิพนธ์ทุกชั้นตอนจนสารนิพนธ์เล่มนี้สำเร็จได้ตามวัตถุประสงค์

ขอขอบพระคุณ ผศ.พิเศษ ดร.สุกิจ ชัยมุสิก และ ผศ.เขียน วันทนียตระกูล อาจารย์ผู้ตรวจสอบสารนิพนธ์ประจำบัณฑิตวิทยาลัยที่ได้กรุณาแนะนำปรับเปลี่ยนการจัดพิมพ์ให้เป็นไปตามระเบียบการจัดพิมพ์สารนิพนธ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ขอขอบพระคุณอาจารย์ทุกท่านที่ได้ถ่ายทอดความรู้ทางวิชาการ และประสบการณ์ให้แก่ผู้วิจัย ตลอดจนเจ้าหน้าที่ทุกท่านที่มีส่วนช่วยเหลือจนผู้วิจัยสำเร็จหลักสูตร นอกจากนี้ต้องขอขอบพระคุณกลุ่มเพื่อนๆ ที่ให้ความเกื้อหนุน ให้คำชี้แนะ รวมทั้งเป็นกำลังใจแก่ผู้วิจัยเสมอมา และจะขาดเสียมิได้คือครอบครัว ญาติมิตร ผู้ใกล้ชิดที่เป็นทุนให้ทั้งทางวัตถุ และกำลังใจด้วยดีตลอดมา

อนึ่ง ขอบกพร่องใดๆ ที่มีในสารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยขอยอมรับแต่เพียงผู้เดียว ส่วนคุณค่าประโยชน์ และความดีใดๆ ที่จะพึงมีอยู่บ้างขอถวายเป็นพุทธบูชา รวมทั้งบูชาคุณบิดา-มารดา อาจารย์ทุกท่าน และกัลยาณมิตรทุกท่านที่ช่วยอบรมสั่งสอนและชี้แนวทางการศึกษาแก่ข้าพเจ้ามาโดยตลอด

ขออภัย/ขอบคุณด้วยความเคารพอย่างสูง

ชูศรี บุรณทอง

สารบัญคำย่อ

ในสารนิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยได้ใช้คำภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ของมหามกุฏราชวิทยาลัย พร้อมอรรถกถา (๙๑ เล่ม) ปี ๒๕๓๖ และฉบับของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปี ๒๕๓๙ พร้อมทั้งคำภีร์อรรถกถาต่างๆ อันเป็นคำภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาเถรวาทในการค้นคว้า ซึ่งในการอ้างอิงในที่นี้ ผู้วิจัยได้ใส่ชื่อย่อของคำภีร์ตามที่กล่าวมา ดังมีคำย่อและคำเต็มที่อ้างถึง ดังนี้

คำย่อ	คำเต็ม
พระวินัยปิฎก	
วิ.มหา	วินัยปิฎก มหาวิภังค
พระสุตตันตปิฎก	
ที.ปา.	สุตตนต์ปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคค
ที.ม.	สุตตนต์ปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปญญาสก
ม.มู.	สุตตนต์ปิฎก มัชฌิมนิกาย มุลปญญาสก
ม.ม.	สุตตนต์ปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปญญาสก
ม.อุ.	สุตตนต์ปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปญญาสก
อง.เอก.	สุตตนต์ปิฎก องคุตตรนิกาย เอกนิปาต
อง.ติก.	สุตตนต์ปิฎก องคุตตรนิกาย ติกนิปาต
อง.จตุกก.	สุตตนต์ปิฎก องคุตตรนิกาย จตุกกนิปาต
อง.ปญจก.	สุตตนต์ปิฎก องคุตตรนิกาย ปญจกนิปาต
อง.ฉกุก.	สุตตนต์ปิฎก องคุตตรนิกาย ฉกุกนิปาต
อง.สตตก.	สุตตนต์ปิฎก องคุตตรนิกาย สตตกนิปาต
ขุ.ม.	สุตตนต์ปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ
พระอภิธรรมปิฎก	
อภิ.วิ.	อภิธรรมปิฎก วิภังค
อภิ.สง.	อภิธรรมปิฎก ธรรมสงคณี
อภิ.ย.	อภิธรรมปิฎก ยมก
ปกรณ์วิเสส	
มิลินท.	มิลินทปญหปกรณ์
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคคปกรณ์

จากการอ้างอิงคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาตั้งที่กล่าวมา ผู้วิจัยได้กำหนดตัวเลขที่อยู่หลังชื่อคัมภีร์ออกเป็นตอนๆ คือ

๑. คัมภีร์พระไตรปิฎกได้กำหนดเป็นสามตอน ได้แก่ เลขเล่ม / ข้อ / หน้า เช่น วิ. มหา. ๔/๑๓/๒๐-๒๑ หมายถึง พระวินัยปิฎก มหาวรรค เล่มที่ ๔ ข้อที่ ๑๓ หน้าที่ ๒๐-๒๑

๒. ในคัมภีร์ต่างๆ ได้กำหนดเป็นสองตอน ได้แก่ เล่ม / หน้า เช่น วิสุทธิ. ๓/๓๕๑ หมายถึง คัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่มที่ ๓ หน้าที่ ๓๕๑ เป็นต้น

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญคำย่อ	ฉ
สารบัญ	ช
สารบัญภาพ	ฎ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๒
๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย	๓
๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๓
๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๓
๑.๖ คำนิยามศัพท์	๔
บทที่ ๒ ความตายตามหลักพระอภิธรรม	๖
๒.๑ ความเป็นจริงของชีวิต	๖
๒.๑.๑ แนวคิดทั่วไปเกี่ยวกับชีวิต	๗
๒.๑.๒ แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตตามนัยพระอภิธรรม	๘
๒.๑.๓ การเกิดขึ้นของชีวิตตามนัยพระอภิธรรม	๑๒
๒.๑.๔ ชีวิตกับสังสารวัฏ	๑๕
๒.๑.๕ ชีวิตแบบโลกุตตระ	๑๗
๒.๒ แนวคิดเกี่ยวกับความตาย	๒๑
๒.๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับความตายในพระอภิธรรมปิฎก	๒๑
๒.๒.๒ แนวคิดทั่วไปเกี่ยวกับความตาย	๒๔
๒.๒.๓ ความเข้าใจเกี่ยวกับความตาย ๒ ประการ	๓๒
๒.๓ ความจริงเกี่ยวกับความตายในพระอภิธรรม	๓๕

๒.๔ ความตายกับสังสารวัฏ	๔๖
๒.๕ สาเหตุแห่งการตาย	๔๙
๒.๖ ตายแล้วไปไหน (สุคติ หรือ ทุคติ)	๕๒
๒.๗ ทางที่ไม่ตาย และไม่เกิด	๕๗
บทที่ ๓ กรรมและการเกิดใหม่	๖๐
๓.๑ ความสำคัญของกฎแห่งกรรม	๖๐
๓.๑.๑ กฎแห่งกรรม	๖๐
๓.๑.๒ ประเภทของกรรม	๖๑
๓.๑.๓ กรรมปรากฏใกล้ตาย	๖๓
๓.๒ กรรมในพระสูตร	๖๔
๓.๒.๑ กรรมว่าด้วยการถือวัตรปฏิบัติ (กุกกโรวาทสูตร)	๖๔
๓.๒.๒ กรรมว่าด้วยการจำแนกกรรม ๗ คู่ (จูฬกัมมวิกังค	๖๖
สูตร)	
๓.๒.๓ กรรมโดยบุคคล ๔ จำพวก (มหากัมมวิกังคสูตร)	๖๘
๓.๒.๔ กรรมให้ผลต่างกัน	๖๙
๓.๓ กรรมในอรรถกถา และเอกสารต่าง ๆ	๗๐
๓.๓.๑ กรรม	๗๐
๓.๓.๒ ผลกรรมที่พิสูจน์ได้ในปัจจุบัน	๗๒
๓.๓.๓ กรรมที่จัดว่าเป็นกรรมสมบุรณ์	๗๒
๓.๓.๔ เกณฑ์วินิจฉัยกรรม	๗๓
๓.๔ กรรมในพระอภิธรรม	๗๔
๓.๔.๑ ใจความของกรรมในพระอภิธรรม	๗๔
๓.๔.๒ สังเคราะห์กรรมลงในชวนจิต ๗ ดวง	๗๕
๓.๔.๓ สมบัติ ๔	๗๖
๓.๔.๔ วิบัติ ๔	๗๗
๓.๔.๕ กรรม ๑๖ ว่าด้วยองค์ประกอบในการให้ผลของกรรม	๗๗

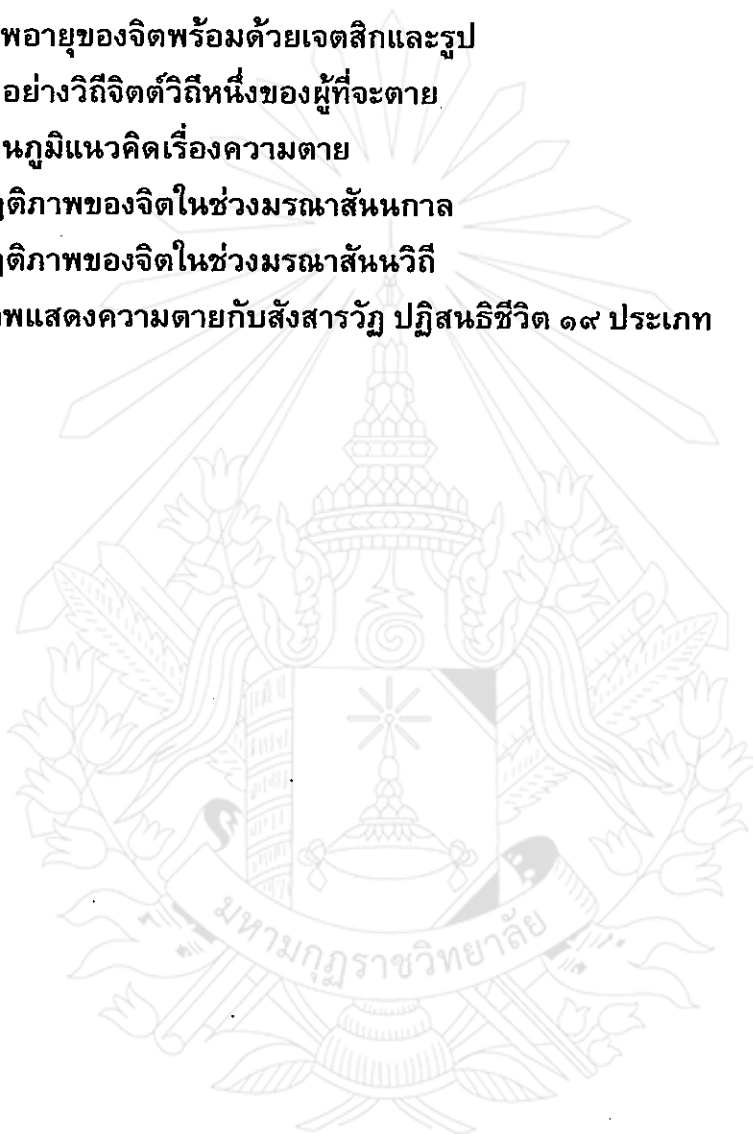
บทที่ ๔ วิเคราะห์เรื่องความตายและเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่	๘๒
๔.๑ ความสำคัญของความตาย	๘๒
๔.๒ วิเคราะห์เรื่องความตาย	๘๕
๔.๓ วิเคราะห์เรื่องกรรมกับการเกิดใหม่	๘๘
๔.๔ ชีวิตประจำวันมีความสำคัญอย่างไร	๙๑
๔.๕ หลักปฏิบัติที่ทำให้เกิดประโยชน์สุขในชั้นโลกียภาพ	๙๕
๔.๕.๑ หลักปฏิบัติที่ทำให้เกิดประโยชน์สุขในชั้นโลกียภาพ	๙๕
๔.๕.๒ หลักปฏิบัติที่ทำให้เกิดประโยชน์สุขชั้นโลกุตตรภาพ	๑๐๑
๔.๖ เตรียมความพร้อมก่อนตาย	๑๐๕
๔.๖.๑ เตรียมความพร้อมทางด้านร่างกาย (Physical Preparation)	๑๐๖
๔.๖.๒ เตรียมความพร้อมทางด้านจิตใจ (Social Preparation)	๑๐๖
๔.๖.๓ เตรียมความพร้อมทางด้านสมบัติวัตถุภายนอก	๑๐๗
๔.๖.๔ เตรียมความพร้อมทางด้านสัมพันธภาพกับสังคม	๑๐๗
บทที่ ๕ บทสรุป และข้อเสนอแนะ	๑๐๙
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๐๙
๕.๑.๑ แนวคิดเรื่องความตายตามหลักพระอภิธรรม	๑๐๙
๕.๑.๒ กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด	๑๑๐
๕.๑.๓ แนวทางในการดำเนินชีวิต	๑๑๒
๕.๑.๔ วิธีแก้กรรมตามหลักอภิธรรม	๑๑๓
๕.๑.๕ วิธีที่ทำให้ไม่ต้องเกิดและตายอีกต่อไป	๑๑๔
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๔
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	๑๑๔
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย	๑๑๗
บรรณานุกรม	๑๑๘
ภาคผนวก	๑๒๑
ภาคผนวก ก ภาพกามวิถึ	๑๒๒
ภาคผนวก ข ภาพอัปปนาวิถึ	๑๒๓
ภาคผนวก ค ภาพมรณาสันวิถึ	๑๒๔

ภาคผนวก ง ภาพวงจรของชีวิต	๑๒๕
ภาคผนวก จ ภาพภพภูมิ ๓๑ ภูมิ	๑๒๖
ภาคผนวก ฉ คำกลอนสอนใจ	๑๒๗
ประวัติผู้วิจัย	๑๒๘

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ ๑ ภาพประกอบที่แสดงถึงปฏิสนธิกาล ปรวัตติกาล พร้อมด้วยจุด กาล	๑๓
ภาพที่ ๒ ภาพอายุของจิตพร้อมด้วยเจตสิกและรูป	๑๔
ภาพที่ ๓ ตัวอย่างวิถีจิตต์วิถีหนึ่งของผู้ที่จะตาย	๒๖
ภาพที่ ๔ แผนภูมิแนวคิดเรื่องความตาย	๓๔
ภาพที่ ๕ พุทธิภาพของจิตในช่วงมรณาสันนกาล	๔๑
ภาพที่ ๖ พุทธิภาพของจิตในช่วงมรณาสันนวิถิ	๔๒
ภาพที่ ๗ ภาพแสดงความตายกับสังสารวัฏ ปฏิสนธิชีวิต ๑๙ ประเภท	๔๙

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ความตายเป็นเรื่องที่ต้องเกิดขึ้นกับทุกคนเป็นสัจธรรมความเป็นจริงของชีวิตซึ่งไม่มีใครสามารถหลีกเลี่ยงได้ ความตายเป็นเรื่องลึกลับของชีวิตที่ยังไม่มีข้อมูลทางวิทยาศาสตร์ที่ชัดเจนมาอธิบายเกี่ยวกับภาวะของความตายที่ต้องอาศัยพลังขับเคลื่อนไปตามกระแสของกิเลส กรรมวิบากของแต่ละคนหมุนเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่างๆ หรือวงจรแห่งทุกข์ที่เรียกว่าสังสารวัฏ มานับไม่ถ้วน อาศัยพระสัพพัญญุตญาณของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฎกเกี่ยวกับความจริง ปรากฏการณ์ใกล้ดับจิตของมนุษย์ได้อย่างละเอียดลึกซึ้งและเป็นหลักวิชาการที่ผู้ควรแก่ทำการศึกษาอย่างยิ่ง และเป็นหลักฐานทางนามธรรมที่ล้ำหน้ากว่าวิทยาศาสตร์ ทำให้ผู้ศึกษาลายความสงสัย มีความเข้าใจ และสามารถวางแผนจัดการเกี่ยวกับสถานการณ์ในภาวะใกล้ตายและความตายของตน ตลอดจนบุคคลใกล้ชิดในระบอบสุดท้ายของชีวิตตามที่ตนปรารถนา ไม่ประมาทในชีวิต มีความพร้อมและวางใจได้ในความตายที่จะมาถึง

ความตายเป็นเครื่องหมายที่จุดจิตจะดับจากภพเก่า และปฏิสนธิจิตจะปรากฏขึ้นในภพใหม่ อันเป็นความจริงของชีวิตรูป และชีวิตนาม ตามทศนะของพระพุทธศาสนาเห็นว่า ตายแล้วเกิดก็ผิด ตายแล้วสูญก็ผิด ถ้าอย่างนั้นเห็นอย่างไรจึงจะเป็นการเห็นที่ถูก จึงควรได้มีการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความตายในพระอภิธรรมปิฎก เพื่อนำมาซึ่งข้อพิสูจน์ยืนยัน ในความเชื่อที่ถูกต้องว่า “เหตุปัจจัยให้เกิดก็ต้องเกิด ถ้าไม่มีเหตุปัจจัยให้เกิดก็ไม่เกิด” เหตุปัจจัยที่ว่า คือ ตัณหาและกรรม ถ้ายังมีตัณหาและกรรมอยู่ก็เป็นเหตุปัจจัยต้องเวียนเกิดในภพต่างๆ ถ้าไม่มีเชื้อของกิเลสตัณหาแล้วก็ไม่ต้องเกิดอีกต่อไป

ความจริงที่ลึกลับของมนุษย์กับการตายแล้วเกิดใหม่ตามหลักอภิธรรมมีลักษณะเป็นวิชาการที่ละเอียดลึกซึ้ง ชาวพุทธที่ไม่ได้ศึกษาพระพุทธศาสนาในเชิงวิชาการอย่างจริงจัง น้อยคนที่จะทราบหรือรู้ความจริงเกี่ยวกับภาวะใกล้ดับจิตของมนุษย์ที่น้อยคนจะทราบว่าขณะที่เรากำลังจะตายหรือขณะที่จิตของเราจะดับไปจากร่างกายนี้ นั่น ปรากฏการณ์ทางจิตของเราเป็นอย่างไร พระอภิธรรมได้อธิบายปรากฏการณ์ทางจิตของมนุษย์ที่กำลังจะตายไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนจนถึงวินาทีสุดท้ายของชีวิตที่เรียกว่า “จุดจิต” และวิถีแห่งจิตเกิดใหม่ติดต่อกันไม่มีระหว่างกันเรียกว่า “ปฏิสนธิจิต” ซึ่งเป็นจิตดวงแรกของชีวิตใหม่ในภพใหม่ก็เกิดขึ้นทันที

เรื่องการตายและการเกิดของสัตว์ทั้งหลายมีความสัมพันธ์กันกับเรื่องกรรมอย่างแยกจากกันไม่ได้ กรรมเป็นเรื่องละเอียดลึกซึ้งและซับซ้อนเกินกว่าวิสัยของผู้ที่ไม่มีญาณอภิญญาจะหยั่งทราบได้ กรรมโดยนัยของพระอภิธรรมเป็นเรื่องของหลักการทั้งสิ้น แต่หลักการนี้แหละเป็นเรื่องสำคัญที่ควรศึกษาอย่างยิ่ง เป็นการช่วยให้พระพุทธศาสนาไม่ลบล้างเปลี่ยนแปลงไป และทำให้มีความเข้าใจความเป็นจริงของชีวิตแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น เพราะความเข้าใจเรื่องชีวิตและความตายมีคุณค่าสูงกว่าความเข้าใจในเรื่องอื่นๆ

ในโลกปัจจุบันมีอิทธิพลของวิชาการสมัยใหม่ และวิทยาศาสตร์ได้ครอบงำไปทุกแห่งหน ทำให้คนสมัยปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักวิชาการด้านต่างๆ เห็นว่าการเชื่อเรื่องความตาย แล้วเกิดใหม่เป็นความมงายไร้เหตุผล ไม่เชื่อในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า และใน “ตถาคตโพธิสัทธา” คือการเชื่อพระปัญญาการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า อันมีสาระสำคัญดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น จึงเป็นปัญหาที่มีการถกเถียงกันมาก และมีการสนใจกันมาตั้งแต่สมัยศึกคำบรรพ์แล้ว เพราะว่าคนเราเกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องตายทุกคน แต่เมื่อตายแล้วก็อยากจะทราบว่า จะไปเกิดที่ไหน หรือตายแล้วต้องขาดสูญกันไป มีอะไรมาเป็นหลักฐานพิสูจน์ยืนยัน ซึ่งเป็นเรื่องที่ต้องมีการขบคิด ต้องศึกษา วิเคราะห์วิจารณ์ ขบวนการของชีวิตหลังความตาย^๑

ฉะนั้นการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับการเกิดและการตายของชีวิตสัตว์ทั้งหลายในโลกตามหลักพระพุทธศาสนาในปัจจุบันนี้มีความสำคัญมากเนื่องจากการตีความคำสอนในพระพุทธศาสนาแตกต่างกันไป หากไม่มีการศึกษาให้ถูกต้องอาจกลายเป็นผู้สืบทอดสิ่งที่ผิดต่อไปได้ และเป็นอันตรายต่อพุทธศาสนิกชนอย่างมาก จึงควรมีการศึกษาตรวจสอบจากพระไตรปิฎกซึ่งมีการแปลเป็นภาษาไทยแล้ว โดยเฉพาะพระอภิธรรมปิฎกที่เป็นปริมัตถธรรมอันเป็นหลักธรรมชั้นสูงประเสริฐ และเชื้ออำนวยต่อการศึกษาปิฎกทั้งสองด้วยดี มีประโยชน์ให้เกิดปัญญา กำจัดความสงสัย ทำลายความเห็นผิด มีความเห็นถูกต้องและถ่ายทอดในสิ่งที่ถูกต้องสืบต่อไป ไม่กล่าวดูพระพุทธเจ้าเป็นผู้ที่มีเหตุผลไม่มงาย มีความเข้าใจ เข้าถึง และสำนึกดีในทางพระพุทธศาสนาที่สูงยิ่งขึ้น ไปตามลำดับ ครอบงำเข้าสู่เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ ไม่เกิดและตายอีกต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาเรื่องความตายตามหลักพระอภิธรรมปิฎก
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาเรื่องกรรมและการเกิดใหม่
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์เรื่องความตาย หลักกรรมและการเกิดใหม่

^๑ดร.รัชพล ศิริวงศ์ทอง, ตายแล้วไปไหน, (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์ดาว, ๒๕๔๒), หน้า ๓๔.

๑.๓ ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary-research) โดยค้นคว้าจากแหล่งข้อมูลคือ

๑.๓.๑ ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources) คือ จากพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาแปลฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕ และฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๘ รวมทั้งอรรถกถาและฎีกาต่างๆ อันเป็นคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนาเถรวาท โดยการสำรวจพุทธพจน์ที่เกี่ยวกับการอธิบายเรื่องความตายโดยตรง และในส่วนของด้วยเรื่องกรรม สังสารวัฏ ที่มีส่วนเชื่อมโยงกับการเกิดใหม่ของชีวิตและความตายในภพภูมิต่างๆ ตลอดจนคุณลักษณะของโลกุตตรภูมิ

๑.๓.๒ ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ งานเขียนทางวิชาการทางพระพุทธศาสนา และนักวิชาการสาขาอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนสารานุกรม (Encyclopedia) ต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง

อนึ่ง จะเน้นศึกษาหลักการที่เกี่ยวกับกระบวนการเกิดและตายตามหลักอภิธรรม โดยเฉพาะที่ปรากฏในพระอภิธรรมมัตถสังคหะเพื่อนำมาศึกษาเสริมประกอบให้สอดคล้องกับหัวข้อเรื่องที่ทำการศึกษา

๑.๔ วิธีดำเนินการวิจัย

๑.๔.๑ รวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ปกรณ์พิเศษ และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ศึกษาข้อมูล พร้อมทั้งวิเคราะห์ข้อมูล วิเคราะห์ เพิ่มเติมความคิดเห็นของผู้วิจัย

๑.๔.๓ เรียบเรียง ตรวจสอบ บันทึก

๑.๔.๔ นำเสนอเรียนปรึกษาอาจารย์ที่ปรึกษา

๑.๔.๕ แก้ไขปรับปรุงตามคำแนะนำของอาจารย์ที่ปรึกษา

๑.๔.๖ สรุปและเขียนรายงานการวิจัยจัดทำเป็นรูปเล่มของงานวิจัยนำเสนอคณะกรรมการที่ปรึกษา

๑.๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๕.๑ ทำให้ทราบแนวคิดเรื่องความตายตามหลักพระอภิธรรมปิฎก

๑.๕.๒ ทำให้ทราบเรื่องกรรมที่สัมพันธ์กันกับการเกิดใหม่

๑.๕.๓ ทำให้ทราบถึงความสัมพันธ์ของหลักกรรมที่มีอำนาจพิเศษกำหนดสภาวะของความตายและสภาวะของการเกิดใหม่ตลอดถึงสภาวะของความไม่ตายได้อย่างน่าอัศจรรย์

๑.๖ คำนิยามศัพท์

คำว่า “อภิธรรม” หมายถึงธรรมที่พิเศษยิ่งกว่าพระสูตร ได้แก่พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์^๑

คำว่า “อภิธรรม” หมายถึงธรรมอันประเสริฐล้ำค่า คือ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ^๒

คำว่า อภิธรรม ซึ่งหมายถึงธรรมอันยิ่งใหญ่ นั้น มิใช่มีแต่ในอภิธรรมปิฎกเท่านั้น แม้ในสุดตันตปิฎกก็มีอยู่ทั่วไป คือตอนใดพูดถึงหลักธรรมส่วนๆ ไม่กล่าวถึงบุคคลและเหตุการณ์ ตอนนั้นย่อมเป็นอภิธรรม เช่นข้อความในกนิตสูตร มีปรากฏความว่า ถ้ามีพระภิกษุ ๒ รูป พุคไม่ลงกัน ในอภิธรรม ภิกษุ (ผู้หวังจะระงับข้อโต้เถียง) พึงเข้าไปหาภิกษุที่ว่างกว่า พุคให้รู้ถึงความต่างกันโดยอรรถะพัญจนะ เตือนอย่าให้วิวาทกัน อันไหนถื้อมาผิดหรือเรียนมาผิดก็พึงกำหนดไว้แล้วกล่าวแต่ที่ถูกต้อง ฎกวินัย คำว่าอภิธรรมในพระสูตรที่กล่าวนี้ อรรถกถาแก้ว่า ได้แก่ โภธิปักขิยธรรม (ธรรมอันเป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้) ๓๗ ประการ มีสติปัญญา (การตั้งสติ) ๔ อย่าง เป็นต้น มีอริยมรรค (ทางหรือข้อปฏิบัติอันประเสริฐ) ๘ อย่างเป็นที่สุด เมื่อ โภธิปักขิยธรรมมีความหมายเป็นอภิธรรมได้เราก็เห็นได้ชัดว่า เพราะมีเนื้อหาเป็นธรรมะล้วนๆ นั้นเอง ผู้ที่ทราบหลักการข้อนี้ จึงมองเห็นอภิธรรมได้ในเรื่องราวทุกอย่าง เป็นแต่ให้รู้จักถอดธรรมะเป็นเท่านั้น^๓

วิถิ หมายถึง การเกิดขึ้น โดยลำดับติดต่อกันเป็นแถวของจิต เจตสิก รูป^๔

ขณะ หมายถึง ช่วงระยะเวลาสั้นที่สุด จะหาอะไรมาเปรียบเทียบมิได้^๕

ปรมัตถธรรม หมายถึง ธรรมที่เป็นของจริงอย่างยิ่ง ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เป็นธรรมที่พิสูจน์ได้^๖

มรณะ หมายถึง กังคักขณะของรูปและนาม^๗

^๑พระสังฆมณฑล ฆัตติกะ ฆัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ หลักสูตรชั้นจุฬาทิธรรมิกถี : จิต เจตสิก รูป นิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสังฆมณฑล, ๒๕๔๓), หน้า ๓.

^๒ป.ศ. ๓/๔๓๑.

^๓สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๖, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๖๔๖.

^๔พระสังฆมณฑล ฆัตติกะ ฆัมมาจริยะ, ปัญญาและเฉลย ปริเฉทที่ ๔-๕ หลักสูตรชั้นมัชฌิม-อาภิธรรมิกถี, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑.

^๕เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓.

^๖มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, บทบาทของอาจารย์สุจินต์ บริหารวนเขตต์ในการเผยแผ่พุทธธรรม, (กรุงเทพฯ : จัดพิมพ์โดยมูลนิธิศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนา, ๒๕๔๓), หน้า ๘๐.

ขณิกมรณะ หมายถึง ความตายแต่ละภังค์ภังค์ขณะของจิต เจตสิก และรูป
สมมติขณิกะ หมายถึง ความตายของสัตว์ทั้งหลายในแต่ละอัตตภาพของชีวิตในภพหนึ่ง
ที่สมมติ เรียกชื่อว่า นาย ก. นาย ข. ตาย เป็นต้น
สมุจเจทมรณะ หมายถึง ปรินิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลายที่ไม่มีการเกิดอีกต่อไป

พระสัทธัมมโชติกะ รัมมาจริยะ, ปฏิจสงฆุปปาททีปนี หลักสูตรมัชฌิมอาภิธรรมิกะโท,
พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๕.

บทที่ ๒

ความตายตามหลักพระอภิธรรมปิฎก

ความตายเป็นขบวนการหนึ่งของชีวิตจึงควรศึกษาเรื่องชีวิตก่อน ชีวิตเป็นธรรมชาติของรูปนามขั้น ๕ ที่เกิดขึ้นมาในเบื้องต้นและตายไปในที่สุด เป็นขบวนการของปัจจัยที่อิงอาศัยกันด้วย ถูกใช้คล่องนามกายและรูปกายไว้ด้วยอาการของสังสารวัฏ แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวกับชีวิตมี ๓ ส่วน คือส่วนที่หนึ่งเป็นการศึกษาแนวคิดจากเอกสารต่างๆ ส่วนที่สองศึกษาทฤษฎีความเป็นจริงของชีวิตตามนัยอภิธรรม และส่วนที่สามศึกษาชีวิตในชั้นโลกุตตระ

๒.๑ ความเป็นจริงของชีวิต

ชีวิตตามนัยอภิธรรม หมายถึง ความเป็นอยู่ มี ๒ นัย คือ “ชีวิตินทรีย์ที่เป็นนาม คือ ความเป็นใหญ่แห่งชีวิตเป็นชื่อของเจตสิกดวงหนึ่งในอัญญสมานาเจตสิก ซึ่งมีหน้าที่รักษาจิตเจตสิกอื่นๆ ให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ และชีวิตินทรีย์ที่เป็นรูป คือ รูปชีวิตินทรีย์ที่รักษากัมมขรูปทั้งหลาย ได้แก่ รูปร่างกายของคนและสัตว์มีชีวิตอยู่ได้เพราะชีวิตรูปนี้รักษาอยู่”^๑

ชีวิต หมายความว่า “ความเป็นอยู่ตรงข้ามกับคำว่า “อชีวะ” หรือ “อชีวิต” คือความไม่มีชีวิตหรือความตายเพราะสิ้นใจอ่อน และวิญญาณ ฉะนั้น “ความเป็นอยู่” ซึ่งก็เป็นคำตอบที่ตรงกับ ความหมายในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ที่ได้อธิบายไว้ว่า “น. ความเป็นอยู่ตรงกันข้ามกับความตาย”^๒ หมายถึง ผู้ที่มีชีวิตคือผู้ที่เป็นอยู่ ถ้าหากว่าไม่เป็นอยู่ ตายไปแล้วก็ไม่เรียกว่ามีชีวิต ก็คงเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่าคนเป็นๆ เท่านั้นเรียกว่า คนมีชีวิต ส่วนคนตายเป็นคนไม่มีชีวิต คือ ไม่มีชีวิตในภพนี้เท่านั้น ถ้าผู้นั้นยังไม่สิ้นกิเลสอาสวะเมื่อตายไปก็ต้องไปเกิดอีกในภพหรือภาวะใดก็ตามแต่ผลกรรมที่ทำไว้ ฉะนั้นคนที่ตายไปจะเรียกว่าคนที่สิ้นชีวิตโดยสิ้นเชิงหรือการตายถือว่าเป็นการสิ้นสุดของชีวิตก็ไม่ถูกนัก แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างหนึ่งของชีวิตเพื่อไปรับชีวิตใหม่ต่อไป ถ้ายังมีเชื้อกิเลสอยู่

^๑ อภิธรรมโชติกวิทยาลัย, พจนานุกรมพระอภิธรรมคัมภีร์, (กรุงเทพฯ : มุลินธิธัมมโชติกะ, ๒๕๒๖), หน้า ๑๐๖-๑๐๗.

^๒ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕), หน้า ๒๗๓.

๒.๑.๑ แนวคิดทั่วไป เกี่ยวกับชีวิต

แนวคิดเกี่ยวกับชีวิตของสัตว์โลกในแง่มุมต่าง ๆ มีหลายท่านที่ได้กล่าวถึงความเป็นจริง ขบวนการของชีวิต เป็นต้นว่า

พระโสภณคณาภรณ์ (ระแบบ จิตญาโณ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ชีวิตนี้ใครลิขิต” ว่า “ชีวิต คือกระบวนการธรรมชาติซึ่งอาศัยเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้นเขาก็เกิดขึ้น และเมื่อเหตุปัจจัยเสื่อมสลายไป ความเป็นชีวิตก็เสื่อมสลายไป และทราบใดที่กระเสถียรเสถียร ไม่ได้ตัดขาด การหมุนเวียนของชีวิตก็ยัง มีอยู่ตราบนั้น” บางครั้งท่านเรียก “ภวัฏจักร” คือเหมือนกับล้อที่จะนำไปสู่ภพชาติต่างๆ”

จำลอง ดิษยวณิช ได้แสดงถึงขบวนการของชีวิตว่า “ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายย่อม มีการเกิดขึ้น การตั้งอยู่ และการดับ ไปหมุนเวียนติดต่อกันอย่างไม่ขาดสาย ปราภฏการณ์ของการ เวียนตายเวียนเกิด ซึ่งเรียกว่าสังสารวัฏ หรือวงจรของความทุกข์นี้ เมื่อว่า โดยธรรมาธิษฐานแล้วก็คือ การเกิดขึ้นเองของปัจจัยสมุปบาทธรรมทั้งสิ้น กล่าวคือเมื่อมีอวิชชาที่เป็นเหตุให้สังขารเกิดขึ้น แล้ว สังขารก็เป็นเหตุให้เกิดองค์ธรรมต่อๆ ไปจนกระทั่งขารมณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส เกิดขึ้น และเมื่อมีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้นเกิดขึ้นก็จะเป็นเหตุให้อวิชชาเกิดขึ้นอีก วนเวียน อยู่อย่างนี้ ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตนเรา เขา ชาย หญิง มนุษย์ เทวดา เกิดขึ้น วงจรของปัจจัยสมุปบาทมี ความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอย่างไม่ขาดสายในภูมิทั้ง ๓ คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ โดยหา เบื้องต้นและที่สุดมิได้”^๔

พระมหาประวดี คงคปญโญ ได้ให้ความเห็นเกี่ยวกับชีวิตและความตายไว้ว่า “จิตกับกาย เกี่ยวเนื่องกัน ความจริงข้อนี้แม้ในพระสูตรต้นคปฏิภักขยาการก็กล่าวว่าผู้ที่มีความเห็น ว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น หรือชีพก็อันอื่น สรีระก็อันนี้ ความเห็นของผู้นั้นหาถูกไม่ เพราะทั้งชีพทั้งร่างกายย่อม มีส่วนสัมพันธ์ใกล้ชิด คืออาศัยกันและกันเกิดขึ้น กล่าวคือเมื่อใดส่วนชีพคือวิญญาณทำงานประสาน กับส่วนสรีระคือร่างกาย เมื่อนั้นมันก็สำแดงพฤติกรรม (Behavior) ของมันออกมาในรูปแห่ง ความรู้สึกนึกคิด (Sensation and cause Consciousness) ต่างๆ ลักษณะที่สรีระมีพฤติกรรมดังกล่าวนี้เองที่สอดแสดงให้เราเห็นว่าอินทรีย์นั้นยังมีชีวิตอยู่ แต่ถ้าเมื่อใด ส่วนชีพคือวิญญาณกับส่วนสรีระคือ

^๓พระโสภณ คณาภรณ์ (ระแบบ จิตญาโณ), ชีวิตนี้ใครลิขิต, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พรตำการพิมพ์, ๒๕๓๒), หน้า ๕.

^๔จำลอง ดิษยวณิช, จิตวิทยาของความดับทุกข์, (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์กลางเวียง, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๑.

ร่างกายนั้น ไม่มีพฤติกรรมดังกล่าวนั้น แปลว่า คนๆ นั้นตาย คือหมดความรู้สึกนึกคิด (Sensation and Consciousness) นั้นๆ เมื่อเปรียบเทียบกับเรื่องพลังงานไฟฟ้า เห็นได้ว่าแสงสว่างของไฟฟ้าที่ปรากฏให้เห็นทางดวงไฟชนิดต่างๆ นั้นย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยอุปกรณ์อื่น มีสายและเครื่องกำเนิดไฟฟ้า (Generator) เป็นต้น หากมีแต่อันหนึ่งอันใด ไฟฟ้าก็ไม่มี ในขณะที่คนเรายังมีชีวิตอยู่ยังไม่ตาย จิตกับกายย่อมมีส่วนสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน คือต่างอาศัยซึ่งกันและกัน ดังไฟฟ้าอาศัยอุปกรณ์อื่นๆ ฉะนั้น แต่ถ้าเป็นขณะที่คนเราปราศจากชีวิตคือตาย ตอนนี้อยู่กับกายแยกจากกัน ได้ดังที่ไฟฟ้ามีอยู่ แม้ว่าจะขาดอุปกรณ์ที่ทำให้เกิดแสงสว่าง ทั้งนี้เพราะจิตกับไฟฟ้าเหมือนกัน โดยลักษณะ”^๕

แสง จันทรงาม ได้กล่าวในหนังสือ “เกร็ดธรรม” เกี่ยวกับเรื่องชีวิตว่า “ชีวิตคือการแก้ปัญหา ชีวิตของเราแต่ละคนก็เปรียบเหมือนนก เราเกิดมาพร้อมด้วยชีวิตร่างกายที่เต็ม ไปด้วยปัญหาที่จะต้องแก้ไข ปัญหาความออดอยาก ปัญหาโรคร้ายไข้เจ็บ ปัญหาความโง่เขลา ปัญหาการต่อสู้ดิ้นรนกับภาวะแวดล้อม นอกจากปัญหาของตนเองแล้ว ยังมีปัญหาคนรอบข้างนำมาให้ช่วยแก้ อีกชีวิตจึงเป็นกระบวนการแก้ปัญหาโดยธรรมชาติ การแก้ปัญหาเป็นหน้าที่โดยธรรมชาติของมนุษย์ เหมือนการบินเป็นหน้าที่ของนก การแก้ปัญหาทำให้ชีวิตมีคุณค่า เพราะฉะนั้นเมื่อเผชิญปัญหาอย่าบ่น อย่ากลัว จงตั้งใจแก้มันด้วยความสุขุมเยือกเย็นจงบินไปเรื่อยๆ ในที่สุดก็จะถึงดินแดนอบอุ่นที่คอยอยู่ทางซีกโลกด้านใต้”^๖

๒.๑.๒ แนวคิดที่เกี่ยวกับชีวิตตามนัยพระอภิธรรม

ความเป็นจริงของชีวิต ที่กล่าวไว้ในพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งแสดงถึงความจริง ๒ ประเภท คือ ปรมาตถธรรม กับ บัญญัติธรรม ปรมาตถธรรม คือ ความจริงที่ไม่มีการแปรปรวน หรือไม่มีความวิปริตด้วยประการใดๆ มีอยู่ ๔ ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ดังมีบาลีว่า “ตตฺถ วุคฺคาภิรมฺมตฺถา จตุธา ปรมฺมตฺโต จิตฺตฺ เจตสิกฺ รูปํ นิพฺพานํ” สัพพธา แปลว่า อรรถแห่งพระอภิธรรม อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระอภิธรรมนั้น โดยปรมาตถ์ทุกประการ มี ๔ อย่าง คือ จิต ๑ เจตสิก ๑ รูป ๑ นิพพาน ๑ ฯ”^๗ โดยมีลักษณะธรรมชาติอยู่ ๒ ประการด้วยกัน คือ ๑. สามัญลักษณะ หรือ ไตรลักษณะ และ ๒. วิเสสลักษณะ ซึ่งเป็นธรรมชาติพิเศษที่มีประจำตัว ส่วนบัญญัติธรรม เป็นสิ่งที่บัญญัติหรือ

^๕ พระมหาประวัติ กงฺคปญฺโญ, ตายแล้ววิญญาณไปไหน, (กรุงเทพฯ : อำนวยการพิมพ์, ๒๕๕๑), หน้า ๘๐-๘๑.

^๖ แสง จันทรงาม, เกร็ดธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (เชียงใหม่ : โรงพิมพ์ดาว, ๒๕๔๗), หน้า ๑-๒.

^๗ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, อภิธรรมมัตถสังคหบาลีและอภิธรรมมัตถวิภาวินีฎีกา (ฉบับแปลเป็นไทย), (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๖), หน้า ๑.

สมมติขึ้นมา เพื่อจะได้เรียกชื่อได้ถูกต้องตามความนิยมของคนหมู่หนึ่งหรือประเทศหนึ่ง ดังที่ปรากฏเป็นภาษาของชนชาติต่างๆ โดยอาศัยรูปร่าง สันฐาน และกิริยาอาการนั้นๆ เป็นเครื่องหมายสมมุติเรียกขานกันต่อๆ มา

พระเทพเวที (ปยุตฺร ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของปรมัตถ์สัจจะไว้ว่า “ปรมัตถ์สัจจะความจริง โดยปรมัตถ์ คือ ความจริงตามความหมายสูงสุดตามความหมายแท้อย่างยิ่ง หรือตามความหมายแท้ขั้นสุดท้ายที่ตรงตามสภาวะและเท่าที่พอจะกล่าวถึงได้ หรือพอจะยังพูดให้เข้าใจกันได้ เพื่อสำหรับให้เกิดความรู้ความเข้าใจเท่าทันความจริงของสิ่งทั้งหลาย คือ รู้จักสิ่งเหล่านั้นตามที่เป็น และเพื่อให้เกิดประโยชน์อย่างสูงสุด คือการหยั่งรู้สัจธรรม ที่จะทำให้ความยึดติดยึดถือมั่นหลงผิดทั้งหลายสลายหมดไป ทำให้วางใจวางท่าทีต่อสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้อง หลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดโปร่ง ผ่องใส เบิกบาน มีความสุขที่แท้จริง สิ่งที่เป็นจริง โดยปรมัตถ์ เช่น นามธรรม รูปธรรม เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน”^๘

ชีวิตประกอบด้วย ชันธ ๕ ว่าโดยย่อได้แก่ กองรูป และกองนาม ว่าโดยหลักปรมัตถ-ธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก และรูป ที่ประกอบกันเป็นชีวิต ดังนี้

๑. จิต หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (อารมณ์ณวิฆานนลกขณิ) อธิบายว่า ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ นั่นเอง จึงเรียกว่ารู้อารมณ์ ดังมีวจนัตถะว่า อารมฺมณฺ จินฺเตตฺติ = จิตฺตํ ธรรมชาติโดยอมรรู้ อารมณฺ คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่าจิต

จิตเป็นปรมัตถธรรมที่เกิดขึ้นรู้สี รู้เสียง รู้กลิ่น รู้สัมผัส รู้สิ่งต่างๆ ตามประเภทของจิต นั้นๆ เช่น จิตที่เกิดขึ้นเห็นสีทางตาเป็นจิตประเภทหนึ่ง จิตที่เกิดขึ้น ได้ยินเสียงทางหูเป็นจิตอีกประเภทหนึ่ง จิตที่เกิดขึ้นรู้เย็น รู้ร้อน รู้อ่อน รู้แข็ง รู้ดี รู้ชั่ว รู้ไหวทางกายเป็นจิตประเภทหนึ่งจิตนี้กคิดที่เกิดขึ้นรู้เรื่องต่างๆ ทางใจเป็นจิตประเภทหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น ทั้งนี้ตามประเภทของจิตและตามปัจจัยที่ทำให้เกิดจิตประเภทนั้นๆ จิตซึ่งเป็นสภาพธรรมที่รู้อารมณ์นั้น มิใช่มีแต่ในพระพุทธศาสนา หรือเฉพาะในมนุษยเท่านั้น จิตเห็น จิตได้ยิน เป็นต้นนั้น เป็นปรมัตถธรรม ไม่ใช่เชื้อชาติใดๆทั้งสิ้น จิตแต่ละประเภทจะเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีปัจจัยที่ทำให้เกิดจิตประเภทนั้นๆ ฉะนั้น จิตที่เกิดขึ้นจึงต่างกัน เป็น ๘๘ ประเภท หรือ ๑๒๑ ประเภท โดยเฉพาะ (ซึ่งเรียกว่า ๘๘ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง) และปัจจัยที่

^๘พระเทพเวที (ประยูร ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒), หน้า ๕๕.

^๙พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒ และปริจเฉทที่ ๖ หลักสูตรชั้นอุททิสธรรมมิกตรจิต : เจตสิก รูป นิพพาน, อ่างแล้ว, หน้า ๕.

ทำให้เกิดจิตประเภทหนึ่งๆ นั้นก็ไม่ใช่เพียงปัจจัยเดียว แต่ต้องมีหลายปัจจัย เช่น จิตเห็นเกิดขึ้น เพราะมีปัจจัยคือ ตา ซึ่งได้แก่จักขุปสาท และรูป คือสิ่งที่ปรากฏทางตา เป็นต้น การเรียกจำนวนจิตว่า ดวง นั้น ก็เป็นเรื่องของภาษา เพราะว่าจิตไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่โตะ ไม่ใช่เก้าอี้ เพราะฉะนั้นจะใช้คำเรียกจำนวนจิตว่าตัวก็ไม่ได้ คำว่าดวงนั้นเป็นคำที่แสดงจำนวนของจิตเท่านั้น ไม่ใช่คำที่อธิบายรูปร่างลักษณะของจิต เพราะว่าจิตเป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่างลักษณะอย่างหนึ่งอย่างใดเลย

จิตเป็นนามธรรมที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว จึงไม่สามารถเอาเข้ามาทดลองพิสูจน์อย่างวิทยาศาสตร์ได้ แต่สามารถประจักษ์แจ้งลักษณะที่แท้จริงของจิตได้ด้วยการอบรมเจริญปัญญา ตามหนทางที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสรู้และทรงแสดงไว้ ในขณะที่ได้ฟังเรื่องของนามธรรมและรูปธรรมโดยละเอียดขึ้นนั้นคือการศึกษานามธรรมหรืออภิธรรมนั่นเอง เพราะนามธรรมและรูปธรรมเป็นปรมัตถธรรม มีนามอีกประเภทหนึ่งเกิดร่วมกับจิต และรู้อารมณ์เดียวกับจิต นามธรรมนั้นคือ “เจตสิก” ซึ่งได้แก่ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ ความตระหนี่ ความริษยา ความเมตตา ความกรุณา เป็นต้น สภาพธรรมเหล่านี้เป็นเจตสิกปรมัตถ์ ไม่ใช่จิตปรมัตถ์

๒. เจตสิก หมายถึง ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด (จิตตนิสฺสิตลกฺขณฺ) อธิบายว่า เจตสิกที่อาศัยจิตเกิดขึ้นนี้ ต่างกันกับต้นไม้ที่ต้องอาศัยพื้นแผ่นดินเกิดขึ้นเพราะว่าพื้นแผ่นดินกับต้นไม้พื้นแผ่นดินเป็นฐานอาหาระ ส่วนต้นไม้เป็นฐานอาหาระ สำหรับจิตกับเจตสิกนั้น จิตเป็นนิสสยะ เจตสิกเป็นนิสสิตะ เหมือนกันกับอาจารย์และลูกศิษย์ ทั้งนี้ก็เพราะว่าเจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็โดยอาศัยจิตเป็นหัวหน้า ยกเว้นจิตเสียแล้ว เจตสิกก็รู้อารมณ์ไม่ได้ ดังมีวจนัตถะว่า เจตสิ ภวํ = เจตสิ กํ (วา) เจตสิ นิยุตฺตํ = เจตสิ กํ ธรรมชาติที่เกิดในจิต ชื่อว่าเจตสิก (หรือ) ธรรมชาติที่ประกอบในจิต เป็นนิตยํ ชื่อว่าเจตสิก” เจตสิก ได้แก่ความโกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ เป็นต้น เป็นสภาพธรรมที่ต้องเกิดกับจิต ถ้าไม่มีจิต เจตสิกคือความ โกรธ ความรัก ความสุข ความทุกข์ เป็นต้นนั้นก็เกิดไม่ได้ เจตสิกปรมัตถ์มี ๕๒ ประเภท หรือเรียกว่า ๕๒ ดวง เช่นความ โกรธ (โทสะ) ก็เป็นเจตสิกชนิดหนึ่ง มีลักษณะหยาบกระด้างคูร้าย ความรักก็เป็นเจตสิกชนิดหนึ่ง คือ โลภะเจตสิก มีลักษณะยึดติด ไม่สละ และปรารถนาอารมณ์ จะเห็นได้ว่าเจตสิกแต่ละประเภทนั้นเป็นสภาพธรรมแต่ละอย่างไม่ใช่สภาพธรรมอย่างเดียวกัน นอกจากมีลักษณะต่างกัน กิจของเจตสิกแต่ละอย่างก็ต่างกัน ผลคืออาการที่ปรากฏก็ต่างกัน ปัจจัยที่ทำให้เกิดเจตสิกแต่ละประเภทก็ต่างกัน

จิตปรมัตถ์และเจตสิกปรมัตถ์เป็นนามธรรมที่รู้อารมณ์และเกิดร่วมกัน เจตสิกเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต รู้อารมณ์เดียวกับจิต และเกิดที่เดียวกับจิต คือจิตเกิดดับที่ไหน เจตสิกก็เกิดดับที่นั่น จิตปรมัตถ์และเจตสิกปรมัตถ์นั้นไม่แยกกัน จิตเป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้อารมณ์

ส่วนเจตสิกต่างๆ ที่เกิดร่วมกับจิตก็รู้อารมณ์เดียวกับจิต แต่มีลักษณะและหน้าที่ในการรู้อารมณ์นั้น ต่างกันไปตามลักษณะและกิจการงานของเจตสิกแต่ละประเภท

๓. รูป หมายถึง ธรรมชาติที่มีการผันแปรเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปปรนลกฺขณิ) อธิบายว่า “ในเมื่อได้กระทบกับเหตุที่ไม่ถูกกัน เหตุที่ไม่ถูกกันนั้นเรียกว่า วิโรธิปัจจย ได้แก่ ความเย็น ร้อน หิว ข้าว กระจายน้ำ ขุจ รื่น เหลือบ ไร แคะ ทม งูกัด ตะขาบกัด แมงป่องต่อย เหล่านี้เป็นต้น ดังมีวจนัตถะ ว่า สัตฺตทฺหาทิวโรธิปัจจเยหิ รูปปรตฺติ = รูป ธรรมชาติโดย้อมเปลี่ยนแปลงสลายไปเพราะวิโรธิปัจจย มีความเย็น ร้อน เป็นต้น ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า รูป”^{๑๑} รูปปรมัตถ์เป็นสภาพธรรมที่ไม่รู้อารมณ์ มี ปัจจยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้นและดับไปเช่นเดียวกับจิตและเจตสิก รูปปรมัตถ์มี ๒๘ รูป หรือ ๒๘ ประเภท รูปปรมัตถ์เป็นสังขารธรรม มีปัจจยปรุงแต่งจึงเกิดขึ้น รูปๆ หนึ่งอาศัยรูปอื่นเกิดขึ้น ฉะนั้น จะมีรูปเกิด เพียงรูปเดียวไม่ได้ ต้องมีรูปที่เกิดพร้อมกันและอาศัยกันเกิดขึ้นหลายรูป รวมกันเป็น ๑ กลุ่มเล็กๆ ซึ่ง แยกออกจากกัน ไม่ได้เลย ภาษาบาลีเรียกว่า ๑ กลาป รูปกลาปหนึ่งที่เกิดขึ้นจะดับไปเมื่อจิตเกิดดับ ๑๒ ขณะ ซึ่งเป็น ไปอย่างรวดเร็วมาก รูปมีส่วนสำคัญในชีวิตอย่างมากทีเดียว เพราะรูปยอมทำให้เกิด ความสุขหรือความทุกข์ได้

สังเคราะห์ จิต เจตสิก และรูป ที่ประกอบกันเป็นชีวิตในชั้น ๕ (อัน ได้แก่ รูป เวทนา สัตฺตญา สังขาร และวิญญาน) ทางพุทธธรรมเรียกว่า “เบญจขันธ์”^{๑๒}

รูปขันธ์ ๑ - รูปขันธ์ คือ กองรูป องค์ธรรมได้แก่ รูป ๒๘

เจตสิกขันธ์ ๓	{	เวทนาขันธ์ คือกองเวทนาองค์ธรรมได้แก่ เวทนาเจตสิกที่ในจิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ สัตฺตญาขันธ์ คือกองสัตฺตญาองค์ธรรมได้แก่ สัตฺตญาเจตสิกที่ในจิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ สังขารขันธ์ คือ กองสังขาร องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เว้นเวทนา สัตฺตญา) ที่ในจิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ ตามสมควร
---------------	---	--

จิตเป็นวิญญานขันธ์ ๑ - วิญญานขันธ์ คือ กองจิต องค์ธรรมได้แก่ จิต ๘๕ หรือ ๑๒๑

หมายเหตุ รูปขันธ์ เป็นส่วนหนึ่งของกระแสชีวิตเรียกว่า กองรูป สำหรับเวทนาขันธ์ สัตฺตญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญานขันธ์ รวม ๔ ส่วนนี้เป็นส่วนหนึ่งของกระแสชีวิตเรียกว่า กองนาม หรือเรียกรวมชีวิต ได้แก่ ส่วนประกอบของรูปรูปนามนั่นเอง

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๑๒} อภิ.วิ. ๗๗/๑/๑.

๒.๑.๓ การเกิดขึ้นของชีวิตตามนัยพระอภิธรรม

การเกิดขึ้นของชีวิตตามนัยพระอภิธรรม หมายถึง “เมื่อภพเก่าสิ้นสุดลงแล้ว หรือความตายเกิดขึ้นแล้ว จิตเจตสิก และกัมมชรูปปรากฏขึ้นครั้งแรกในภพใดภพหนึ่ง โดยอำนาจแห่งการสืบต่อภพเก่ากับภพใหม่ เรียกว่า “ปฏิสนธิ”^{๓๓} หรือการเกิดขึ้นของชีวิต มี ๔ ประการ คือ

๑. การปรากฏขึ้นแห่งจิต เจตสิก และกัมมชรูปครั้งแรกในอบายภูมิจึงเรียกว่า อบายปฏิสนธิอย่างหนึ่ง หมายถึง ชีวิตแรกเกิดของสัตว์ในอบายภูมิจึง ๔ ได้แก่ ๑. สัตว์นรก ๒. เดียรจัน ๓. เปรต ๔. อสุรกาย

๒. การปรากฏขึ้นแห่งจิต เจตสิก และกัมมชรูปครั้งแรกในกามสุคติภูมิ ๗ เรียกว่า กามสุคติปฏิสนธิอย่างหนึ่ง หมายถึง ชีวิตแรกเกิดของมนุษย์ ๑ และชีวิตของเทวดาอีก ๖ ชั้น มีเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกา เป็นต้น

๓. การปรากฏขึ้นแห่งจิต เจตสิก และกัมมชรูปครั้งแรกในรูปภูมิ ๑๕ และการปรากฏขึ้นแห่งกัมมชรูปครั้งแรกในอสัญญัตตภูมิทั้งสองนี้ เรียกว่า รูปาวจรปฏิสนธิอย่างหนึ่ง หมายถึง ชีวิตแรกเกิดของรูปพรหม ๑๖ ชั้น

๔. การปรากฏขึ้นแห่งจิต เจตสิก ครั้งแรกในอรุภูมิ ๔ เรียกว่า อรูปาวจรปฏิสนธิอย่างหนึ่ง หมายถึง ชีวิตแรกเกิดของอรุพรหม ๔ ชั้น

การเกิดขึ้นของสิ่งทั้งหลาย ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมเป็นธรรมชาติที่เกิดจากการรวมตัวกันของธาตุตามนัยพระอภิธรรมเรียกว่า “ธาตุ ๑๘”^{๓๔} คือ

อธิบายธาตุ ๑๘

ว่าโดยวัตถุ มี ๖ ธาตุ คือ

๑. จักขุธาตุ คือ ตา

๒. โสตรธาตุ คือ หู

๓. ฆานธาตุ คือ จมูก

๔. ชิวหาธาตุ คือ ลิ้น

๕. กายธาตุ คือ กาย

๖. มโนธาตุ คือ ใจ

ว่าโดยอารมณ์ มี ๖ ธาตุ คือ

๗. รูปธาตุ คือ รูป

๘. สัทธาธาตุ คือ เสียง

๙. คันธธาตุน คือ กลิ่น

๑๐. รสธาตุน คือ ลิ้น

๑๑. โผฏฐัพพธาตุน คือ สิ่งถูกต้องกาย

๑๒. ฐัมมธาตุน คือ ธรรมารมณ

^{๓๓}พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรหมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ : ภูมิจตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ทิพวิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๑๖๒.

^{๓๔}อภิ.ยมก. ๘๒/๗๕๔/๗๘๐.

ว่าโดยวิญญาณ มี ๖ ธาตุ คือ

๑๓. จักขุวิญญาณธาตุ คือ ความรู้ทางตา
 ๑๔. โสตวิญญานธาตุ คือ ความรู้ทางหู
 ๑๕. ฆานวิญญานธาตุ คือ ความรู้ทางจมูก
 ๑๖. ชิวหาวิญญานธาตุ คือ ความรู้ทางลิ้น
 ๑๗. มโนธาตุ คือ ใจ
 ๑๘. มโนวิญญานธาตุ คือ ความรู้ทางใจ

ความเป็นไปของชีวิตเหมือนกระแสไฟฟ้าที่มีการเกิดดับทุกขณะ จากจิตหนึ่งไปสู่จิตหนึ่ง และจากภพหนึ่งไปสู่ภพหนึ่งด้วยกาล ๓ ที่สัมพันธ์กับชีวิต ดังนี้

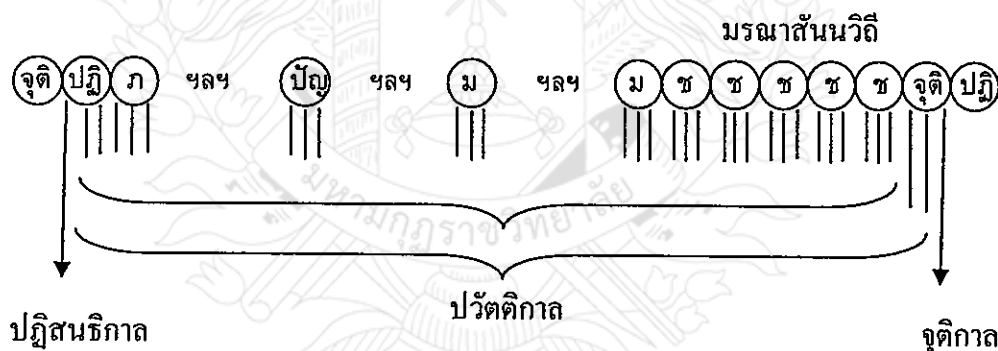
อธิบายความเป็นไปของจิตในกาล ๓ ซึ่งประวัติสังคหะ การรวบรวมความเป็นไปแห่งจิต เจตสิก ในปฏิสนธิกาล และปรวัตติกาล รวมทั้งภูมิและบุคคลตามสมควร

๑) ปฏิสนธิกาล คือ อุปาทกขณะของปฏิสนธิจิต

๒) ปรวัตติกาล คือ ตั้งแต่รู้ดิษณะของปฏิสนธิจิต เป็นต้น จนถึงจิตที่เกิดก่อนจตุตติจิต หรือตั้งแต่รู้ดิษณะของปฏิสนธิจิต เป็นต้น จนถึงรู้ดิษณะของจตุตติจิต

๓) จตุตติกาล คือ ภังคักขณะของจตุตติจิต

ภาพประกอบที่แสดงถึงปฏิสนธิกาล ปรวัตติกาล พร้อมด้วยจตุตติกาล

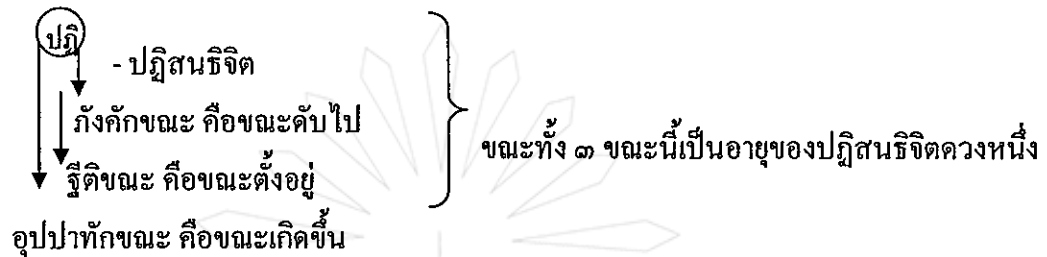

ภูมิ ๓๑ ภูมิ คือ กามภูมิ ๑๑ รูปภูมิ ๑๖ อรูปภูมิ ๔ ภูมิที่เกี่ยวกับวิถีจิตมี ๓๐ ภูมิ (เว้นอสัญญ-สัจตภูมิ)^{๑๕}

^{๑๕} พระสังฆมม โชติกะ รัมมาจริยะ, ปริเภทที่ ๔ หลักสูตรชั้นมัชฌิมอภิธรรมิกตริ : วิธีสังคหะ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๒.

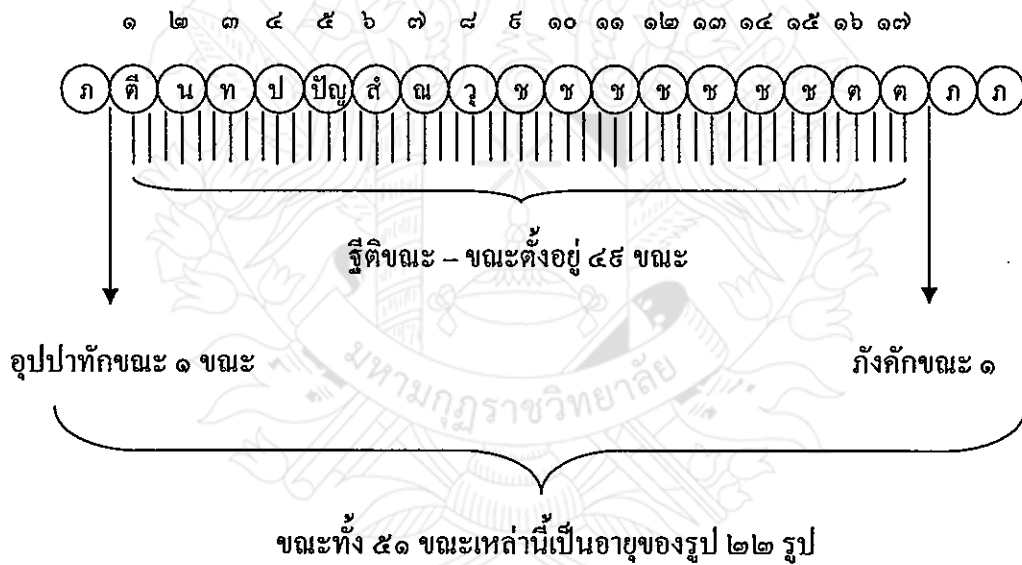
อายุของจิตพร้อมด้วยเจตสิกและรูป

ในจำนวนจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น จิตดวงหนึ่งๆ มีขณะเล็ก (อนุขณะ) อยู่ ๓ ขณะ คือ อุปาทกขณะ (ขณะที่เกิดขึ้น) จิตិขณะ (ขณะตั้งอยู่) กังคักขณะ (ขณะดับไป) และขณะ ทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นอายุของจิต (รวมทั้งเจตสิก) ดวงหนึ่งๆ

จิตที่เหลือ คือ ภวังคจิต ๑๙ ปัญจทวารวิถิและมโนทวารวิถิ มีปัญจทวารวิชชนจิตและมโนทวารวิชชนจิต เป็นต้น และจุติจิต ๑๙ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน

รูป ๒๒ รูป (เวณวิญญูติรูป ๒ ลักษณะรูป ๔) รูปใดรูปหนึ่ง มีอายุเท่ากับระยะเวลาของขณะจิตที่เกิดขึ้นแล้วดับไป ๑๗ ดวง หรือ ๕๑ ขณะเล็ก

อายุของนามและรูปในขณะทั้ง ๓ นั้น มีความแตกต่างกัน ตรงจิติขณะ คือ จิติขณะของนามมี ๑ ขณะ ส่วนจิติขณะของรูปมี ๔๙ ขณะ สำหรับอุปาทกขณะและกังคักขณะนั้นมี ๑ ขณะเท่านั้น^๖

การไปสู่การเกิดใหม่ของชีวิตมนุษย์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าการเวียนว่ายตายเกิดหรือ วัฏจักร วัฏจักร คือ วงกลมแห่งการเกิดการตายของชีวิต หรือตัวอำนาจที่บันดาลให้สรรพสัตว์เกิดตาย ตาย

^๖เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

แล้วเกิดใหม่ วนเวียนติดต่อกันไปไม่รู้จักสิ้นสุด จนแทบจับต้นชนปลายไม่ได้ จนกว่าพระอรหันตมรรคจะตัดให้ขาดลง ซึ่งเรียกว่าสภาวะธรรมที่เรียกว่า “ไตรวิญญู” สภาพเครื่องทำให้ชีวิตหรือจิตวิญญาณหมุนเวียน ๓ ประการ คือ

๑. กิเลสวิญญู เครื่องทำให้จิตวิญญาณวนเวียน คือกิเลสอันจำแนกออกเป็นอวิชชา ๘ ตัณหา ๓ อุปาทาน ๔ อันเป็นเหตุให้ทำกรรม

๒. กัมมวิญญู เครื่องทำให้วิญญาณวนเวียน คือการกระทำทั้งที่เป็นกุศลกรรม และอกุศลกรรม ซึ่งจิตวิญญาณเป็นผู้รับรู้ และเก็บรักษาไว้ เพราะเจตนาที่ให้มนุษย์สร้างกรรมทางไตรทวารย่อมเกิดจากจิต

๓. วิปากวิญญู เครื่องทำให้จิตวิญญาณวนเวียน ถือกำเนิดใหม่ ในภพใหม่ คือวิบากผลของกรรม ซึ่งเมื่อมนุษย์ทำกรรมดี กรรมชั่วด้วยเจตนาแล้ว กรรมมีอิทธิพลให้ผู้กระทำต้องได้รับผลแห่งการกระทำนั้นไม่ว่าเป็นกรรมที่เกิดจากทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ โดยกรรมที่เกิดจากกิเลสจะส่งจิตวิญญาณให้ไปปฏิสนธิในภพภูมิต่างๆ ต่อไป แล้วกรรมและวิปากก็ติดอยู่ เกาะอยู่กับจิตวิญญาณ และร่างกายที่จิต วิญญาณนั้นเข้าไปปฏิสนธิอยู่นั้นกว่ากรรมวิปากจะหมดไป^{๑๖}

๒.๑.๔ ชีวิตกับสังสารวัฏ

ธรรมชาติของชีวิตสัตว์ประกอบด้วยกระแส ๒ กระแส คือ กระแสแห่งนามธรรม และกระแสแห่งรูปธรรม มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา วนเวียนเป็นวัฏจักร ภพแล้วภพเล่าอยู่ในขบวนการของสังสารวัฏ

คำว่า “สังสารวัฏ” หมายถึง การหมุนเวียนแห่งโลกและชีวิต, เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก. เขียน สังสารวัฏ ก็มี^{๑๗}

คำว่า “สังสารวัฏ” หมายถึง ภพที่เวียนเกิดเวียนตาย, การเวียนตายเกิดอยู่ในโลก: สังสารวัฏ หรือสังสารวัฏฏ์ก็เรียก^{๑๘}

^{๑๖} พุทธาจารย์วิพุธ โยคะ รัตนรังษี, เกร็ดความรู้เรื่องชีวิตมนุษย์ในวัฏจักร, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเคียนสโตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๔๕-๔๖.

^{๑๗} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๒๕, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๑), หน้า ๘๐๔.

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพฯ : มหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑๗.

คำว่า “สังสารวัฏ” มาจากคำว่า “สังสาระ – การท่องเที่ยวไป” กับ “วัฏฏะ – วงกลม”^{๒๐}

ในความหมายโดยทั่วไป ภาพ หมายถึง สภาพหรือแบบของชีวิตที่มีอยู่ในจักรวาล โดยทั่วไป ซึ่งได้แก่ กามภพ (พวกสัตว์ มนุษย์ และเทวดาที่ยังเกี่ยวข้องกับอสังขาร) รูปภพ (พวกรูปพรหมผู้ที่ไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องกามแล้ว แต่ยังหลงใหลอยู่ในรูปอารมณ์ต่างๆ) และอรุภพ (พวกอรุรูปพรหม ผู้ไม่ติดในกาม ในรูปอารมณ์ต่างๆ แล้ว แต่ยังหลงใหลพอใจในอรุภพ) ในที่นี้ “ภพ” คือ ความมี ความเป็น คือ มีความรู้สึกว่ามีตัวมีตนเกิดขึ้นภายในจิตใจของเรานั้นเอง ซึ่งกล่าวโดยภาษาธรรม ก็ได้แก่ ตัวตนของเราเกิดขึ้นแล้วในภพนั้นๆ ในภพนั้นๆ อาจจะเป็นสัตว์ หรือมนุษย์ หรือเทวดา หรือรูปพรหม อรุรูปพรหม ก็ได้ด้วยภาวะของจิตใจนั้นเอง (เกิดขึ้นแบบ โอปปาติกะกำเนิด)

ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายมีการเวียนเกิดเวียนตายเกี่ยวข้องกับวัฏฏะทั้ง ๓ เป็นวงกลมแห่งภพ หรือวงจรแห่งความเป็น หรือเกิดมีขึ้นตราบใดที่กิเลสยังไม่ถูกทำลาย ดังท่านพระพุทธ โฆษาจารย์ ได้สรุปไว้ในวิสุทธิมรรคว่า

ส่วนในชื่อว่า ภวจักรมีวัฏฏะ ๓ หมุนไปไม่หยุดนี้มีอธิบายว่า ภวจักรนี้มีวัฏฏะ ๓ โดยวัฏฏะ ๓ นี้คือ สังขาร และภพ เป็นกรรมวัฏ อวิชา ตัณหา อุปาทาน เป็นกิเลสวัฏ วิญญาณ นามรูป มี สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา เป็นวิปากวัฏ พึงทราบเถิดว่ากิเลสวัฏยังไม่ขาดลงตราบใดก็ชื่อว่า หมุนเพราะเป็นไปรอบแล้วรอบเล่าชื่อว่า ไม่หยุด เพราะมีปัจจัยยังไม่ขาดลงตราบนั้นอยู่นั่นเอง^{๒๑}

การหมุนเวียนมี ๓ อย่าง คือ

๑. กิเลสวัฏ ได้แก่ อวิชา ตัณหา อุปาทาน

๒. กัมมวัฏ ได้แก่ กัมมภาวะ สังขาร

๓. วิปากวัฏ ได้แก่ อุปปัตติภาวะ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ

ชรา มรณะ

อธิบายว่า ในร่างกายและจิตใจของคนทั้งหลายยกเว้นพระอรหันต์แล้ว วัฏฏะทั้ง ๓ ย่อมมีครบบริบูรณ์ คือร่างกายและจิตใจของคนทั้งหลายนี้แหละเป็นวิปากวัฏ ความหลง ความอยากได้ ความเห็นผิดที่เกิดอยู่ภายในจิตตสันดานเป็นกิเลสวัฏ การกระทำดี ไม่ดีด้วยกาย วาจา ใจ ที่คนเรากระทำกันอยู่ทุกวันนี้เป็นกัมมวัฏ สภาพทั้ง ๓ อย่างนี้ ย่อมหมุนเวียนเปลี่ยนผลัดกัน เป็นเหตุเป็นผล อยู่ทุกภพทุกชาติไม่มีที่สิ้นสุด กล่าวคือเมื่อคนเรามีความหลง ความอยากได้ ความเห็นผิด อันเป็น

^{๒๐} สุนทร ณ รังษี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๒๖.

^{๒๑} มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรค เล่ม ๓, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

กิเลสวัฏประจำอยู่ในจิตตสันดานแล้ว ด้วยอำนาจแห่งกิเลสวัฏนี้ก็ย่อมทำให้ผู้นั้นมีการกระทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง อันเป็นกัมมวัฏเกิดขึ้น การกระทำต่างๆ เหล่านี้แหละจะให้ผลปรากฏขึ้นในกาลข้างหน้า ในเมื่อผู้ตายนั้นจากภพนี้ไปแล้ว ก็ได้ไปเกิดใหม่มีภพมีชาติใหม่ใน ๓๑ ภูมิตามสมควรแก่การกระทำของตน การเกิดใหม่ของรูปนามจันท์ ๕ ที่เรียกว่าสัตว์ทั้งหลายนี้แหละเป็นวิปากวัฏ เมื่อมีวิปากวัฏเกิดขึ้นแล้ว กิเลสวัฏก็ย่อมเกิดขึ้น โดยอาศัยกิเลสวัฏ เป็นเหตุหมุนเวียนกัน ไปดังนี้ไม่มีที่สิ้นสุด จนกว่าจะได้เข้าถึงพระนิพพาน การหมุนเวียนของวัฏทั้ง ๓ ดังกล่าวนี้นี้ เมื่อว่าตามโวหารที่ใช้กล่าวกันอยู่ในโลกนี้แล้วก็ได้แก่ ตายแล้วเกิด เกิดแล้วก็สร้างกรรมใหม่ แล้วก็ตาย ตายแล้วก็เกิดใหม่อีก เกิดแล้วก็สร้างกรรมใหม่อีก แล้วก็ตายอีก หมุนเวียนกันอยู่

๒.๑.๕ ชีวิตแบบโลกุตตระ

ชีวิตแบบ โลกุตตระเป็นชีวิตที่มีความสงบสุข เป็นอิสระ เป็นผู้เบาบางจากกิเลส และมีวิมุติรสเป็นอมตธรรม

โลกุตตรจิต ตัดบทแล้วได้ ๓ บท คือ โลก + อุตตร + จิต

โลก หมายถึง โลกทั้ง ๓ คือ กามโลก (กามภูมิ) รูปโลก (รูปภูมิ) อรูปโลก (อรูปภูมิ) หรือจะหมายถึงการเกิดดับก็ได้

อุตตร หมายความว่า เหนือ หรือ ฟ้น

โลกุตตรจิต หมายความว่า จิตที่พ้นจากโลกทั้ง ๓ คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก

จิตที่เหนือโลก คือ จิตที่รับอารมณ์นิพพาน ซึ่งเป็นธรรมที่เหนือโลก

จิตที่พ้นจากโลก คือ จิตที่รับอารมณ์นิพพาน ซึ่งเป็นธรรมที่พ้นจากโลก

มรรคจิต คือ จิตที่กำลังประหารกิเลส

ผลจิต คือ จิตที่ประหารแล้วซึ่งกิเลส

ในโลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ นั้น มรรค เป็นกุศล ผล เป็นวิบาก

ประกอบด้วยพระอริยบุคคล ๔ จำพวก คือ

๑. พระโสดาบัน หมายถึงพระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งอริยสัจธรรมขั้นที่ ๑ เป็นผู้ปิดประตูอบายภูมิ ๔ แล้ว แต่ท่านยังมีโลกะ ยังมีความสนุกสนาน ยังมีความพอใจ ของท่านที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ที่ยึดถือสภาพธรรมทั้งหลาย เป็นสัตว์ เป็นบุคคล และพระ โสดาบันบุคคลมีศีล ๕ บริสุทธิ์เป็นนิจศีล

พระโสดาบันมีอยู่ ๓ ประเภท คือ

๑) เอกพีธีโสดาบัน คือ พระโสดาบันที่จะต้องปฏิสนธิต่อ ไปอีกชาติเดียว ก็จะบรรลุมรรคผลแล้วจะปรินิพพาน

๒) โกลังโกล โสดาบัน คือ พระโสดาบันที่จะต้องปฏิสนธิต่อไปอีกตั้งแต่ ๒ ถึง ๖ ชาติ เป็นอย่างมาก ก็จะบรรลอรหัตตผลแล้วปรินิพพาน

๓) สัตตขัตตอุปรม โสดาบัน คือ พระโสดาบันที่จะต้องปฏิสนธิต่อไปอีกอย่างมาก เพียง ๑ ชาติ ก็จะบรรลอรหัตตผลแล้วจะปรินิพพาน^{๒๒}

การนับพระโสดาบัน ๑ ประเภทนั้น มีนัยเป็น ๒ ประการ คือ

ประการที่ ๑ ต่างกันด้วยกำลังแห่งอินทรีย์ ๕ (อย่างแก่กล้า อย่างปานกลาง อย่างอ่อน)

ประการที่ ๒ ต่างกันด้วยความมุ่งมั่นต่ออริยมรรคเบื้องบน ๓ (อุตสาห กล้า กลาง อ่อน) ยังมีโสดาบันอีกประเภทหนึ่งเป็นพระโสดาบันแท้ๆ แต่ไม่นับรวมอยู่ในพระโสดาบัน ๓ ประเภทที่กล่าวมาแล้ว พระโสดาบันประเภทนี้เรียกว่า วัฏฏกิริต โสดาบัน เป็นพระอริยโสดาบันที่มีอหยาตัยพอใจยินดีในวัฏฏะ เทียบปฏิสนธิไปในเทวโลกทั้ง ๖ ชั้น และตลอดไปจนถึงอกนิฏฐภพ มีวิสาขามหาอุบาสิกา อนาถบิณฑิกเศรษฐี ท้าวสักกเทวราช จูฬรัตนถเทพบุตร มหารัตนถเทพบุตร อเนกวรรณเทพบุตร^{๒๓}

พระโสดาบันบุคคลละสังโยชน์ได้ ๓ ประการคือ

๑. สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดในรูปนามขันธ์ ๕ ว่าเป็นตัวตน องค์ธรรมได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก

๒. วิจิกิจฉา คือ ความสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และสักขาบทต่างๆ องค์ธรรมได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิก

๓. สีลัพพตปรามาส คือ ความเชื่อการปฏิบัติ ข้อวัตรที่ผิดไปจากอริยมรรคมีองค์ ๘

๒. พระสกทาคามี หมายถึง พระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งอริยสัจขั้นที่ ๒ ดับความยินดีพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อย่างหยาบ แต่ยังมีโลภะ โทสะ โมหะเหลืออยู่ แต่ก็น้อยกว่าพระโสดาบันบุคคล การละสังโยชน์ก็ละได้เหมือนกับพระโสดาบันบุคคล

เท่ากับ สก อากัจฉตีติ ผู้ที่ (โดยมาก) จะกลับมาปฏิสนธิในมนุษยย์อีกเพียงครั้งเดียว ชื่อว่า สกทาคาม

พระสกทาคามีบุคคลมีอยู่ ๕ ประเภท คือ

๑) อิท ปตฺวา อิท ปรีนินุพพายี สำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยย์ภูมิและบรรลอรหัตตผลในมนุษยย์ภูมิในชาติเดียวกัน

^{๒๒} พระปลัดวิสุทธิ์ กุศลชโย, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมชั้นอุปาภิธรรมิกตรี, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสัทธรรม โสติกะ, ๒๕๔๗), หน้า ๓๖.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน.

๒) ตตุถ ปตฺวา ตตุถ ปรีนินฺพพายี สำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในเทวภูมิและบรรลुพระอรหัตตผลในเทวภูมิในชาติเดียวกัน

๓) อธิ ปตฺวา ตตุถ ปรีนินฺพพายี สำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยภูมิแล้วจตุติจากมนุษยย์ไปปฏิสนธิในเทวภูมิ และบรรลุพระอรหัตตผลในเทวภูมิ

๔) ตตุถ ปตฺวา อธิ ปรีนินฺพพายี สำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในเทวภูมิแล้วจตุติจากเทวภูมิมาปฏิสนธิในมนุษยภูมิ และบรรลุพระอรหัตตผลในมนุษยภูมิ

๕) อธิ ปตฺวา ตตุถ นินฺพพตฺติตฺวา อธิ ปรีนินฺพพายี สำเร็จเป็นพระสกทาคามีบุคคลในมนุษยภูมิแล้วจตุติจากมนุษยภูมิไปปฏิสนธิในเทวภูมิ แล้วจตุติจากเทวภูมิกลับมาปฏิสนธิในมนุษยภูมิ และบรรลุพระอรหัตตผลในมนุษยภูมิ^{๒๔}

๓. พระอนาคามี หมายถึง พระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งอริยสัจขั้นที่ ๓ พระอนาคามีบุคคลไม่มีโทสะเหลืออยู่เลย เพราะดับ โลภะชั้นยินดี พอใจในรูป เสียง กลิ่น รส โภจณฺ์พละ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดโทสะได้หมด

มีสาธกบาลีในวิสุทฺธิมรรคมหาฎีกาแสดงไว้ว่า อิมํ กามธาตํ น อากจฺจตฺติ = อนาคามี ผู้ที่จะไม่กลับมาปฏิสนธิในกามภูมิ ชื่อว่า อนาคามี

พระอนาคามีบุคคลมีอยู่ ๕ ประเภท คือ

๑) อนุตฺราปรีนินฺพพายี ได้แก่พระอนาคามีบุคคลที่ปฏิสนธิในพรหมภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่งและจะบรรลุพระอรหัตตผลแล้วปรีนินฺพพาน ภายในครั้งแรกของอายุในภูมินั้น

๒) อุปฺพหจฺจปรีนินฺพพายี ได้แก่พระอนาคามีบุคคลที่ปฏิสนธิในพรหมภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่งและจะบรรลุพระอรหัตตผลแล้วปรีนินฺพพานภายในครั้งหลังของอายุในภูมินั้น

๓) อสฺงขารปรีนินฺพพายี ได้แก่พระอนาคามีบุคคลที่ปฏิสนธิในพรหมภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่งและจะบรรลุพระอรหัตตผล โดยสะดวกไม่ต้องพยายามมาก แล้วปรีนินฺพพาน

๔) สสฺงขารปรีนินฺพพายี ได้แก่พระอนาคามีบุคคลที่ปฏิสนธิในพรหมภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง และจะบรรลุพระอรหัตตผล โดยยาก ต้องพยายามอย่างแรงกล้า แล้วปรีนินฺพพาน

๕) อุตฺถโร โส โค อกนิฏฺฐคามี ได้แก่พระอนาคามีบุคคล ที่ปฏิสนธิในสุทธาวาสภูมิชั้นต่ำ คือ อวิหาภูมิ แล้วจตุติและปฏิสนธิในภูมิที่สูงขึ้น ไปเป็นลำดับ คือ อดตฺปาภูมิ สุทฺถสสาภูมิ สุทฺถสสิภูมิ จนถึงอนิฏฺฐภูมิ และได้บรรลุพระอรหัตตผล แล้วปรีนินฺพพาน^{๒๕}

พระอนาคามีบุคคลละกามราคสังโยชน์ และพยาปาทสังโยชน์อย่างละเอียดได้เด็ดขาด

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

๔. พระอรหันต์ หมายถึง พระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งอริยสัจธรรมขั้นที่ ๔ ดับกิเลส เป็นสมุจเฉท ไม่มีเหลือ เมื่อปรินิพพานแล้ว ไม่เกิดขึ้นอีกต่อ เปรียบเหมือนไฟที่ไม่มีเชื้อ ได้ทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งปวงจบสิ้นภารกิจของชีวิตรูป และชีวิตนาม เป็นครั้งสุดท้ายสู่เป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ ประการ และกิเลสทั้งหมด

มีสาธกบาลีในวิสุทธิมรรคมหาฎีกาแสดงไว้ว่า ปุชชาติวิเสส อรหตฺติ = อรหฺ ผู้ที่ควรแก่การบูชาของเทพดาและมนุษย์ทั้งหลาย ชื่อว่า พระอรหันต์

พระอรหันต์มีอยู่ ๒ ประเภท คือ

๑) พระอรหันตบุคคลที่สำเร็จโดย เจโตวิมุตติ เพราะเป็นผู้ปฏิบัติสมถภาวนา ได้มานานมาก่อน ภายหลังมาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจนได้เป็นพระอรหันต์ หรือผู้ที่ปฏิบัติเฉพาะวิปัสสนาภาวนา แต่เมื่อได้มรรคผลนั้นอารมณ์อุปนิชฌาน พร้อมกับได้วิชชา ๓ อภิญญา ๖ เกิดขึ้น จะเรียกว่า มัคคสิทธิฌาน ก็ได้

๒) พระอรหันตบุคคลที่สำเร็จโดย ปัญญาวิมุตติ เพราะสำเร็จพระอรหันต์ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานล้วนๆ ไม่ได้ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานมาเลย หรือจะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สุกขวิปัสสกพระอรหันต์ คือผู้ปฏิบัติทำให้ฌานแห่งแล้ง (ลักษณะอุปนิชฌาน)

อีกนัยหนึ่ง พระอรหันต์เมื่อแบ่งโดยคุณพิเศษมีอยู่ ๒ ประเภท คือ

๑) ปฏิสัมภิตาปัตตพระอรหันต์ ได้แก่ พระอรหันต์ที่ได้ปฏิสัมภิตาทั้ง ๔ พร้อมกับการบรรลอรหัตตมรรค อรหัตตผล

๒) อัปปฏิสัมภิตาปัตตพระอรหันต์ ได้แก่ พระอรหันต์ผู้ที่ไม่แตกฉานในปฏิสัมภิตาทั้ง ๔ เรียกว่า มุกพระอรหันต์ คือพระอรหันต์ผู้ไม่มีความรู้ในทางปริยัติธรรม

ปฏิสัมภิตาทั้ง ๔ คือ

๑) อัคตปฏิสัมภิตา	แตกฉานในอรรถ (เนื้อความ)
๒) ฐัมมปฏิสัมภิตา	แตกฉานในธรรม (สภาวะ)
๓) นิรุตติปฏิสัมภิตา	แตกฉานในภาษา
๔) ปฏิภาณปฏิสัมภิตา	แตกฉานในปฏิภาณ ^{๒๖}

การละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ ประการ และกิเลสทั้งหมด คือ

๑. รупราคะ คือ ความยินดีในรูปภพ องค์ธรรมได้แก่ ทิฐุจิตตวิปยุตติจิต ๔

๒. อรูปราคะ คือ ความยินดีในอรูปภพ องค์ธรรมได้แก่ ทิฐุจิตตวิปยุตติจิต ๔

^{๒๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

๓. มานะ คือ ความถือตนตัวโดยอาการเย่อหยิ่ง องศ์ธรรมได้แก่ มานะเจตสิก
๔. อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ องศ์ธรรมได้แก่ อุทธัจจะเจตสิก
๕. อวิชชา คือ ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ องศ์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก

สรุปความได้ว่า ชีวิต หมายถึง ธรรมชาติของกระแสรูป และกระแสนามที่ทำการขับเคลื่อนไหลเวียนไปตามอำนาจหน้าที่ด้วยแรงหมุนของไตรวิญญู คือ กิเลสวิญญู กรรมวิญญู และวิปากวิญญู ที่จัดสรรให้ชีวิตมีความเป็นไปในภพภูมิต่างๆ หรือมีความเป็นอยู่ตามสมควรแก่เหตุปัจจัยของแต่ละชีวิตนั้นๆ ตลอดกาลอายุขัยในชาติหนึ่งๆ ของรูปนามขั้น ๕ ที่สมมุติเรียกว่าชีวิตสัตว์ต่างๆ ในสังสารวัฏ กล่าวโดยรวมชีวิตคือความทุกข์

อายุไขยของสัตว์ทั้งหลายในชีวิตชีวิตหนึ่งนั้นแบ่งออกเป็น ๓ กาล คือ

๑. ปฏิสนธิกาล หมายถึง การเกิดมีชีวิตครั้งแรกในภพใหม่ของสัตว์ทั้งหลายที่ตายจากภพเก่า ได้แก่ เวลาที่นามรูปปฏิสนธิครั้งแรก
๒. ปวัตติกาล หมายถึง การดำรงอยู่ของชีวิตตลอดตั้งแต่เกิดจนตายในภพหนึ่งๆ ได้แก่ เวลาที่นามรูปเกิดดับตลอดสาย
๓. จุตติกาล หมายถึง การตายหรือการมีชีวิตอยู่เป็นครั้งสุดท้ายในอัตตภาพนั้นๆ เฉพาะปัจจุบันภพนี้เท่านั้น ได้แก่ เวลาที่นามรูปเคลื่อนจากภพเก่า

๒.๒ แนวคิดเกี่ยวกับความตาย

แนวคิดเกี่ยวกับความตายได้ทำการศึกษาแบ่งออกเป็น ๓ ตอน ดังนี้

๒.๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับความตายในพระอภิธรรมปิฎก

ในพระอภิธรรมสังฆวิงค์ ได้แสดงแนวคิดเกี่ยวกับความตายไว้ว่า “มรณะเป็นไฉน ความเคลื่อน ภาวะที่เคลื่อน ความทำลาย ความหายไป มฤตยู ความตาย ความทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทิ้งซากศพไว้ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ อันใด นี้เรียกว่ามรณะ”^{๒๖} เมื่อพิจารณาจากข้อความในพุทธพจน์นี้แล้ว มีคำจำกัดเกี่ยวกับความตายที่อธิบายขยายความได้ดังนี้

ความเคลื่อน หมายถึง ลักษณะของจุดจิตอันเป็นจิตดวงสุดท้ายในวิถีจิตก่อนตายของภพนี้ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่าเข้าสู่ภพใหม่ โดยมีปฏิสนธิจิตสืบต่อติดต่อกันไม่มีระหว่างกันให้เกิดขึ้นในภพใหม่ (ยกเว้นพระอรหันต์)

^{๒๖} อภิ.วิ. ๗๗/๑๔๘/๒๘๓.

ภาวะที่เคลื่อน หมายถึง สภาพของรูปนามเปลี่ยนจากชีวิตนี้ไปเป็นชีวิตอื่น
 ความทำลาย หมายถึง ความแตกดับแห่งขันธ, อายตนะ และธาตุ
 ความหาย หมายถึง ความจากไปอย่างไม่มีวันกลับมาอีกของรูปนามขันธ ๕
 มฤตยู หมายถึง ความมอดม้วย หมคความรู้สึกลึกลับติด ตกอยู่ภายใต้อำนาจของกรรม
 ความทำกาละ หมายถึง ลักษณะอาการที่ดำรงอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งแล้วดับ ไป
 ความแตกแห่งขันธ หมายถึง ขันธทั้งหลาย กระจัดกระจาย แยกออกจากกัน
 ความทิ้งซากศพไว้ หมายถึง ความที่ร่างกายปราศจากลมหายใจ และวิญญาณ
 ความขาดจากชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้น หมายถึง ความขาดปัจจัยบำรุงรักษา รูป และ
 นาม ชีวิตินทรีย์

ในสังขจวิภังค์อรรถกถา พระพุทธโฆสะจารย์ แสดงอุปมาเปรียบเทียบ ชาติ ชรา มรณะ ทั้ง
 ๓ นี้เหมือนกับชาย ๓ คน ที่ร่วมมือกันทำการล่อลวงศัตรูไปฆ่า ชายคนที่ ๑ รับหน้าที่เป็นผู้ชักนำศัตรู
 ให้เข้าไปสู่ในป่า โดยการกล่าวสรรเสริญความสวยงามตามธรรมชาติของป่านั้นให้ฟัง ทำให้เกิดความ
 อยากไปชม แล้วก็ยอมตัวไปกับชายผู้นั้น เมื่อเข้าไปสู่ในบริเวณป่านั้นแล้ว ชายคนที่ ๒ ก็ทำหน้าที่เป็น
 ผู้เบียดเบียนทำร้ายศัตรูนั้นให้ได้รับบาดเจ็บหมดกำลังลง แล้วชายคนที่ ๓ ก็ทำหน้าที่ประหาร โดยการ
 เอามีดฟันคอศัตรูนั้นถึงแก่ความตาย ข้อนี้ฉันใด ชายคนที่ ๑ เปรียบได้กับชาติ คือเป็นผู้นำสัตว์
 ทั้งหลายเกิดขึ้นในภพนั้นๆ เหมือนกับถูกนำให้เข้าไปสู่ในป่า ชายคนที่ ๒ เปรียบได้กับชรา คือ
 เบียดเบียนขันธ ๕ ของสัตว์ทั้งหลายให้ค่อยๆ แกล้งตามลำดับ ซึ่งเหมือนกับถูกศัตรูลอบทำร้ายให้
 หมดกำลังลง ชายคนที่ ๓ เปรียบได้กับมรณะ ที่ทำให้ขันธ ๕ ของสัตว์ทั้งหลายแตกดับลงในภพหนึ่งๆ
 ซึ่งเหมือนกับถูกศัตรูเอามีดประหารให้ตายลงฉนั้น^{๒๔}

ความตายมีลักษณะพิเศษหรือลักษณะที่เป็นปรมาตธรรมโดยเฉพาะๆ ของความตาย
 ปรากฏขึ้น ๔ ประการ ดังนี้

แสดงลักษณะ รส ปัจจุปฏิฐาน ปทัฏฐาน ของมรณะ

๑. จุติลกฺขณฺ์ มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่ปรากฏอยู่ เป็นลักษณะ

๒. วิโยครสฺ์ มีการจากกันกับสิ่งที่มีชีวิต และ ไม่มีชีวิตที่เคยพบเห็นกันในภพนี้เป็น

กิจ (สัมปตติรส)

^{๒๔} พระสังฆมณฑล โขติกะ ธรรมจริยะ, ปรมาตโฆติกะ หลักสูตรมัชฌิมนิกายปิฎก :
 ปฏิจจสนูปปาตทีปนี, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๔.

๓. คติวิปาสปจูปฏฐาน มีการย้ายที่อยู่จากภพเก่าเป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย

๔. ปริวิชชमानนามรูปปฏฐาน มีนามรูปที่กำลังดับเป็นเหตุใกล้^{๒๕}

ความตาย หมายถึง อาการที่กำลังดับของโลกียวิบาก และกัมมชรูปชื่อว่า มรณะ^{๒๖} หรือชีวิตินทรีย์ดับลงเฉพาะภพปัจจุบันนี้เท่านั้น

มรณฺติ สตุตา เอเตนาติ = มรณฺ หมายถึง สัตว์ทั้งหลายย่อมตายโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้นธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการตายของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นชื่อว่า มรณะ^{๒๗}

มรณะมี ๘ อย่าง คือ

๑) สมมุติมรณะ ได้แก่ ความตายของสัตว์ทั้งหลายที่สมมุติเรียกกันว่า นาย ก.ตาย นาย ข. ตาย ต้นไม้ตาย เป็นต้น

๒) สัตตติมรณะ ได้แก่ การสืบทอดกันของรูปนาม ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะๆ ไม่ตั้งคงที่ เช่น รูปที่เกิดขึ้นในเวลาไม่สบาย และเมื่อหายแล้วรูปไม่สบายนั้นก็ดับไป รูปสบายเกิดขึ้นใหม่ และเมื่อมีความเสียใจ กลุ่มใจเกิดขึ้น ต่อมามีความดีใจเกิดขึ้น ความเสียใจ กลุ่มใจนั้นก็หายไป ดังนี้ เป็นต้น

๓) ขณิกมรณะ ได้แก่ ความดับไปของรูปและนาม ทุกๆ ภังคะขณะ

๔) สมุจเจทมรณะ ได้แก่ ปรีนิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลายที่ไม่มีการเกิดต่อไป

๕) ชาติกขมรณะ ได้แก่ ความตายที่สุดสิ้นภพในภพหนึ่งๆ

๖) อูปิกกมมรณะ ได้แก่ การกำหนดอายุที่ยังไม่สิ้น กรรมก็ยังไม่สิ้น แต่ถึงความตายโดยอาศัยความพยายามของตัวเอง หรือของคนอื่น ด้วยอำนาจอุปัจเจกกรรม

๗) สรสมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดอายุและกรรม

๘) อายุกขมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดอายุ แม้ว่ายังไม่สิ้นกรรมก็ตาม

๙) ปุญญกขมรณะ ได้แก่ ความตายที่กำหนดของบุญและกรรม แม้ว่ายังไม่สิ้นอายุก็ตาม

^{๒๕}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๕.

^{๒๖}พระสัทธัมม โชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปฏิจจสมุปาททีปนี ปริเภทที่ ๘, (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๗.

^{๒๗}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒.

สรุปความตายทั้ง ๕ อย่างนี้ ๑. สมมุติภพมรณะ ๒.ชาติภพมรณะ ๓.อุปกัมมมรณะ ๔.สรสมรณะ ๕.อายุภพมรณะ ๖.บุญญ์ภพมรณะ ทั้ง ๖ อย่างนี้เมื่อพิจารณาแล้วเข้าอยู่ในสมมุติภพมรณะนั่นเอง

สัตตภพมรณะ และขณิกภพมรณะ ๒ อย่างนี้สงเคราะห์เข้าอยู่ใน ขณิกภพมรณะ และสมุจเฉทภพมรณะ เข้าอยู่ในสมุจเฉทภพมรณะโดยตรง

๒.๒. แนวคิดทั่วไปเกี่ยวกับความตาย

ความคิดเกี่ยวกับความตายนั้นมีหลายท่านได้กล่าวไว้ตามแนวคิดของ โลกตะวันตกบ้าง ตามแนวคิดของ โลกตะวันออกบ้าง เป็นต้นว่า

มาโนชญ์ ชุมสาย ได้อธิบายแนวคิดเกี่ยวกับความตายตามทฤษฎีของ ไวส์แมน “ทฤษฎีของ เฮอร์มพลาส์ม” โดยสรุปในหนังสือตายแล้วไปไหน ไว้ว่า

ตัวของเรามีส่วนประกอบอยู่ ๒ ส่วน คือพวกที่เป็นเฮอร์มพลาส์ม กับพวกที่เป็น โขมาโตพลาส์มหรือส่วนของร่างกาย เฮอร์มพลาส์มเป็นเซลล์ที่ทำหน้าที่สืบชีวิต หรือ เป็นพาหนะที่นำเอาตัวตนของเราไปปฏิสนธิใหม่ โดยถ่ายเทจากพ่อแม่และรวมกันเข้าเป็นชีวิต เซลล์ชีวิตที่ปฏิสนธินี้จะขยายตัวขึ้นเรื่อยๆ จนกลายเป็นร่างกายและมีชีวิตจิตใจตามรูปเดิม ส่วนพวกโขมาโตพลาส์มนั้นเมื่อสิ่งมีชีวิตตายก็จะสูญหายหรือถูกทำลายไปด้วย เฮอร์มพลาส์มมีลักษณะเป็นของที่ไหลได้ โดยจะไหลผ่านโขมาโตพลาส์มไปมีกำเนิดใหม่ทุกๆ ชาติไม่มีที่สิ้นสุด ชีวิตและตัวความรู้สึกนึกคิดอันเป็นสมบัติโดยเฉพาะของเราไม่มีการศูนย์ และจะมีการไปเกิดใหม่ได้ต่อๆ ไป โดยทางโครโมโซม คือ เกิดในตระกูลเดิมในลักษณะอย่างเดียวกับที่เป็นอยู่ในชาตินี้ แต่จะผิดเพี้ยนไปบ้างก็แล้วแต่การรวมของยีนส์ทั้งสองฝ่าย (พ่อ-แม่) และสภาพของเหตุการณ์ที่แวดล้อม^๒

ม.ล.มาโนชญ์ ชุมสาย ได้อธิบายหลักของชีวิตไม่ศูนย์ตามทฤษฎีของแมนเดล ไว้ว่า

แมนเดล ได้พบว่า ชีวิตและลักษณะของตัวเรามีทางที่จะถ่ายทอดกันในระหว่างชีวิตได้ ลักษณะของชีวิต จิตใจ สติปัญญา หรือลักษณะที่เป็นตัวของเราเอง มีอยู่ภายใน

^๒ม.ล.มาโนชญ์ ชุมสาย, ตายแล้วไปไหน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จำหน่าย โครชัยเทเวศร์, ๒๕๕๒), หน้า ๓๒๑-๔๓๐.

โคร โม โชมหรือยีนส์ ยีนส์ไม่มีทางศูนย์ได้เลย มีการส่งต่อโดยวิธีการสืบพันธุ์ตลอดไป ชีวิตของเราจึงไม่ศูนย์ ต้องแบ่งภาคตัวของเราไปเกิดเสมอ แต่เป็นชีวิตที่ได้รับการปรับปรุงตามลักษณะของการถ่ายพันธุ์ตามกฎเมนเดล คือ ลักษณะของใคร (พ่อ-แม่) เติ่นกว่าก็ปรากฏเป็นลักษณะของคนๆ นั้นมาก ดังนั้น ชีวิตที่เป็นตัวของเรา และคุณสมบัติทั้งหมดที่ปรากฏทางกายและทางจิตจึงไม่มีการศูนย์ จะมีการส่งต่อชีวิตตลอดไป การเกิดใหม่ของเรามีการเปลี่ยนแปลงตามอำนาจของยีนส์ภายใน โคร โม โชม ประกอบกับสิ่งแวดล้อม^{๓๓}

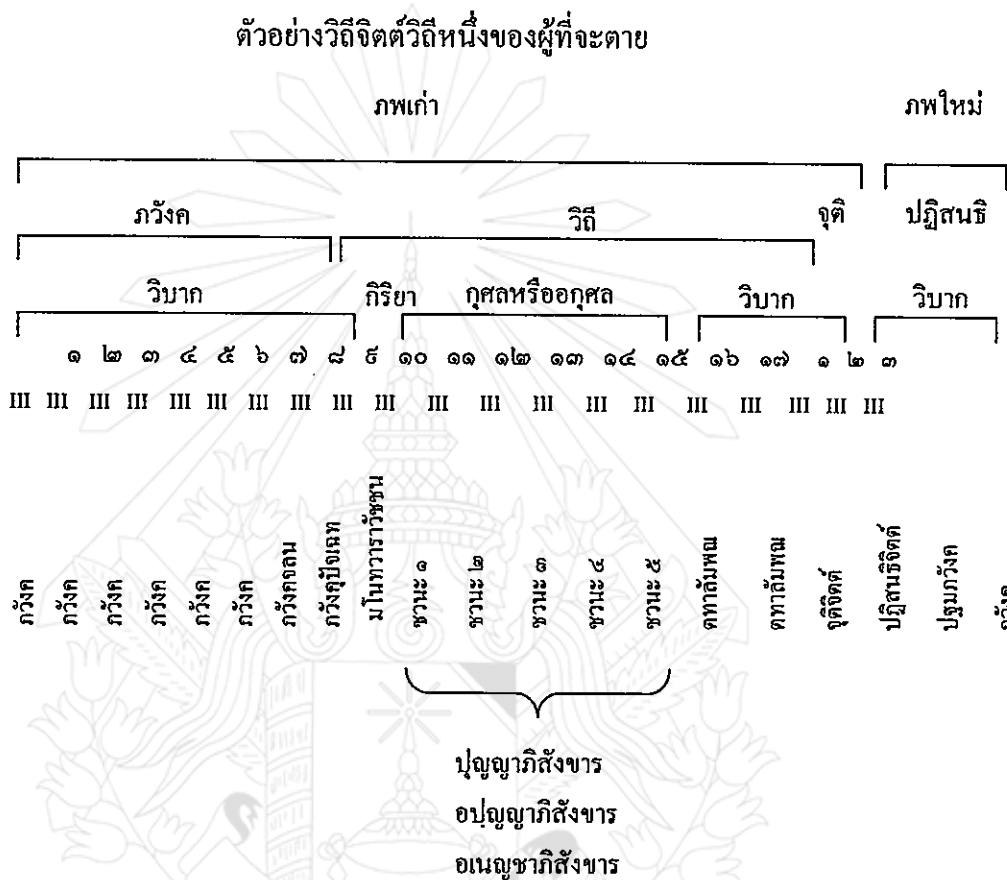
พระมหากษัตริย์ แสดงแนวคิดเรื่องการตายแล้วเกิด พอสรุปได้ว่า เหตุแห่งการได้ชื่อว่าเป็นปฏิสนธิ หรือแสดงถึงปวัตตินิมิต หมายความว่าเหตุแห่งการเป็นไปของจิตที่ชื่อว่าปฏิสนธิ อธิบายว่าเมื่อภพเก่า สิ้นสุดลงแล้ว ไม่มีวิญญาณ หรือชีวิตนวกกลาปเกิดต่อ ภพใหม่ชาติใหม่ก็ย่อมสิ้นสุดลง ความเป็นไป โดยที่ไม่มีวิญญาณหรือชีวิตนวกกลาปเกิดต่อเช่นนี้นั้นยกพระอรหันต์เสียแล้วบุคคลนอกนั้นจะเป็น มนุษย์ เทวดา พรหม บุรุษ อริยะก็ตาม ย่อมเป็นไปไม่ได้ ฉะนั้นเมื่อตายลงวิปากวิญญาณย่อมเกิดขึ้น ทำหน้าที่สืบต่อภพเก่ากับภพใหม่ทั้ง ๒ ต่อกัน ดังนั้นจึงได้ชื่อว่าปฏิสนธิ ดังแสดงวงนัตถะว่า “ภวนตฺร ปฏิสนทฺหตฺติ = ปฏิสนธิ” วิปากวิญญาณอันใดย่อมทำหน้าที่สืบต่อซึ่งภพใหม่ ฉะนั้นวิปาก วิญญาณนั้นชื่อว่า ปฏิสนธิ “อุปปชฺชมานเมว ปติฏฐาติ ภวนตฺเร ตังอยู่ในภพใหม่ทันทีขณะที่เกิดขึ้น นั้นเอง คำว่า “เอว” ใน “อุปปชฺชมานเมว” นี้ เป็นการแสดงให้เห็นถึงภพใหม่ของปฏิสนธิว่าในอุปปา ทกขณะ คือ ขณะเกิดแห่งปฏิสนธิจิตนั้นแหละเป็นการเกิดขึ้นแห่งภพใหม่แล้ว หาใช่อุปปาทกขณะ แห่งปฏิสนธิจิตยังเป็นภพเก่าอยู่ ต่อเมื่อถึงจุดิขณะคือขณะตั้งอยู่แห่งปฏิสนธิจิตจึงจะเป็นภพใหม่ดังนี้ ก็หาไม่ได้ แต่คนทั้งหลายกลับเข้าใจไปว่าเมื่อสัตว์ทั้งหลายตายลงนั้นยังมีได้เกิดในภพใหม่ทันที ยัง แสงหากพออยู่ ซึ่งเป็นความเข้าใจที่ผิดจากความเป็นจริง การเป็นไปดังนี้ก็เพราะว่าบุคคลเหล่านี้มิได้มีการศึกษาเล่าเรียนถึงความ เป็นไปในเรื่องเกิด เป็นอยู่ ตายแห่งรูปนามขันธ ๕ คือพอนั่นเอง ครั้นได้ ประสพกับเหตุภายนอกที่ทำให้เข้าใจเขวไปได้เช่นนั้นเข้า มีจณาริ โมกษ์ คือความตัดสินใจคิดว่าสัตว์ ทั้งหมดที่ตายไปแล้วนั้นยังไม่เกิดก็เกิดขึ้น^{๓๔}

^{๓๓}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๐-๒๘๕.

^{๓๔}พระมหากษัตริย์ ญาณจารี, พระสัทธัมม โชติกะ ฐัมมาจริยะ, อภิธรรมบัณฑิต, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๖ : มรณุปปัตติจตุกกะ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๐), หน้า ๔๘.

พุทธทาสภิกขุ แสดงแนวคิดเกี่ยวกับความตายไว้ว่า “ความตายเป็นหน้าที่ของสังขาร สังขารคือสิ่งปรุงแต่งจากเหตุปัจจัยเมื่อเหตุปัจจัยบางส่วนหยุดปรุงแต่งมันก็มีความตายบางส่วนปรากฏออกมาสำหรับสังขารส่วนนั้น จึงถือว่าการตายเป็นหน้าที่ของสังขารหรือสังขารทำหน้าที่ที่จะต้องตาย”^{๓๕}

หลวงปริญาโยควิบูลย์ ได้แสดงภาพวิถีจิตวิถีหนึ่งของผู้ที่จะตาย ไว้ดังนี้ว่า

อารมณ์ที่จะจตุตติตั้งแผนผังนี้ เริ่มด้วยภวังคจิตถึง ๖ ขณะแล้วภวังคจลนจิตจึงสะเทือน ภวังคอุปัจเจกจิตตัดกระแสภวังคจิตขาด มโนทวารวิชชชจิตก็เปิดประตูพิจารณาอารมณ์ในมโนทวารชวณจิตจึงแล่นไปเสพอารมณ์เป็นกุศลหรืออกุศล ๕ ขณะ ตทาลัมพณะจิตยึดหน่วงอารมณ์ ๒ ขณะ จึงถึงจตุตติเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป เมื่อจตุตติจิตในภพเก่าดับไป ปฏิสนธิจิตในภพใหม่ก็อุบัติขึ้นแทน แล้วจึงเป็นปฐมภวังคและภวังคจิตในภพใหม่สืบต่อไป

ชวณะ ๕ ขณะที่ใกล้จตุตตินี้เป็นชวณะที่สำคัญที่สุด ย่อมประกอบไปด้วยเครื่องปรุงแต่งเรียกว่าอภิสังขาร อภิสังขาร คือ สภาพที่ตกแต่งของสัตว์ให้ดีเลวต่างๆ กัน เป็นบุญญาภิสังขาร คือ

^{๓๕} พุทธทาสภิกขุ, ตายก่อนตาย, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๘), หน้า ๒๒.

เป็นกามาจรกุตล หรือรูปาวจรกุตล ปรุงแต่งให้เป็นบุญประการหนึ่ง เป็นอบุญญาภิสังขาร คือปรุงแต่งให้เป็นบาปประการหนึ่ง เป็นอนบุญญาภิสังขาร คือปรุงแต่งให้เป็นอรุปรมาณประการหนึ่งในขณะนี้ ภาพของบุญบาปก็ปรากฏเป็นกรรม กรรมนิมิตและคตินิมิต กรรมและกรรมนิมิตจัดเป็นกรรมภาพ คตินิมิตจัดเป็นอุปปีติภพ นี้คือแผนผังจุดตั้งที่นายช่างสถาปนิกเขียนแปลนบ้านเรือนไว้ให้ เขียนแปลนเสร็จแล้วจุดจัดดับไป ปฏิสนธิจิตที่อุบัติขึ้น ประคองอาคารซึ่งสร้างขึ้นตามแบบแปลนแผนผัง ซึ่งนายช่างได้กำหนดไว้ นี้แลเรียกว่า ภพเป็นปัจจัยแห่งชาติ ด้วยประการฉะนี้^{๖๖}

ความสลายไปแห่งจิตและรูปในภพเก่า และความอุบัติขึ้นแห่งจิตและรูปในภพใหม่เรียกว่า “สนธิ” คือเงื่อนไขต่อระหว่างชาติก่อนกับชาตินี้ หรือระหว่างภพนี้กับภพหน้า

จำลอง ดิษยวณิช ได้อธิบายประสบการณ์นอกกายเนื้อและภาวะใกล้ตายในบทความเรื่อง “ประสาทชีววิทยาของภาวะใกล้ตาย”^{๖๗} ซึ่งสามารถสรุปเป็นข้อ ๆ ได้ดังนี้

๑. ประสบการณ์นอกกายเนื้อและภาวะใกล้ตาย (The out-of-body and near-death experience) เป็นเรื่องที่กำลังได้รับความสนใจอย่างมาก เด็กและผู้ใหญ่บางคนได้รับการยืนยันทางการแพทย์แล้วว่าถึงแก่ความตาย หลังจากนั้นก็เกิดมีประสบการณ์ว่ามีอีกร่างหนึ่งออกไปจากร่างเดิม และลอยวนเวียนอยู่ในบริเวณนั้น มีความรู้สึกเป็นสุขสงบ บางทีก็ลอยเข้าไปในอุโมงค์ที่มีมืดและต่อมาก็พบกับแสงสว่างที่เจิดจ้าและนุ่มนวล เมื่อกลับคืนสู่ร่างเดิมก็สามารถเล่ารายละเอียดต่างๆ ได้ ยิ่งกว่านั้นบางคนยังเห็นภาพของ “การทบทวนชีวิต (life review)” ต่อหน้าต่อตาอย่างชัดเจน ปรากฏการณ์เช่นนี้เชื่อว่าเกิดจากการกระตุ้นศูนย์ความจำในสมองบริเวณ amygdala และ hippocampus ประสบการณ์ทำนองนี้มีกล่าวไว้อย่างละเอียดในตำราพิธีฝังศพของชาวอียิปต์ และหนังสือแห่งความตายของอียิปต์ (the Egyptian Book of the Dead) เมื่อประมาณ ๖,๐๐๐ ปีมาแล้ว รวมทั้งหนังสือแห่งความตายของทิเบต (the Tibetan Book of the Dead) นอกจากนี้ประมาณร้อยละ ๓๗ ของผู้ป่วยที่ได้รับการช่วยคืนชีพ จะรายงานประสบการณ์นอกกายเนื้อทำนองเดียวกัน ผู้ป่วยบางรายที่ได้รับการผ่าตัดขณะหมดสติจากยาสลบเมื่อฟื้นขึ้นมาแล้ว สามารถเล่ารายละเอียดเกี่ยวกับการสนทนา และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างการผ่าตัด

๒. การได้รับบาดเจ็บอย่างรุนแรง การอยู่ในภาวะใกล้ตายจากอุบัติเหตุรถยนต์ การปะทะกันของหน่วยประจัญบาน หรือแม้แต่ระหว่างการผ่าตัด มักก่อให้เกิดความรู้สึกบางอย่างหนึ่งที่ตามมาคือ

^{๖๖} หลวงปริญญาโยควิบูลย์, คนเราตายแล้วเกิดอีกหรือไม่, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : สัมมาชีวิตศิลปมูลนิธิ ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมวิมลคุณคุณิศ, ๒๕๑๐), หน้า ๕๘-๕๙.

^{๖๗} จำลอง ดิษยวณิช, “ประสาทชีววิทยาของภาวะใกล้ตาย”, สมาคมจิตแพทย์แห่งประเทศไทย, ปีที่ ๔๓ ฉบับที่ ๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๔๑) : ๕๒-๕๔.

ความกลัวอย่างรุนแรง ผู้ที่ประสบกับความรู้สึกตื่นตระหนกเช่นนี้มักเกิดความผิดปกติเกี่ยวกับการกำหนดรู้ เช่น การแตกตัวออกของจิต (dissociation) ความรู้สึกว่าคุณเปลี่ยนไปจากเดิม (depersonalization) และการแตกแยกของอัตตา (the splitting of ego) จนทำให้เกิดความรู้สึกคล้ายกับว่ามีอีกร่างหนึ่งซึ่งมักเรียกว่า “กายละเอียด” แยกออกมาจากกายเนื้อ ล่องลอยขึ้นไปบนเพดานและมองดูเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเบื้องล่าง

๓. ความรู้สึกกลัวและตื่นตระหนก เกี่ยวข้องกับ amygdale แต่ความสามารถที่จะมองเห็นตำแหน่งของตนเองและของคนอื่นในห้วงอวกาศขึ้นอยู่กับ hippocampus ซึ่งมีเซลล์ประสาทที่เกี่ยวกับสถานที่ (place neurons) เซลล์ประสาทเหล่านี้สามารถทำหน้าที่สับออกตำแหน่งและการเคลื่อนไหวของคุณในอวกาศได้ ดังนั้น hippocampus สามารถสร้างแผนที่เกี่ยวกับการรู้ (cognitive map) ของสิ่งแวดล้อมและการเคลื่อนไหวภายใน ทำให้เกิดความรู้สึกว่ามีกายทิพย์หรือกายละเอียดออกไปจากกายเนื้อ (astral projection) มองเห็นร่างกายของตนเองและพฤติกรรมของคนอื่น อย่างไรก็ตามภายใต้ภาวะที่มีการกระตุ้นอย่างรุนแรง (hyper activation) เช่น ความกลัวอย่างสุดขีด ดูเหมือนว่า hippocampus สามารถสร้างนิมิตทางตาของแผนที่เกี่ยวกับการรู้ (a visual hallucination of cognitive map) จนทำให้เกิดมีประสบการณ์ว่ามีร่างใหม่แยกออกไปจากร่างเดิม และคอยสังเกตการณ์ต่างๆ ที่กำลังเกิดขึ้น

๔. หลักฐานโดยตรงอันแรกๆ ที่แสดงให้เห็นว่า temporal lobe เกี่ยวข้องกับประสบการณ์ของภาวะโกลีตาย เริ่มต้นจากการทดลองโดย Wilder Penfield ระหว่างปี ๑๙๓๐-๑๙๔๐ ผู้นี้เป็นประสาทศัลยแพทย์ชาวอเมริกัน และได้รับการยกย่องว่าเป็น “บิดาของประสาทวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ (the father of modern neuroscience)” ได้ทำการศึกษาโดยหาแผนที่ของสมอง ระหว่างผ่าตัดโดยใช้ยาชาเฉพาะที่ (local anesthetic) สามารถกระตุ้นส่วนต่างๆ ของสมองผู้ป่วยโดยใช้ขั้วไฟฟ้าขนาดเล็ก พบว่าสมองจะไม่รู้สึกเจ็บปวดแต่กลับเป็นส่วนอื่นๆ ของร่างกายที่รับรู้ความรู้สึกนี้ สามารถพบส่วนต่างๆ ของสมองที่เกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหว การเห็น การพูด และหน้าที่อื่นๆ อีกหลายอย่าง นอกจากนี้ยังพบว่า เมื่อกระตุ้นสมองบริเวณ temporal lobe ตรงส่วนที่อยู่เหนือหูพอดี ผู้ป่วยจะเกิดมีประสบการณ์ของภาวะโกลีตาย คือ การแตกแยกของจิตใจ (a splitting of consciousness) ซึ่งทำให้เกิดความรู้สึกว่ามีอีกร่างหนึ่งแยกออกไปจากร่างเดิม ความรู้สึกสุขสงบ อาการประสาทหลอนเห็นภาพคนต่างๆ ผู้ป่วยบางคนรายงานว่ามีความจำบางอย่างเกิดขึ้นเพียงชั่วแวบเดียว

๕. สมองซีกซ้ายและสมองซีกขวามีส่วนสัมพันธ์กับภาวะโกลีตายด้วย ตามปกติสมองซีกซ้ายมีหน้าที่เกี่ยวกับคำพูด ภาษา การเขียน ตรรกศาสตร์ คณิตศาสตร์ และความคิดเชิงวิเคราะห์ (analytic thought) ส่วนสมองซีกขวาเกี่ยวกับอารมณ์ การสร้างสรรค์ จินตนาการ การรู้เอง หรืออัจฉมัตติญาณ (intuition) กาลเวลา อวกาศ (space) ความซาบซึ้งในศิลปะและดนตรี และ

ความคิดเชิงองค์รวม (holistic thought) ดังนั้น ในภาวะใกล้ตายบางคนอาจได้ยินเสียงดนตรีอันไพเราะเพราะพริ้ง เหมือนเสียงทิพย์จากแดนสุชาวดี เชื่อว่าเกิดจากการกระตุ้นของ temporal lobe ซีกขวา หลายคนบอกว่าไม่สามารถจะสรรหาคำพูดมาอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้ เพราะคำพูดและการจำแนกแยกแยะประสบการณ์ต่างๆ เป็นหน้าที่ของสมองซีกซ้าย สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในสมองซีกขวามากกว่าซีกซ้าย

๖. คนที่ประสบกับภาวะใกล้ตายยังมีความรู้สึกเว้งว้างเหมือนอยู่ในอวกาศ ไร้ขอบเขต หรือพรหมแดน มีความรู้สึกของเอกภาพที่ลึกซึ้ง (deep feeling of unity) การรับรู้เรื่องกาลเวลาและสถานที่ก็เปลี่ยนแปลงไป กาลเวลายืดยาวออกไปจนหาที่สุดมิได้ นอกจากนั้นยังมีความรู้สึกว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแจ่มชัด เป็นจริง เป็นของแท้ และมักจะดูเหมือนว่าเป็นจริงเป็นจังมากกว่าเรื่องในชีวิตประจำวันด้วยซ้ำไป ปรากฏการณ์ต่างๆ เหล่านี้ เกิดจากหน้าที่ของ temporal lobe ซีกขวา ผู้ป่วยที่เป็นโรคลมชัก ซึ่งเกิดจากพยาธิสภาพของ temporal lobe ซีกขวามักเกิดมี déjà vu phenomenon คือเกิดมีความรู้สึกทางอารมณ์อย่างชัดเจนว่า ได้เคยพบเห็นสถานที่หรือเหตุการณ์อย่างหนึ่งอย่างใดมาก่อน ความรู้สึกเช่นนี้ก็มีส่วนคล้ายกับที่พบในภาวะใกล้ตายด้วย อย่างไรก็ตาม temporal lobe โดยเฉพาะซีกขวาเกี่ยวข้องกับอย่างใกล้ชิดกับประสบการณ์ของภาวะใกล้ตาย แต่ก็ยังมีสมองส่วนอื่นๆ อีกที่สัมพันธ์กับเรื่องนี้

๗. ได้มีการสาธิตที่แสดงให้เห็นว่า การกระตุ้นอย่างแรง (hyperactivation) หรือการกระตุ้นด้วยไฟฟ้าที่บริเวณ amygdala, hippocampus, และ temporal lobe สามารถทำให้เกิดความรู้สึกว่ามีร่างอีกส่วนหนึ่งแยกออกไปจากร่างเดิม ล่องลอยอยู่ข้างบนระดับเพดาน และมองจ้องดูเหตุการณ์ข้างล่าง อาจอธิบายปรากฏการณ์เช่นนี้ได้ว่าอัตตา (ego) และความรู้สึกของเอกลักษณ์แห่งตน (sense of personal identity) ได้แตกแยกออกมาจากร่างกายเดิม ทำให้เกิดความรู้สึกว่าคล้ายกับมีคนสองคน คนหนึ่งกำลังจ้องมอง ส่วนอีกคนหนึ่งกำลังถูกจับตาอยู่ Penfield ได้อธิบายว่า “คล้ายกับว่าผู้ป่วยกำลังชมการแสดงที่คุ้นเคย และตัวเขาเป็นทั้งผู้แสดงและผู้ฟัง” Penfield และ Perot ได้รายงานผู้ป่วยที่เป็น temporal lobe seizures พบว่าบางคนมีประสบการณ์ดังกล่าวเช่นเดียวกัน

๘. ผู้ที่ได้รับการวินิจฉัยว่าตายทางการแพทย์ (clinically dead) และกลับฟื้นคืนชีวิตอีกครั้งหนึ่งบางคนรายงานว่าหลังจากกายละเอียดออกไปจากกายหยาบแล้ว จะล่องลอยเข้าไปสู่อุโมงค์ที่มืด และต่อมา ก็พบกับแสงสว่างที่สดใสและนุ่มนวลดังที่กล่าวไว้ในหนังสือแห่งความตายของอียิปต์ และริเบต เชื่อว่าการกระตุ้นที่บริเวณ hippocampus, amygdala และ inferior temporal lobe ทำให้เกิดการเห็นแสงสว่างเช่นนี้ สมองส่วนต่างๆ เหล่านี้ยังเกี่ยวข้องกับการเกิดปรากฏการณ์ของ “การทบทวนชีวิต (life review)” รวมทั้งนิมิตหรือภาพทางตาที่ทำให้เห็นญาติพี่น้อง เพื่อน หรือคนรู้จักที่ตายไป

แล้ว นอกจากนั้นยังทำให้มีการหลั่งของ endorphin และ enkephalin ซึ่งทำให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขสงบ เยือกเย็น และสบายใจ

อาจเป็นไปได้ว่า hippocampus และ amygdala เป็นสมองส่วนแรกที่ได้รับผลกระทบโดยภาวะใกล้ตาย นอกเหนือจากนั้นยังเป็นสมองส่วนสุดท้ายอีกด้วยที่จะตายจริงๆ กล่าวคือ เมื่อคนเราเข้าสู่ภาวะใกล้ตายหรือได้รับการยืนยันทางการแพทย์ว่าตายแล้ว ส่วนของ amygdala และ hippocampus จะคงยังทำหน้าที่ต่อไปในช่วงเวลาอันสั้น และไม่เพียงแต่ถูกกระตุ้นอย่างแรงเท่านั้น แต่ยังทำให้เกิดความรู้สึก ปิติ สุขสงบ และศานติ รวมทั้งประสบการณ์นอกกายเนื้อ การพบปะกับคนที่เสียชีวิตแล้ว และการเห็นภาพของศาสดา สาวก พระอรหันต์ นิกบฏ หรือบุคคลที่สำคัญๆ ในศาสนาที่ตนนับถือ

พระราชชนก วิสารโท (ไชยเจริญ) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักพุทธธรรมกับทรัพยากรมนุษย์ในพระพุทธศาสนา” และให้ความเห็นว่า “ชีวิตที่ยังต้องมีการเกิดใหม่นั้นจะต้องมีความสัมพันธ์กันหรือควบคู่ไปกับกฎแห่งกรรมและผลของการกระทำ โดยสภาวะที่เป็นอยู่ของมนุษย์ในปัจจุบัน เป็นผลมาจากการกระทำในอดีตชาติ และการกระทำหรือกรรมในปัจจุบันชาติไม่ว่าจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม มนุษย์จะได้รับวิบากนั้นในอนาคตชาติอย่างแน่นอน”^{๓๔}

ฉันทยา วาสินหา ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “ความหมายของความตาย” ว่าความตายเป็นภาวะที่มีอยู่จริง สิ่งที่ยืนยันความมีอยู่จริงของความตายก็คือความเปลี่ยนแปลง เพราะความเปลี่ยนแปลงสามารถแสดงถึงความมีอยู่ให้ปรากฏได้ โดยเราสามารถสังเกตเห็นได้จากความไม่คงที่ของสิ่งต่างๆ ความไม่คงที่ของสิ่งต่างๆ นั้นเอง คือการปรากฏตัวของความเปลี่ยนแปลง ความตายในฐานะความเปลี่ยนแปลงอีกรูปแบบหนึ่งจึงเป็นสิ่งที่อยู่จริง ความมีอยู่จริงของความตายจึงเป็นสิ่งที่ไม่สามารถปฏิเสธได้ อย่างไรก็ตามแม้เราจะยอมรับว่าความตายเป็นสิ่งที่อยู่จริง ความมีอยู่จริงของความตายนี้ก็อาจทำให้เราสงสัยต่อไปอีกว่าเหตุใดความมีอยู่จริงเช่นนี้จึงมีอยู่ พุทธศาสนามีปรัชญาซึ่งเราสามารถนำมาวิเคราะห์เพื่อหาคำตอบต่อปัญหาดังกล่าวนี้ได้ กล่าวคือเราจะสามารถเข้าใจความมีอยู่จริงของความตายได้หากเราพิจารณาปัญหาผ่านทัศนะของพุทธศาสนาที่ว่าสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขตธรรม หรือสิ่งปรุงแต่งย่อมมีสภาพที่เป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่มีสิ่งปรุงแต่งใดที่ที่จะหลีกเลี่ยงพ้นสภาพดังกล่าวได้เพราะสภาพดังกล่าวเป็นลักษณะประจำหรือเป็น

^{๓๔}พระราชชนก วิสารโท (ไชยเจริญ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักพุทธธรรมกับทรัพยากรมนุษย์ในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนศึกษา, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๖, หน้า ๗๐.

ธรรมชาติของสิ่งปรุงแต่งนั่นเอง ความตายในฐานะความเปลี่ยนแปลง หรืออนิจจัง รูปแบบหนึ่ง จึงเป็นลักษณะที่ต้องมีอยู่ประจำในสังขารธรรมหรือสิ่งปรุงแต่งทั้งหลายซึ่งย่อมหมายรวมถึงมนุษย์ด้วย เพราะมนุษย์เป็นสภาพธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดจากการปรุงแต่งหรือการประสมกันข้าวของส่วนประกอบต่างๆ คือ จันท์ ๕ หรือนามกับรูป^{๓๘}

พระมหารบ ฐมฺมธโร ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” มีแนวคิดเกี่ยวกับความตายว่า “ความตายเมื่อแสดงตัวออกมาจะปรากฏเป็น ๒ ลักษณะ คือ

๑. ทางกายภาพ คือลักษณะที่ร่างกายไม่มีชีวิตอยู่อีกต่อไป กล่าวคือเมื่อบุคคลถึงเวลาจะตายย่อมต้องมีการเข้าตริทุต หมายถึงลักษณะบอกความตายจะมีอาการตามืดมัว มองไม่เห็นอะไรเลย หูก็ไม่ได้ยิน หมดทั้งความรู้สึกและอารมณ์ ความนึกคิด ซึ่งมีลักษณะคล้ายคนนอนหลับพลี้อยไป ขณะบุคคลถึงแก่ความตายจะไม่หายใจ หัวใจหยุดเต้นไม่ทำงาน ประสาทและสมองค่อยๆ หมดความรู้สึก ถือเป็นวาระสุดท้ายของชีวิต

๒. ทางจิตภาพ ตามสภาวะธรรม ความตายคือจิตเคลื่อนย้ายออกจากร่างกายไปเกิดหรือปฏิสนธิใหม่ตามกฎแห่งกรรม สภาวะเวียนว่ายตายเกิดนั้น เรียกว่า “สังสารวัฏ”^{๓๙}

ถดาร์ตัน สวากินันท์ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ภาวะธรรมทัศน์ในวัยสูงอายุ และการเตรียมตัวเกี่ยวกับความตายของผู้สูงอายุ” อธิบายสอดคล้องแนวคิดเกี่ยวกับความตายยอมรับความตาย ความตายเป็นเหตุการณ์ที่สิ่งมีชีวิตทุกสิ่งต้องเผชิญ ซึ่งการยอมรับได้ต่อความตายของตน รวมทั้งตระหนักว่าความตายเป็นโอกาสสุดท้ายที่สำคัญของบุคคลในการดำเนินชีวิตอย่างมีความหมายและบรรลุผลสำเร็จตามที่ตนพอใจในเวลาที่เหลือ จะทำให้บุคคลมีการเตรียมตัวเกี่ยวกับความตายโดยเป็นการเตรียมตัวสำหรับตนเองและเตรียมตัวสำหรับผู้อื่นในการเผชิญกับภาวะใกล้ตายและการตายของตนเพื่อให้ตนสามารถพบกับความตายที่ดี (good death) และเพื่อให้บุคคลมีความพร้อมที่จะเผชิญกับภาวะใกล้ตายและความตาย รวมทั้งช่วยลดภาระทั้งด้านความเครียดและด้านการเงินของ

^{๓๘} ณีฎญา วาสิงหน, “ความหมายของความตาย”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), ๒๕๔๑, หน้า ๕๘.

^{๓๙} พระมหารบ ฐมฺมธโร (หิรัญชาติ), “มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์”, วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๔๗, หน้า ๑๐-๑๑.

บุคคลอันเป็นที่รัก โดยหลีกเลี่ยงกระบวนการของภาวะใกล้ตายที่ยาวนานเกินไป และเสริมสร้างสัมพันธภาพต่อสมาชิกในครอบครัวให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น^{๕๐}

๒.๒.๓ ความเข้าใจเกี่ยวกับความตาย ๒ ประการ

ผู้ที่ไม่ได้ทำการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับความตายตามหลักพระอภิธรรมโดยละเอียดแล้ว อาจจะทำให้เป็นผู้ที่มีความเข้าใจเกี่ยวกับความตาย ๒ ประการ ดังนี้

๑) ผู้ที่ตายไปแล้วบางคนอาจมาแสดงตัวให้ผู้อื่นเห็นได้ โดยรูปร่างสัณฐาน กิริยาอาการตลอดจนเครื่องแต่งกายก็คงเป็นไปเหมือนๆ กันกับเมื่อครั้งที่ยังมีชีวิตอยู่

๒) คำว่า “สมภเวสี” ในบทสวดมนต์เจ็ดตำนานฉบับหลวง แปลว่า “สัตว์ที่กำลังเร่ร่อนแสวงหาที่เกิด” เมื่อคำแปลว่าดังนี้ ผู้ที่รู้บาลีก็ตามไม่รู้บาลีก็ตาม เมื่อได้อ่านแล้วต่างก็พากันเข้าใจเชวไปว่า สัตว์ที่ตายไปนั้นยังแสวงหาภพใหม่อยู่ยังไม่ได้เกิดก็มี สัตว์นั้นเรียกว่า “สมภเวสี”

เหตุ ๒ ประการนี้ ความจริงมีอยู่ว่า

๑) ผู้ที่ตายไปแล้วมาแสดงตัวให้ผู้อื่นเห็น ได้นั้นมิใช่ยังไม่เกิด ล้วนแต่เกิดในภพใหม่แล้วด้วยกันสิ้น แต่การเกิดของเขาเหล่านั้นมิได้เกิดในกำเนิดธรรมดา หากแต่เป็นการเกิดโดยโตทันทีเรียกว่า โอปปาทิกะกำเนิด ตามธรรมดา โอปปาทิกะกำเนิดนั้นความรู้ความจำในเรื่องภพเก่ายังไม่เลือนหายยังปรากฏชัดคืออยู่ ดังนั้นเมื่อเกิดเป็นเปรตในหมู่บ้านหรือเป็นวินิปาติกเทวดา คือเทวดาชั้นต่ำแล้ว อุปาทาน ๓ มี กามูปาทาน ทิฏฐูปาทาน อัตตวาทุปาทาน การยึดมั่นในความเป็นอยู่แห่งภพเก่าก็ปรากฏได้โดยทันทีแล้วก็มาแสดงตัวให้ผู้อื่นเห็น ถ้าเป็นเปรตก็แสดงให้เห็นเป็นที่น่ากลัว ถ้าเป็นวินิปาติกเทวดาเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์มีความเป็นอยู่อย่างใดก็แสดงให้เห็นเป็นอย่างนั้น ถ้าผู้นั้นเกิดเป็นสัตว์นรก อสุรกาย เปรตที่อยู่ห่างไกลจากมนุษย์ แม้ว่าอุปาทานการยึดมั่นในความเป็นอยู่ที่เกี่ยวกับภพเก่าจะเกิดขึ้นก็ตาม แต่ก็ไม่มีโอกาสที่จะมาแสดงตัวให้ผู้อื่นเห็นได้ ถ้าเป็นเทวดาชั้นสูงประกอบด้วยความสุข อุปาทานการยึดมั่นในความเป็นอยู่เกี่ยวกับภพเก่าก็ไม่เกิด คงเกิดแต่อุปาทานการยึดมั่นในความเป็นอยู่ที่เกี่ยวกับภพใหม่ต่อไป

๒) สัตว์ที่ชื่อว่า “สมภเวสี” นั้น ก็ได้แก่บุรุษ ๔ พระเสกขบุคคล ๓ ที่เป็นดังนี้ก็เพราะบุคคลเหล่านี้มีความเกิดยังไม่สิ้นสุด ต้องแสวงหาภพชาติต่อๆ ไปอีกนั่นเอง คำว่า “สมภเวสี” นี้เป็นคำคู่กันกับคำว่า “ภูคา” ซึ่งมีแจ้งอยู่ในกรณียเมตตสูตร ดังที่พระพุทธองค์ทรงเทศนาว่า

^{๕๐}ดลารัตน์ สาทินันท์, “ภาวะธรรมทัศน์ในวัยสูงอายุ และการเตรียมตัวเกี่ยวกับความตายของผู้สูงอายุ”, วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพยาบาลผู้สูงอายุ, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่), ๒๕๔๕, หน้า ๒๕.

ทิวฐา วา เย จ อทิวฐา

เย จ ทูเร วสนติ อวิทุเร

ภูตา วา สมภเวสี วา

สพเพ สตุตา ภวนตุ สุจิตตตา^๒

แปลได้ความว่า สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดที่เราได้เคยเห็นมาแล้วก็ตาม (ทิวฐา วา) ที่เราไม่เคยเห็นมาแล้วก็ตาม (อทิวฐา วา) และสัตว์เหล่าใดที่อยู่ในที่ไกลจากรากก็ตาม (ทูเร วา) อยู่ในที่ใกล้กับเรากก็ตาม (อวิทุเร วา) และสัตว์ทั้งหลายที่ปราศจากกิเลสแต่เคยเกิดในภพชาติต่างๆ มาแล้วก็ตาม ปุณฺชน และพระเสกขบุคคล ๓ ที่ยังต้องเกิดในภพชาติต่อไป อีกก็ตาม เหล่านี้มีอยู่ ขอสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมดคงมีความสุขสบาย

แนวคิดเรื่องความตาย เมื่อวิเคราะห์ดูแล้วทำให้ความเชื่อเรื่องความตายในลำดับแห่งจิตมีการเกิดขึ้นอีกหรือไม่ มีแนวคิดแยกออกเป็น ๒ แนวคิด โดยสรุปได้ดังนี้

๑. มิจฉาทิวฐิ คือ ความเห็นผิด ความเห็นผิดมีหลายระดับตั้งแต่ระดับขั้นหายบขึ้นไปจนถึงขั้นละเอียด นิชมิจฉาทิวฐิเป็นความเห็นผิดอย่างหายบแต่ให้โทษมหันต์ คือไม่รับรองกรรมที่เป็นบุญเป็นบาป ไม่รับรองผลต่างๆ เกิดจากเหตุ ไม่รับรองสมมติสัจจะทั้งหลาย ผู้มีความเห็นดังกล่าวนี้ จะดิ่งลงสู่อบายภูมิ ๔ ยังมีมิจฉาทิวฐิที่เป็นขั้นละเอียดและให้โทษน้อย คือ สัสสตทิวฐิ กับ อุจเฉททิวฐิ ที่คนส่วนใหญ่ยังมีแนวคิดหรือความเห็นว่าเกี่ยวกับความเห็นว่าขาดสูญ ความเห็นว่าเที่ยงคือเห็นว่าตายแล้วเกิด เป็นการเกิดเรื่อยไปไม่สิ้นสุด เมื่อกายนี้แตกสลาย อัตตาดัตตน (วิญญาณ) ไม่แตกสลายไป จะไปถือภพชาติใหม่ และก็เป็นดังนี้ไปตลอด เป็นความเห็นผิดที่เรียกว่า “สัสสตทิวฐิ” อีกข้อหนึ่ง คือเห็นว่าขาดสูญตายแล้วสูญไม่เกิด เมื่อร่างกายนี้แตกสลายอัตตาดัตตนก็แตกสลายไปพร้อมกันไม่เห็นมีอะไรไปเกิด ถือภพชาติใหม่เป็นความเห็นผิดที่เรียกว่า “อุจเฉททิวฐิ”

๒. สัมมาทิวฐิ คือ ความเห็นถูก เห็นชอบในองค์มรรค แสดงเป็นวิภวาทะ คือกล่าวจําแนกตามเหตุและผลทั้ง โลกียะ และ โลกุตตร ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสแสดงว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิวฐิเป็นไฉน เรากล่าวว่าสัมมาทิวฐิ มี ๒ อย่าง คือ สัมมาทิวฐิ ยังมีอาสวะ ซึ่งเป็นจิตฝ่ายบุญ อำนาจวิบากขั้นธ้อย่างหนึ่ง กับสัมมาทิวฐิเป็นอริยะ เป็น โลกุตตระ และเป็นองค์มรรคอย่างหนึ่ง”^๓

ทุกข์กับสมุทัยเป็นผลและเหตุด้านสร้างทุกข์ นิโรธกับมรรคเป็นผลและเหตุในด้านดับทุกข์ ฉะนั้นแนวคิดเรื่องความตายตามหลักพระพุทธศาสนาจึงไม่ยืนยันตายตัวว่าตายแล้วต้องเกิด และไม่แสดงว่าตายแล้วต้องขาดสูญ แต่แสดงไปตามเหตุปัจจัยในกฎของธรรมชาติ คือกฎของปัจจุจ-

^๒พระมหาหลวงปู่ ญาณจาโร, พระสัทธัมม โชติกะ ฐัมมาจริยะ, อภิธรรมบัณฑิต, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๖ : มรณุปปัตติจตุกกะ, อ้างแล้ว, หน้า ๔๘.

^๓ม.อ. ๒๒/๒๕๖/๓๔๒.

สมุปปาท กฎของสังสารวัฏ และกฎของอนัตตา เพื่อแก้ข้อความเห็นผิดทั้งหลาย ดังข้อสรุปที่แสดง
ในแผนภูมิ ดังนี้

แนวคิด
เรื่องความตาย

๑. มิจฉาทิฎฐิ

สัสตติฎฐิ มีความเห็นว่าตายแล้วเกิด คือเห็นว่าแม้สัตว์
ทั้งหลายจะตายไปแล้ว แต่รูปนามของสัตว์นั้นคงเกิดขึ้น ใน
ภพใหม่สืบต่อกันไปโดยไม่ขาดสายมีอาตมมันเป็นวิญญูณคง
เดิม ไม่รู้จักตาย (เที่ยง) ย้ายไปสิงในร่างอื่นต่อไป ทำยสูญไป
รวมอยู่ในปรมาตมมัน เป็นความเห็นผิดว่าเที่ยง

อุจเจทติฎฐิ มีความเห็นว่าตายแล้วสูญ คือเห็นว่าเมื่อสัตว์ได้
ตายแล้วก็แล้วไป ไม่มีกรรมสัมพันธ์กับความตาย ชีวิตหรือ
รูปนามในภพใหม่ของสัตว์ทั้งหลายไม่ได้เกี่ยวกับรูปนาม
ในภพเก่า กรรม และผลของกรรมไม่มี บุญบาปไม่มีการ
สืบต่อ ภพหน้า ไม่มี เป็นความเห็นผิดว่าขาดสูญ

๒. สัมมาทิฎฐิ

ปฏิจจสมุปปาท คือ ความเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายตายแล้วเกิด
นั้นมีเหตุปัจจัยอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นเป็นสายติดต่อกัน
ประคองสายโซ่ โดยไม่มีอาตมมัน เป็นการแสดงเหตุผลทั้ง
สายเกิดและสายดับ นับว่าเป็นความเห็นถูกที่ทำลายทั้ง
สัสตติฎฐิ และอุจเจทติฎฐิ

สังสารวัฏ คือ ความเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายเวียนตายเวียน
เกิดไม่มีที่สิ้นสุด ตราบใจที่ยังไม่หมดกิเลส เป็น
ความเห็นถูกที่ทำลายอุจเจทติฎฐิ

อนัตตา คือ ความเห็นว่าสัตว์ทั้งหลาย หารสภาพที่เป็นตัวตน
ที่แท้จริง ไม่ได้เป็นเพียงรูปและนามเท่านั้น บังคับบัญชา
ไม่ได้เพราะเป็นสังขตธาตุ ถูกปัจจัยปรุงแต่ง แต่ถ้าหมดกิเลส
ก็เข้าสู่นิพพานเป็นอสังขตธาตุ ไม่มีการเกิดตายอีกต่อไป

๒.๓ ความจริงเกี่ยวกับความตายในพระอภิธรรม

ความตายเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติของนามธรรม-รูปธรรม ที่กำลังดับเป็นเหตุใกล้ ในพระอภิธรรมปิฎกได้แสดงความตายไว้หลายอย่าง แต่ในที่นี้ประมวลมาทำการวิจัยได้ ๓ อย่างคือ ขณิกมรณะ ๑ สมมุติมรณะ ๑ และสมุจเฉทมรณะ ๑

๑. ขณิกมรณะ หมายถึง ความตายแต่ละขณะของนามของรูป อันได้แก่ ความดับของจิต เจตสิก และรูป ซึ่งเป็นการตายตามความหมายทางปรมาตม์ ถ้าพิจารณานัยปรมาตม์ สัตว์ บุคคล ชื่อว่า เกิดเมื่อจิตเกิด ชื่อว่าตายเมื่อจิตดับ เป็นอย่างนี้เหมือนกันทุกภพทุกชาติ คือ การตายทุกขณะจิตและเจตสิก ย่อมจะส่งผลถึงการตายของรูปที่เป็นเซลล์ของร่างกายทุกๆ ขณะด้วยเหมือนกัน และยังครอบคลุมไปถึงสมมุติมรณะ คือการแตกดับทางกายเนื้อ และสมุจเฉทมรณะคือการปรินิพพานของพระอรหันต์อีกด้วย ทั้งนี้เพราะตามธรรมคารุภาพชีวิตินทรีย์รูปๆ หนึ่ง มีอายุเท่ากับจิตเกิดดับวิธีหนึ่ง ๑๗ ดวง ในระหว่างที่รูปยังมีอายุไม่ครบ ๑๗ ขณะของจิต ไม่มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดทำลายรูปนี้ให้ดับหรือตายลงไปได้ ต่อเมื่อครบ ๑๗ ขณะของจิตแล้วย่อมดับไปเอง และการดับไปของรูปแต่ละครั้งก็ไม่ได้ดับไปเลยๆ ย่อมมีอำนาจในการช่วยอุปการะแก่รูปที่เกิดขึ้นใหม่ คล้ายกับจิตดวงหนึ่งๆ ที่ดับไปแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยช่วยอุปการะให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นอีกด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย ฉะนั้นปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้จึงเป็น ขณิกมรณะ หรือการตายแบบอภิธรรม คือการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ของรูปนามในขณะที่มีชีวิตอยู่นี้แหละ เรียกว่า มรณะในปวัตติกาล ที่เกิดอยู่ทั่วร่างกายของสัตว์มีชีวิตทั้งหลาย ดังมีหลักฐานบาลีแสดงว่า “อุปปาทฐิติภงกาสเน ขณตตยํ เอกจิตตฤคฺขณินนาม, ตานิ ปน สตฺตรส จิตตฤคฺขณานิ รูปธมฺมานมายุ”^{๔๔}

จากบาลีดังกล่าว แสดงถึงอายุของจิต-เจตสิก-รูป มี ๓ ขณะเล็กได้แก่ อุปปาทกขณะ (เกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ตั้งอยู่) และภังคกขณะ (ดับไป) เป็นอายุของจิตเจตสิกดวงหนึ่ง คืออายุของฝ่ายนาม ๓ ขณะ (เกิด ตั้ง ดับ)

ส่วนอายุของรูปเท่ากับจิต ๑๗ ดวง ว่าโดยขณะเล็ก ๕๑ ขณะเล็กอายุนามและรูป ในขณะที่ทั้ง ๓ นั้น มีความแตกต่างกันตรงที่ ฐิติขณะ คือฐิติขณะนามมี ๑ ขณะ ส่วนฐิติขณะรูปมี ๔๙ ขณะ ส่วนอุปปาทกขณะและภังคกขณะนั้นมี ๑ ขณะเท่ากัน

การเกิดและการตายแบบชั่วขณะจิตนี้ มีข้อความยืนยันเป็นหลักฐาน ในมทานิเทศกล่าวไว้ว่า ชีวิตน้อย ย่อมตั้งอยู่น้อยอย่างไร...ชีวิตย่อมเป็นอยู่ในขณะจิตปัจจุบัน ไม่เป็นอยู่แล้ว จักไม่เป็นอยู่ ชีวิต อัคภาพ สุข และทุกข์ทั้งมวล เป็นธรรมประกอบกันเสมอด้วยจิตเพียงดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไป

^{๔๔} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมสารวิษยะ, ปริเภทที่ ๔ อภิธรรมสังคหิวิทาลัย : วิถีสังคหะ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสังฆมณฑลสังฆราช, ๒๕๓๔), หน้า ๔.

รวดเร็ว เทวดาเหล่านี้คอยอดดำรงชีวิตอยู่ตลอดเวลาแปดหมื่นสี่พันกัป เทวดาเหล่านี้ย่อมไม่ประกอบด้วยจิตสองดวงดำรงอยู่เลย...สัตว์ไม่เกิดด้วยขันธอันเป็นอนาคต ย่อมเป็นอยู่ด้วยปัจจุบัน ขันธ สัตว์โลกตายแล้วเพราะความแตกแห่งจิต นี่เป็นบัญญัติทางปรมาตม์...ขันธทั้งหลายมาโดยไม่ปรากฏ แตกแล้วก็ไปสู่ที่ไม่ปรากฏ ย่อมเกิดขึ้นและเสื่อมไปเหมือนสายฟ้าแลบในอากาศ^{๕๕}

ข้อความจากพระสูตรคัมภีร์นี้ เป็นการแสดงการเกิดการตายแบบชั่วขณะจิต ซึ่งเป็นการเกิดการตายตามความหมายทางปรมาตม์ นั่นคือเมื่อจิตดวงหนึ่งเกิดขึ้น สิ่งมีชีวิตที่มีจิตซึ่งเรียกว่าสัตว์ ก็ชื่อว่าเกิดขึ้น เมื่อจิตดวงนั้นดับก็เรียกว่าสัตว์ตาย การเกิดการตายแบบนี้มีอยู่ทุกขณะจิตในชั่วชีวิต ตามธรรมชาติของบุคคลคนหนึ่งย่อมมีการเกิดการตายแบบนี้ับครั้งไม่ถ้วน เป็นการเกิดและตายในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ ยังมีลมหายใจ และยังมีไอยู่นอยู่ ซึ่งย่อมแตกต่างจากการเกิดจากกรรมมารดา และตายเมื่อสังขารร่างกายนั้นแตกดับเพราะสิ้นลมหายใจที่เป็นนัยของสมมติธรรมะ

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ว่า

ในขณะที่คนเรามีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน จิตของเราเกิด ดับ ทุกขณะจิตเกิดดับ ๑ ขณะเรียกว่าจิต ๑ ดวง จิตแต่ละดวงมี ๓ ขณะย่อย คือเกิดขึ้น (อุปปาทะ) ตั้งอยู่ (ฐิติ) ดับไป (ภังคะ) จิตแต่ละดวงเมื่อเกิดขึ้นแล้วจะดำรงอยู่ช่วงเวลาสั้นมากแล้วก็ดับไปก่อนจะดับไป (ภังคะ) จิตได้ส่งผลกระทบที่เก็บสะสมไว้ไปเป็นปัจจัยให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้น (อุปปาทะ) ดังนั้นจิตดวงใหม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยพลังกรรมของดวงจิตก่อนหน้าที่เพิ่งดับไป และจิตดวงที่เกิดตามมานี้ก็ตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วดับไปก่อนจะดับจิตนี้ก็ส่งปัจจัยต่อเนื่องให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้นอีกตามภาพนี้

อุปปาทะ + ฐิติ + ภังคะ อุปปาทะ + ฐิติ + ภังคะ อุปปาทะ + ฐิติ + ภังคะ

จิตเกิดดับต่อเนื่องกันเป็นสายโซ่อย่างนี้ ท่านเรียกว่ากระแสจิต (วิญญาน โสตะ = stream of consciousness) ภาวะที่จิตเกิดสืบต่อกันเป็นกระแส ท่านเรียกว่า สันตติ (Continuity) แม้จิตจะเกิดดับทุกขณะ แต่ผลกระทบก็ไม่สูญหายไปพร้อมกับการดับของจิตแต่ละดวง เพราะจิตจะส่งทอดผลกระทบให้จิตดวงใหม่เก็บรักษาต่อไปก่อนที่ตัวเองจะดับลง จิตดวงใหม่จึงเป็นทายาทรับมรดกกรรมของดวงจิตที่เพิ่งดับไป ความจำและประสบการณ์ก็ถูกส่งทอดต่อเนื่องกันไปอย่างนี้ จิตดวงเก่าที่เพิ่งดับไปกับจิตดวงใหม่ที่เกิดตามมาจะเป็นอันเดียวกันก็ไม่ใช่จะแตกต่างกันก็ไม่เชิง น จ โส น จ อนุ โย ที่ว่า ไม่ใช่สิ่งเดียวกันเพราะจิตดวงเก่าได้ดับไปแล้ว และมีจิตดวงใหม่

^{๕๕} บ.ม. ๒๕/๔๕/๑๘๒.

รับผลกระทบ และประสบการณ์เป็นมรดกทั้งหมดมาจากจิตดวงก่อน และจิตดวงใหม่ที่เกิดขึ้นมานั้นก็ส่งมรดกให้จิตดวงต่อมารับไปเช่นกัน จิตนับล้านๆ ดวงในกระแสจิตของชีวิตหนึ่งเกิดดับติดต่อกันไปอย่างนี้ ชั่วโมงหนึ่ง จิตเกิดดับนับครั้งไม่ถ้วน และคนเราก็เกิดและตายนับครั้งไม่ถ้วนในชั่วชีวิตเดียวนี้แหละ จิตเกิด ๑ ขณะก็เท่ากับเราเกิด ๑ ครั้ง จิตดับ ๑ ขณะก็เท่ากับเราตาย ๑ ครั้ง เนื่องจากจิตของเราเกิดดับทุกขณะ คนเราจึงเชื่อว่าเกิดและตายตามจำนวนครั้งของการเกิดดับของจิต ความตายชั่วขณะนี้ท่านเรียกว่า ขณิกมรณะ ทุกวันที่ผ่านไปเราเกิดและตายแบบขณิกมรณะนี้หลายครั้ง เราเกิดแล้วก็ตาย และตายแล้วก็เกิด สลับกันไปทุกขณะ จิตตายแล้วก็เกิดเพียงชั่วขณะเดียวด้วยวิธีการเช่นใด จิตตายแล้วเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติด้วยวิธีการเช่นนั้น อันที่จริงนั้นสภาวะที่จิตตายแล้วเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติก็มีลักษณะการเช่นเดียวกับสภาวะที่จิตเกิดดับ ในชั่วชีวิตเดียว ความแตกต่างประการเดียวอยู่ตรงที่ว่า การตายแล้วเกิดแบบขณิกมรณะจำกัดอาณาบริเวณอยู่ในร่างกายเดียว แต่การตายแล้วเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติเป็นการทิ้งร่างกายในภพภูมินี้ แล้วถือกำเนิดในร่างกายของภพภูมินี้ใหม่ที่กล่าวว่าสภาวะที่ตายแล้วเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาติ มีกระบวนการไม่ต่างจากการเกิดของจิตในชีวิตประจำวันของเรานั้น หมายความว่า จิตดวงสุดท้ายในชาตินี้ เรียกว่า จุติจิต เป็นจิตที่เคลื่อนย้ายภพ (จุติ) ออกจากร่างกายที่ปราศจากลมหายใจ ขณะที่จุติจิตดับลง มันได้ส่งพลังกรรมและผลรวมของประสบการณ์ในชาตินี้ ไปก่อให้เกิดจิตดวงใหม่ขึ้นในร่างกายใหม่ของชาติหน้า จิตที่เกิดใหม่ในร่างกายใหม่เรียกว่า ปฏิสนธิจิต หมายถึง จิตที่เชื่อมโยง (ปฏิสนธิ) ระหว่างชาตินี้กับชาติหน้า ในกรณีนี้จุติจิตที่ดับในชาตินี้กับปฏิสนธิจิตที่เกิดใหม่ในชาติหน้าจึงไม่ใช่จิตดวงเดียวกันเพราะจุติจิตดับไปแล้ว เหลือแต่เพียงพลังกรรมที่ถูกส่งทอดไปเป็นมรดกที่ปฏิสนธิจิตเก็บรักษาต่อไป แต่จุติจิตกับปฏิสนธิจิตก็ไม่แตกต่างชนิดแยกขาดจากกัน ทั้งนี้ก็เพราะปฏิสนธิจิตรับมรดกกรรมทุกอย่างมาจากจุติจิต และเก็บรักษาไว้เป็นอนุสัยสันดานสืบต่อไป ปฏิสนธิจิตกับจุติจิตจึงเป็นอันเดียวกันก็ไม่ใช่ จะแตกต่างกันก็ไม่เชิง^{๔๖}

พิจารณาจากข้อความนี้แล้วได้ทราบความแตกต่างของการตายแบบขณิกมรณะ ที่จำกัดอยู่ในร่างเดียวแต่กระบวนการเกิดของจิตในขณะตายแล้วเกิดใหม่แบบข้ามภพข้ามชาตินั้นไม่ต่างกันกับ

^{๔๖}พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), กรรมและการเกิดใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕), หน้า ๔๑-๔๕.

การเกิดดับของจิตในขณะมีชีวิตอยู่ปัจจุบัน ซึ่งสอดคล้องกับหลักพระอภิธรรมที่กล่าวถึงกระแสการเกิดดับของรูปและนามติดต่อกันในอดีตก็ดี ในอนาคตก็ดี และในปัจจุบันก็ดี ไม่มีความแตกต่างกันเลย

หลวงปริยญาโยควิบูลย์ ได้อธิบายปรากฏการณ์เกี่ยวกับความตายด้วยขณะของรูป ไว้ว่า

การสลายแห่งรูปในภพเก่าและการอุบัติขึ้นแห่งรูปในภพใหม่ เมื่อพูดถึงการสลายไปแห่งกัมมัชชรูปในภพเก่าและการอุบัติขึ้นแห่งกัมมัชชรูปในภพใหม่ติดต่อกันไป เรามักพากันรู้สึกลงสนทนเท่าที่สงสัยต่างๆ นานา แท้จริงไม่ใช่เป็นของแปลกประหลาดอะไรเลย มันเป็นเพียงปรากฏการณ์ธรรมดาสามัญ ซึ่งเป็นอยู่แล้วตลอดเวลาในภพนี้ ด้วยธรรมดาของรูปและจิตย่อมเกิดแล้วก็ดับ ดับแล้วก็เกิดติดต่อกันไปไม่ขาดสาย แม้ในขณะที่ปฏิบัติสมาธิจึงคงต้องเป็นอยู่อย่างนั้นตามธรรมชาติของเขา ก็เพราะเราไม่เข้าใจสภาพเกิดดับ ที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ในภพนี้นั่นเอง

แม้ว่ารูปจะเกิดดับซับซ้อนโดยรวดเร็วก็ตาม แม้กระนั้นก็ยังช้ากว่าจิต ท่านกล่าวว่าจิตเกิดดับไปแล้ว ๑๗ ขณะใหญ่ รูปจึงจะเกิดครั้งหนึ่งหนึ่ง ขณะใหญ่แยกได้เป็นสามขณะเล็ก คือ

อุปาทะขณะ	เกิดขึ้น	(ชาติ)	ขณะหนึ่ง
ฐิติขณะ	ตั้งอยู่	(ชรา)	ขณะหนึ่ง
ภังคะขณะ	ดับไป	(มรณะ)	ขณะหนึ่ง

เมื่อใกล้จะมรณะยังเหลืออีก ๑๗ ขณะใหญ่ของจิตนั้น กัมมัชชรูปหยุดเกิดแต่ฐิติขณะของจิตเบื้องต้น ส่วนกัมมัชชรูปที่เกิดสุดท้ายในอุปาทะขณะแห่งจิตเบื้องต้นไปดับลงในภังคะขณะแห่งจิตจิต ซึ่งปรากฏในขณะที่ ๑๗ ของขณะใหญ่นับจากจิตเบื้องต้น

ส่วนจิตตัชชรูปกับอาหารัชชรูปคงเกิดเนื่องๆ กันไปจนถึงจุติจิต แล้วยังติดค้างอยู่ในอสุภอีกประมาณ ๑๗ ขณะจิตจึงดับ

อุคฺชชรูปคงเหลืออยู่ในอสุภ (ศพ) จนกว่าจะเนาเมื่อยทรุด โทมรมอันตรธานไป

ส่วนในภพใหม่ กัมมัชชรูปเกิดขึ้นในอุปาทะขณะแห่งปฏิสนธิจิตและเกิดต่อๆ ไปทุกอุปาทะและภังคะขณะแห่งจิต

จิตตชรูปในภพใหม่เกิดครั้งแรกในอุปาพะขณะแห่งปฐมภวังคจิต ต่อจากนั้น
จิตตชรูปเกิดทุกอุปาพะขณะแห่งจิต^{๔๖}

ขณะ ๕ ขณะที่ใกล้จุดนี้เป็นขณะที่สำคัญที่สุด ย่อมประกอบไปด้วยเครื่องปรุงแต่งเรียกว่า อภิสังขาร อภิสังขาร คือ สภาพที่ตกแต่งสัตว์ให้ตีเลวต่างๆ กัน เป็นบุญญาภิสังขาร คือเป็นกามาวจร- กุศล หรือรูปาวจรกุศล ปรุงแต่งให้เป็นบุญประการหนึ่ง เป็นอบุญญาภิสังขาร คือปรุงแต่งให้เป็นบาป ประการหนึ่ง เป็นอนบุญญาภิสังขาร คือปรุงแต่งให้เป็นอุปमानประการหนึ่ง ในขณะที่ภาพของบุญ บาบก็ปรากฏเป็นกรรม กรรมนิमितและคตินิमित กรรมและกรรมนิमितท่านจัดเป็นกรรมภพ คตินิमितท่าน จัดเป็นอุปปีติภพ

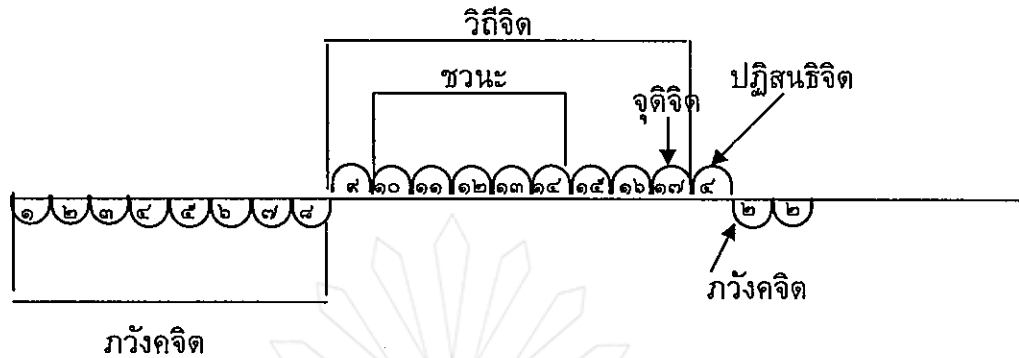
ความสลายไปแห่งจิตและรูปในภพเก่า และความอุบัติขึ้นแห่งจิตและรูปในภพใหม่เรียกว่า สานธิ คือเงื่อนไขต่อระหว่างชาติก่อนกับชาตินี้ หรือระหว่างภพนี้กับภพหน้า เมื่อพิจารณาแล้วทำให้ ทราบถึงขบวนการตายที่อธิบายได้อย่างละเอียดสอดคล้องกับหลักพระอภิธรรม คือยังมีส่วนของ รูปเกิดดับซบซ้อนกันอยู่ถึง ๔ ประเภท คือ กัมมชรูป จิตตชรูป อุดุชรูป และอาหารชรูป มีกัมมชรูปประเภทเดียวสามารถถ่ายทอดพันธุกรรมเชื่อมโยงข้ามภพข้ามชาติได้เช่นเดียวกับนาม แต่ต้องเฉพาะในปัญหาการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๕) และเอกโวการภูมิ (ภูมิที่มีชั้น ๑ ชั้น) เท่านั้น

๒. สมมุติภวะ หมายถึง ความตายของสัตว์ทั้งหลายในแต่ละอัตภาพที่สมมุติเรียกชื่อกันว่า นาย ไก่, นาง กุ้ง, หรือสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลายได้ถึงซึ่งความตายที่สิ้นสุดในภพชาติหนึ่งๆ ด้วยอำนาจของ กรรม พระอภิธรรมได้อธิบายปรากฏการณ์ภาวะของความตายไว้อย่างน่าอัศจรรย์ดังที่ปรากฏอยู่ใน อภิธัมมัตถสังคหะ ได้แบ่งระยะเวลาของความตายไว้ ๒ ระยะ คือ ๑ มรณาสันกาล ๒. มรณาสันนวิถิ

๑) มรณกาล คำว่า “มรณกาล” คือ มรณกาล นี้ได้แก่ เวลาที่ใกล้ตายตั้งแต่ ๑ นาที หรือ ๑ ชั่วโมง เป็นต้น มิใช่เป็นขณะของจุดจิตเกิดแต่อย่างใด เป็นการกล่าวโดยสมมุติอุปจารนัย คือยก ขณะจิตที่เป็นมรณกาลขึ้นไว้ในเวลาใกล้ตาย ที่เป็นมรณาสันนกาลเป็นการเรียกโดยอุปจารนัย คือนัย โดยอ้อม พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและท่านอรธรรถา ฎีกา แสดงข้อความโดยใช้อุปจารนัยนี้ มีอยู่ใน พระบาลีและอรธรรถา ฎีกา อย่างมากมาย ดังนั้นเมื่อจะทำการค้นคว้าหาความรู้ธรรมะใน พระพุทธศาสนาให้กว้างขวางอย่างถูกต้องได้นั้น จะศึกษาความรู้เฉพาะแต่ในพระบาลีอย่างเดียว นั้น ไม่มีทางที่จะได้รับความรู้อย่างกว้างขวางถูกต้องได้ จำเป็นจะต้องทำการศึกษาพระไตรปิฎกที่เป็น

^{๔๖} หลวงปริญญาโยควิบูลย์, คนเรายตายแล้วเกิดอีกหรือไม่, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : สัมมนา ชิวศิลปมูลนิธิ ในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าคณะไทย, ๒๕๑๐), หน้า ๘๗.

พฤติกรรมของจิตในช่วงมรณาสันนวิถี

พฤติกรรมหรือปรากฏการณ์ของจิตในช่วงมรณาสันนกาลมี ๑๗ ขณะเช่นเดียวกับในเวลาปกติ แต่ที่นับว่าต่างกันก็คือ พฤติภาพของจิตในช่วงนี้เป็นไปในขณะที่ความตายกำลังจะเกิดขึ้น มีชวณะจิต แต่ ๕ ขณะเท่านั้น และที่จัดว่ามีความสำคัญเป็นพิเศษคือ นิमितอย่างใดอย่างหนึ่งในนิमित ๓ อย่าง จะปรากฏขึ้นเป็นอารมณ์ของจิตของคนที่กำลังจะตาย นิमित ๓ อย่างดังกล่าวข้างต้น^{๕๕}

ถ้าสังเกตดูพฤติกรรมของจิตในช่วงมรณาสันนวิถีตามแผนภูมิที่ให้ไว้จะเห็นได้ว่าจิตช่วงนี้ เริ่มต้นด้วยเลข ๑ และสิ้นสุดลงที่เลข ๑๗ เช่นเดียวกันแต่ต่างจากช่วงมรณาสันนกาลตรงที่จิตเกิดดับ อยู่ในภวังค์หรือเป็นภวังคจิตเสีย ๘ ขณะ ไม่ใช่เพียง ๓ ขณะเหมือนในช่วงมรณาสันนกาล จิตขึ้นสู่วิถีเป็นวิถีจิตตั้งแต่ขณะที่ ๘ ซึ่งเป็นมโนทวารวิชชณะ คือรับอารมณ์ทางมโนทวารหรือทางใจเพียงอย่างเดียว จิตของเขาอยู่ในภาวะเหมือนดวงไฟที่ริบหรี่จวนจะดับ

จากขณะที่ ๑๐ ถึงขณะที่ ๑๔ เป็นชวณะคือพินิจอารมณ์ทางใจ สิ่งที่เป็นอารมณ์ของจิตในช่วงมรณาสันนวิถีก็คือนิमितอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่างดังกล่าวแล้ว ในช่วงมรณาสันนกาลจิตมีกรรม กรรมนิमित หรือคตินิमित เป็นอารมณ์อย่างไร ในช่วงมรณาสันนวิถีจิตก็มีนิमितดังกล่าวเป็นอารมณ์อย่างนั้น ในช่วงมรณาสันนกาลชวณะมี ๗ ขณะจิต แต่ในช่วงมรณาสันนวิถีชวณะมีเพียง ๕ ขณะจิต ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะจิตของคนที่กำลังจะตายมีกำลังอ่อนมาก เหมือนดวงไฟที่ริบหรี่จวนจะดับดังกล่าวแล้ว ในขณะที่ ๑๕ และ ๑๖ จิตยึดหน่วงเอาอารมณ์ที่ได้พินิจในช่วงชวณะ(ตทาลัมพะณะ) ขณะที่ ๑๗ คือจุดจิต ซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้ายของชีวิตนี้ก็เกิดขึ้นและตั้งอยู่เพียงขณะจิตเดียว พอจุดจิตดับคนก็ตาย ชีวิตปัจจุบันก็สิ้นสุดลงตรงนี้^{๕๖}

^{๕๕}สุนทร ฌ รังษี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๒๖๖.

^{๕๖}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๕.

ความเป็นอยู่และความสิ้นสุดแห่งปัจจุบันภพมีกระแสการเกิดขึ้นสืบต่อแห่งภวังคจิต ครอบงำและกัมมชรูปอย่างไม่ขาดสายในภพหนึ่งๆ นั้นเรียกว่า ปัจจุบันภพ ครั้นภวังคจิตครอบงำได้ เปลี่ยนหน้าที่มาเป็นจตุติ และกัมมชรูปก็เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายแล้ว ก็เรียกว่าความเป็นอยู่แห่ง ปัจจุบันภพนั้นได้สิ้นสุดลง ดังนั้นพระอนุรุทธาจารย์จึง ได้แสดงจตุติจิตนี้ว่า “ปัจจุบันนุภว- ปรีโยสานนุติ เป็นจิตสุดท้ายแห่งปัจจุบันภพ” และการเกิดขึ้นแห่งจตุติจิตก็มีอยู่ ๒ ประการ คือ เกิดขึ้น สุดท้ายแห่งวิถีจิตก็มี เกิดขึ้นเมื่อภวังคจิตสิ้นสุดลงก็มี เหตุนี้พระอนุรุทธาจารย์จึงได้กล่าวว่า วิถีจิตตา วสานเน ภวังคกฺขเย วา ในสุดท้ายแห่งวิถีจิตหรือเมื่อภวังคจิตสิ้นสุดลง

ใน ๒ ประการนี้ จตุติจิตเกิดขึ้นสุดท้ายแห่งวิถี มี ๒ ได้แก่ ชวนะ ๕ ครั้ง ตทาร์มมณะ ๒ ครั้ง แล้วจตุติจิตเกิดอย่างหนึ่ง ชวนะ ๕ ครั้ง แล้วจตุติจิตเกิดอย่างหนึ่ง จตุติจิตเกิดเมื่อภวังคจิตสิ้นสุดลง มี ๒ ได้แก่ ชวนะ ๕ ครั้ง ตทาร์มมณะ ๒ ครั้ง ภวังค์ ๑-๒-๓ แล้วจตุติจิตเกิดอย่างหนึ่ง ชวนะ ๕ ครั้ง ภวังค์ ๑-๒-๓ แล้วจตุติจิตเกิดอย่างหนึ่ง ดังนั้น มรณาสันนวิถีชนิดปัจจาสันนมรณวิถีจึงมี ๔ ประเภท คือ

ก	{	๑. ชวนะ ชวนะ ชวนะ ชวนะ ชวนะ, ตทาร์มมณะ ตทาร์มมณะ, จุติ
	}	๒. ชวนะ ชวนะ ชวนะ ชวนะ ชวนะ, จุติ
ข	{	๑. ชวนะ ชวนะ ชวนะ ชวนะ ชวนะ, ตทาร์มมณะ ตทาร์มมณะ, ภวังค์ ฯลฯ จุติ
	}	๒. ชวนะ ชวนะ ชวนะ ชวนะ ชวนะ, ภวังค์ ฯลฯ จุติ

ที่กล่าวว่า ภวังคจิตเกิด ๑-๒-๓ ขณะนั้น หมายความว่า มีภวังคจิตเกิด ๑ ขณะแล้ว จตุติจิตเกิด ก็มี หรือมีภวังคจิตเกิด ๒ ขณะแล้วจตุติจิตเกิดก็มี หรือมีภวังคจิตเกิด ๓ ขณะแล้วจตุติจิตเกิดก็มี ทั้งนี้ก็ เพราะเนื่องมาจากกัมมชรูปที่เกิดขึ้นครั้งสุดท้ายนั่นเอง คือ กัมมชรูปจะต้องดับพร้อมกันกับวิปาก จิตเสมอไป วิปากจิตจะดับลงโดยที่กัมมชรูปยังตั้งอยู่นั้น ไม่มี หรือกัมมชรูปดับหมดแล้วแต่วิปากจิต ยังเกิดอยู่ก็ไม่มีเช่นเดียวกัน ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าในครั้งแรกที่กุศลกรรม อกุศลกรรมสร้างภพชาติ ให้เกิดขึ้นนั้น วิปากจิตและกัมมชรูปเกิดขึ้นพร้อมๆ กัน ดังนั้นเมื่อคราวสิ้นภพชาติ วิปากจิต และกัมมชรูปก็ต้องดับพร้อมๆ กัน นี่เป็นไปตามธรรมชาติ อุปมาเหมือนดวงไฟและแสงสว่างที่มี สภาพเกิดดับพร้อมกัน

วิถีทั้ง ๔ ประเภทนี้ ผู้ที่ตายในกามภูมิและจักเกิดในกามภูมิอีกนั้น เป็นได้ทั้ง ๔ วิถี ส่วนผู้ที่ ตายในกามภูมิแล้วจักเกิดในพรหมภูมิก็ตี ตายในพรหมภูมิและจักเกิดในพรหมภูมิก็ตี ตายในพรหม ภูมิแล้วจักเกิดในกามภูมิก็ตี ทั้ง ๓ จำพวกนี้เป็นได้แต่ชวนะวาระ ๒ วิถีเท่านั้น สำหรับตทาร์มมณะ วาระ ๒ วิธินั้นไม่เกิด การที่ตทาร์มมณะวาระ ๒ วิถีไม่เกิดแก่บุคคลทั้ง ๓ จำพวกนั้น ก็เพราะมีหลัก อยู่ว่า เมื่อตทาร์มมณะจะเกิดขึ้นจะต้องบริบูรณ์ด้วยธรรม ๓ ประการ คือ กามชวนะ กามบุคคล กาม อารมณ์ เมื่อธรรม ๓ ประการนี้ครบบริบูรณ์แล้วตทาร์มมณะก็เกิดได้ ดังที่อภิธรรมมัตถสังคหะบาลีได้ แสดงไว้ว่า

กาม ชวนสตุคตาลม- พนานิ นิยม สติ
 วิเวคติ มหนเต จ ตทารมณเมริต๓

ถ้าองค์แห่งกามชวนะ กามบุคคล กามอารมณ๓ทั้ง ๓ นี้ครบแล้ว อาจารย์ทั้งหลายได้กล่าวว่า ในอติวิเวคตารมณ๓และอติมหันตารมณ๓วิธีทั้ง ๒ นี้ ต้องมีตทารมณ๓ ดังนั้นบุคคล ๓ จำพวกคังที่กล่าวแล้วนี้มีองค์ ๓ ไม่ครบ วิธีทั้ง ๒ ที่มีตทารมณ๓จึงไม่เกิด คือผู้ที่ตายในกามภุมิแล้วจักเกิดในพรหมภุมิได้แต่องค์ ๒ คือ กามชวนะ กามบุคคล ส่วนอารมณ๓นั้นเป็นบัญญัติหรือมหัคคต๓ที่เกี่ยวกับกรรมฐาน ผู้ที่ตายในพรหมภุมิแล้วจักเกิดในพรหมภุมิได้แต่องค์ ๑ คือกามชวนะ ผู้ที่ตายในพรหมภุมิแล้วจักเกิดในกามภุมิได้องค์ ๒ คือ กามชวนะ กามอารมณ๓ บุคคลเป็นพรหม ส่วนบุคคลที่ตายในกามภุมิแล้วจักเกิดในกามภุมินั้นมีองค์ ๓ ครบ ฉะนั้น วิธีทั้ง ๒ ที่มีตทารมณ๓จึงเกิดได้^{๕๐}

ในวาระสุดท้ายของชีวิตที่มีการตายจริงโดยนัยของสมมติภวนั้นจะต้องมีการเกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายของกรรมชรูป อารมณ๓ของมรณาสันนินิถิ อาจจะเป็นกรรม กรรมนิมิต หรือ คตินิมิต ใดอย่างใดอย่างหนึ่งมาปรากฏแก่วิถีจิตที่ใกล้ชิดกับจิตติจิตที่สุด หรือจะเรียกว่า “เป็นการฝืนครั้งสุดท้ายในชีวิต” ก็ได้ ถ้าฝืนไม่ดี คือ เห็นอารมณ๓นิมิตไม่ดี ก็ไปเกิดในทุกคติ ถ้าฝืนดีก็ไปสุคติ

ทั้งนี้กรรมก่อนตายในชวนะ ๕ ดวงที่สั้วใกล้ตายนั้นจะมีกรรมที่ทำแล้วทั้งกุศลกรรม และอกุศลกรรมมีมากมาย แต่กรรมอย่างเดียวเท่านั้นที่จะมีกำลังเป็นชนกกรรมนำเกิดในภพใหม่ คือจะชักนำกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งที่เหมาะสมแก่ภพภูมิในการจัดสรรของกฎแห่งกรรม เอมมาเป็นอารมณ๓ใดอารมณ๓หนึ่งนั้นก็ต้องขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยสำคัญคือน้ำหนักหรือคุณภาพของกรรมใดที่จะให้ผลก่อน ๔ ประการ

นิมิตทั้ง ๓ ประการที่เป็นอารมณ๓ ปรากฏในมรณาสันนินิถินี้ย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจกรรม ๔ ประการที่ให้ผลตามลำดับ คือ

๑) ทรุกรรม กรรมหนัก กรรมอื่น ไม่อาจจะห้ามหรือขัดขวางผลของกรรมประเภทนี้ และทรุกรรม มีทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล

ทรุกรรมฝ่ายกุศล ได้แก่ มหัคคตกุศลจิต ๕ ดวง คือ รูปาวจรกุศล ๕ อรูปาวจรกุศล ๔ ที่จะนำไปเกิดเป็นรูปพรหม หรืออรูปพรหม

^{๕๐}พระสัทธัมม โชติกะ ฐัมมาจาริยะ, ปรมัตถโชติกะ, ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ : มรณุปปัตติจตุกกะ, หลักสูตรมัชฌิมอาภิสรรมิกะตรี, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ทิพยวิสุทฺธิ, ๒๕๓๕), หน้า ๒๖๔-๒๖๕.

ส่วนครุกรรมฝ่ายอกุศล ได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ คือฆ่าบิดา มารดาฆ่าพระอรหันต์ ทำโลหิตพระพุทธรเจ้าให้ห้อ และทำสังฆเภท คือทำสงฆ์ให้แตกแยก

๒) อาสังวนกรรม กรรมที่ได้กระทำหรือระลึกได้เมื่อใกล้จะตาย คือ ก่อนที่มรณาสันนวิถิเกิดมิได้ทั้งกุศลอาสังวนกรรม หรืออกุศลอาสังวนกรรม ถ้าไม่มีครุกรรมแล้ว อาสังวนกรรมย่อมให้ผลคือ ย่อมกระทำนิमितที่เป็นกรรม กรรมนิमित หรือคตินิมิตให้ปรากฏในมรณาสันนวิถิได้

ถ้าเป็นกุศลอาสังวนกรรม ก็นำไปเกิดในสุคติภูมิ แต่ถ้าเป็นอกุศลอาสังวนกรรม ก็นำไปเกิดในทุคติภูมิ

๓) อาจิณณกรรม กรรมที่ทำจนเคยชิน หรือทำเป็นประจำ มีทั้งกุศลอาจิณณกรรม และอกุศลอาจิณณกรรม อาจิณณกรรมนี้ ถ้าไม่มีครุกรรมและอาสังวนกรรมแล้ว ก็ย่อมจะให้ผล โดยทำให้เป็นอารมณ์แก่มรณาสันนวิถิ ถ้าเป็นกุศลอาจิณณกรรมก็นำไปสู่สุคติ แต่ถ้าเป็นอกุศลอาจิณณกรรมก็นำไปสู่ทุคติ

๔) กตัตตากรม คือ กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่ได้กระทำไปโดยไม่ตั้งใจไว้ก่อน หรือกุศล อกุศลกรรมที่ทำด้วยเจตนาอันอ่อน กรรมนี้จัดเป็นกรรมเล็กๆ น้อยๆ ในคัมภีร์อภิธรรมมัตถ-วิภาวินี ท่านกล่าวว่า กรรมที่นอกไปจากกรรม ๓ อย่างข้างต้น คือ ครุกรรม อาสังวนกรรม และอาจิณณกรรมเป็นกรรมสักว่าทำเท่านั้น ชื่อ กตัตตากรม

ถ้าไม่มีครุกรรม อาสังวนกรรม และอาจิณณกรรมแล้ว ก็เป็นหน้าที่ของกตัตตากรม ถ้าเป็นกุศลกตัตตากรมก็นำไปสู่สุคติ และถ้าเป็นอกุศลกตัตตากรม ก็นำไปสู่ทุคติ

๓. สมุจเจตมรณะ หมายถึง ปรินิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลายที่ไม่มีการเกิดอีกต่อไป หรืออีกนัยหนึ่งสมุจเจตมรณะ หมายถึง อนุภาติเสตนิพพาน ได้แก่ พระนิพพานที่ไม่มีมีขันธ ๕ คือ วิวาห และกัมมชรูปเหลืออยู่ ได้แก่พระนิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว เรียกว่าสัมปรายิกนิพพานก็ได้ เพราะพระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อปรินิพพานแล้วจึงเข้าถึงพระนิพพานนั้น ปรินิพพานของพระอรหันต์เป็นการตายชนิดที่ไม่มีการเกิดอีก นั่นคือ จุติจิตดับแล้วไม่มีปฏิสนธิเกิดขึ้นสืบต่อไปอีก เพราะเชื่อว่าเกิดคือกิเลสตัณหาได้ถูกทำลายโดยสิ้นเชิงไม่มีเหลือให้ต้องเวียนตายเวียนเกิดในสังสารวัฏ้อื่นอีกต่อไป

วิถิจิตในขณะที่ใกล้ดับขั้นปรินิพพานของพระอรหันต์บุคคล ซึ่งวิถิประเภทนี้ไม่เป็นเหตุปัจจัยให้มีการปฏิสนธิในภพใหม่ได้อีก แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท

๑) พระอรหันต์เมื่อใกล้ดับขั้นปรินิพพานนั้นมีปรินิพพานที่เกิดต่อจากกามชวณะ หรือวิถิธรรมาคือ มโนทวารมรณาสันนวิถิของพระอรหันต์บุคคลที่เป็นไปอย่างธรรมคาสามัญ ไม่มีอะไรพิเศษ มี ๔ ประเภทเช่นเดียวกันกับกามชวณมโนทวารสันนวิถิ ต่างกันแต่เพียงว่าวิถิประเภทนี้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์บุคคลเท่านั้น

๒) พระอรหันต์เมื่อใกล้ดับขันธปรินิพพานนั้นมีปรินิพพานวิถีทั้ง ๔ ที่เกิดขึ้นต่ออัปปนาชวณะ ดังนี้

๒.๑ ฌานสมนันตรวิถี หมายความว่า ปรินิพพานจุดของพระอรหันต์ที่เกิดขึ้นต่อจากฌานสมาบัติวิถีโดยไม่มีวิถีจิตอื่นๆ มาคั่น

๒.๒ ปัจจเวกขณสมนันตรวิถี หมายความว่า ปรินิพพานจุดของพระอรหันต์ที่เกิดขึ้นต่อจากการพิจารณาองค์ฌาน โดยไม่มีวิถีจิตอื่นๆ มาคั่น

๒.๓ อภิญญาสมนันตรวิถี หมายความว่า ปรินิพพานจุดของพระอรหันต์ที่เกิดขึ้นต่อจากอภิญญาจิต ซึ่งเกี่ยวกับการแสดงอิทธิฤทธิ์ต่างๆ โดยไม่มีวิถีจิตอื่นๆ มาคั่น

๒.๔ ชีวิตสมสีตีวิถี หมายความว่า ปรินิพพานจุดของพระองค์ที่เกิดขึ้นต่อจากการพิจารณามรรค, ผล, นิพพาน, กิเลสที่ประหามไปแล้ว โดยไม่มีวิถีจิตอื่นๆ มาคั่น^{๕๒}

ฌานสมนันตรวิถี	}	ทั้ง ๒ วิถีนี้เกิดได้ในกามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕
ปัจจเวกขณสมนันตรวิถี		อรุปรภูมิ ๔ (เว้นอสังขยัตตภูมิ ๑)

อภิญญาสมนันตรวิถี เกิดได้ในกามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสังขยัตตภูมิ ๑) เท่านั้น
ชีวิตสมสีตีวิถี เกิดได้ในกามสุคติภูมิ ๗ อารมณ์ของปรินิพพานวิถีทั้ง ๔ เหล่านี้ไม่เป็นกรรม, กรรมนิमित, คตินิमित แต่อย่างใดนั้น เพราะในสันดานของพระอรหันต์ไม่มีกุศลกรรม และอกุศลกรรม ด้วยเหตุนี้ไม่มีนิमितทั้ง ๓ อย่างนั้นจึงไม่ปรากฏ^{๕๓}

๒.๔ ความตายกับสังสารวัฏ

ความตายเป็นเครื่องบ่งชี้สภาวะของรูปและนามกำลังดับและเป็นเหตุให้ภพนี้กับภพหน้าเชื่อมต่อกัน หมายถึงกรรมย่อมเป็นเหตุให้เกิดผล เรียกว่าวิบาก กล่าวคือ นามรูปต่อไป นาม ได้แก่ จิต เมื่อมีจิตอยู่เป็นประธานก็ย่อมมีเจตสิกประกอบอยู่กับจิตด้วยเสมอ เป็นสหชาติปัจจัยส่วนรูปที่ผสมอยู่กับนามนั้นซับซ้อนกันอยู่ถึง ๔ ประเภท คือ อุดฺดูรูป (รูปเกิดจากอุดฺดู) ๑ อาหารรูป (รูปเกิดจากอาหาร) ๑ จิตตฺตรูป (รูปเกิดจากจิต) ๑ และกัมมชฺรูป (รูปเกิดจากกรรม คืออกุศลกรรม กับอกุศลกรรม) ๑ ในสี่ประเภทนี้รูปที่จะกระทำการเชื่อมโยงให้ภพนี้กับภพหน้าต่อกันนั้น มีเฉพาะ

^{๕๒} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปริเฉทที่ ๔ อภิธรรมโชติกวิทยาลัย : วิถีสังคหะ, อ้างแล้ว, หน้า ๑๑๘.

^{๕๓} พระสัทธัมมโชติกะ, ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ : มรรณุปัตติจตุกกะ, อ้างแล้ว, หน้า ๒๔๗.

กัมมชรูปประเภทเดียว เป็นการเชื่อมโยงโดยวิธีเกิดแล้วดับ ดับแล้วเกิดซึ่งเป็นลักษณะของสังขตธาตุที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ตกอยู่ภายใต้กฎของพระไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ไม่ใช่ว่ามีอะไรออกจากว่างในภพนี้ลอยไปเข้าสิ่งว่างใหม่ในภพหน้า ความเห็นเช่นนั้นเป็นความเห็นในศาสนาอื่น ภายนอกพุทธศาสนาที่เป็นมิจฉาทิฎฐิ

ขณะที่จะเปลี่ยนภพเปลี่ยนชาติ จิตกระทำหน้าที่สำคัญ ๓ ประการ คือ จุติ ปฏิสนธิ ภวังค

๑) จุติกิจ เป็นกิจหน้าที่ๆ จิตจะดับ ไปจากภพเก่า คือ เคลื่อนจากภพเก่า

๒) ปฏิสนธิกิจ เป็นกิจหน้าที่ๆ จิตจะอุบัติขึ้นในภพใหม่ คือ สืบต่อภพใหม่

๓) ภวังคกิจ เป็นกิจหน้าที่ๆ จิตจะรักษารูปนามพร้อมทั้งสหชาติธรรมให้ดำรงอยู่ในภพนั้นๆ และรวบรวมกรรมที่ยังไม่ได้ให้ผลเก็บไว้แฝงอยู่ในภวังคนั้นด้วย รอโอกาสให้ผลเมื่อปัจจัยพร้อม

นัยของพระอภิธรรมเห็นว่าจิตจะมีมากมายนับได้ ๘๘ ประเภท โดยย่อ หรือ ๑๒๑ ประเภทโดยพิสดารก็ตาม แต่หน้าที่ของจิตที่กระทำกิจ ๓ ประการที่กล่าวแล้ว ได้มีเพียง ๑๘ ประเภทเท่านั้น ทั้งสิบเก้าประเภทนี้เป็นวิบากจิตทั้งสิ้น คือ อุเบกขาอุกศลวิบากสันตிரณะจิต ๑ อุเบกขาอุกศลวิบากสันตிரณะจิต ๑ มหาวิบากจิต ๘ รูปร่างวิบากจิต ๕ อรูปจักรวิบากจิต ๔ รวมสิบเก้าประเภทด้วยกัน

จิตทั้งหมดท่านจำแนกไว้ ๘๘ ประเภท โดยย่อเป็นจิตที่เกิดดับอยู่ในสังสารวัฏ รวมทั้งจิตสัตว์ในอบาย จิตมนุษย์ จิตเทวดา จิตพรหม จิตพระอริยะ และจิตพระอรหันต์ แยกเป็นหมวดใหญ่ ๔ หมวด คือ อุกุลจิต ๑๒ ประเภทหมวดหนึ่ง กุศลจิต ๒๑ ประเภทหมวดหนึ่ง วิบากจิต ๑๖ ประเภทหมวดหนึ่ง กิริยาจิต ๒๐ ประเภทหมวดหนึ่ง รวมเป็น ๔ หมวด ๘๘ ประเภทด้วยกัน แต่ทั้งนี้บุคคลใดบุคคลหนึ่งหาได้มีจิตหมดทั้ง ๘๘ ประเภท ไม่ เช่นมนุษย์ธรรมดาคนหนึ่งๆ อาจมีจิตได้ ๕๔ ประเภท พระอรหันต์ในกามภพมีจิต ๔๔ ประเภท เป็นต้น จะเห็นได้ว่าคนธรรมดาแม้กับพระอรหันต์ก็ยังมีจิตซ้ำกันได้ในบางประเภท (ยกเว้นจิตที่เป็นกิริยาจิต ๒๐)

ในจำพวกวิบากจิตรวมทั้งหมด ๑๖ ประเภท คือ โลกียวิบาก ๑๒ และ โลกุตตรวิบากจิต ๔ คือ ผลจิต ๔ แต่ที่จะกระทำหน้าที่จุติภพนี้ หรือปฏิสนธิในภพใหม่นั้นมีเพียง ๑๘ ประเภทเท่านั้น รวมทั้งของพรหมหรือของจิตอันเป็นผลของฌานด้วย สิบเก้าประเภทนี้ล้วนเป็นวิบากจิตทั้งสิ้น แต่ถ้านับแต่มนุษย์ธรรมดาที่มีเพียง ๑๐ ประเภท ล้วนเป็นวิบากจิต ไม่ใช่กิริยาจิต ไม่ใช่กุศลจิตหรืออกุศลจิต จิตที่จะจุติปฏิสนธิหรือเสวยภวังค ไม่ใช่จิตที่กระทำบุญกระทำบาป แต่เป็นจิตที่เป็นผลของบุญและบาปจึงเรียกว่าวิบากจิต หากปฏิสนธิด้วยจิตประเภทใด จิตประเภทนั้นก็ย่อมวินิจฉัยคดีของท่านผู้นั้นด้วยดังนี้

ถ้าปฏิสนธิด้วยอุเบกขาอุกศลสันตிரณะจิต ย่อมบังเกิดในอบาย ๔ คือ นรก เปรต อสุรกาย เดียรัจฉาน ถ้าปฏิสนธิด้วยอุเบกขาอุกศลสันตிரณะจิต ย่อมบังเกิดเป็นมนุษย์ที่วิกลจริต เช่น พุทฺโธวาทา บอดมาแต่กำเนิด หรือเป็นเทวดาจำพวกวินิปาติกาสูร

ถ้าปฏิสนธิด้วยกามาวจรญาณวิปยุตวิบากจิต ๔ ย่อมบังเกิดเป็นมนุษย์ธรรมดา (ญาณวิปยุตติ = ปราศจากญาณ) หรือเทวดาในกามาวจร ๖ ชั้นฟ้า

ถ้าปฏิสนธิด้วยกามาวจรญาณสัมปยุตวิบากจิต ๔ (ญาณสัมปยุต = ประกอบด้วยญาณ) ย่อมบังเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาที่มีบุญด้วยปัญญา คือ สามารถที่จะยังฉานสมาบัติหรือโลกุตตรมรรคผลให้บังเกิดได้

ถ้าปฏิสนธิด้วยรูปาวจรวิบากจิต ๕ ย่อมบังเกิดเป็นรูปพรหม

ถ้าปฏิสนธิด้วยอรูปาวจรวิบากจิต ๔ ย่อมบังเกิดเป็นอรูปรหม

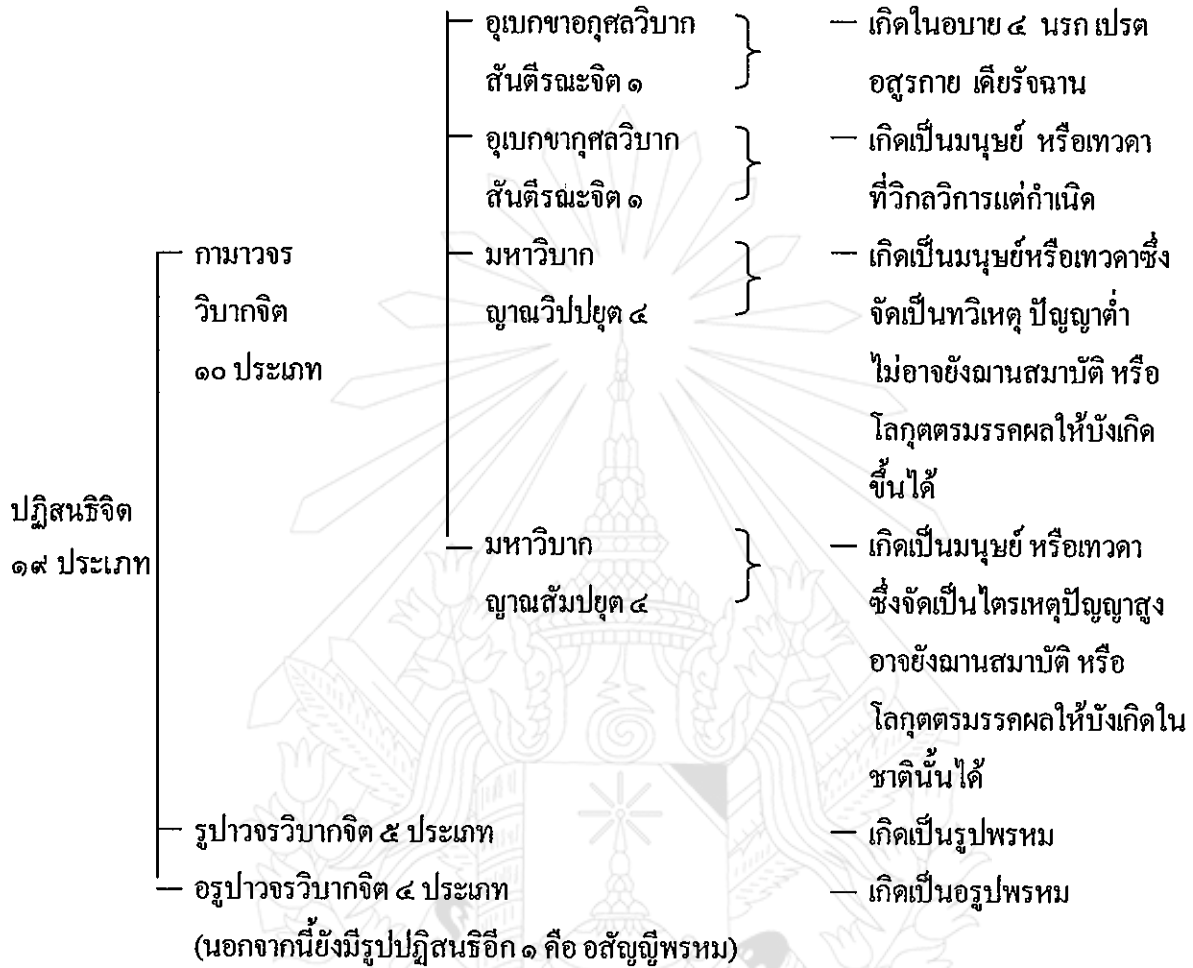
ดังมีหลักฐานในอภิธรรมมัตถกสังคหะแสดงไว้ว่า “อปายปฏิสนธิ กามสุคติปฏิสนธิ รูปาวจรปฏิสนธิ อรูปาวจรปฏิสนธิ เจติ จตุพพิธา ปฏิสนธิ นามชื่อของปฏิสนธิ มี ๔ ประการ คือ อปายปฏิสนธิ ๑ กามสุคติปฏิสนธิ ๑ รูปาวจรปฏิสนธิ ๑ อรูปาวจรปฏิสนธิ ๑”^{๕๕}

^{๕๕} พระสัทธรรมมโชติกะ ธรรมมาจริยะ, ปริเภทที่ ๕ เล่ม ๑ ภูมิจตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ, อ่างแก้ว, หน้า ๑๕๘.

ภาพแสดงความตายกับสังสารวัฏ

ปฏิสนธิจิต ๑๘ ประเภท

ในขณะที่จิตจิตจะดับจากภพเก่า และปฏิสนธิจิตจะปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น จะต้องผ่านการปรุงแต่ง ๓ ระยะเวลา คือ กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตซึ่งจะแสดงในรายละเอียดต่อไปในบทที่ ๓ ในหัวข้อกรรมปรากฏใกล้ตาย

๒.๕ สาเหตุแห่งการตาย

สาเหตุของความตายนี้นมี ๔ ประการ คือ ๑. อายุขยมรณะ (สิ้นอายุ) ๒. กัมมัขยมรณะ (สิ้นกรรม) ๓. อุภยขยมรณะ (สิ้นอายุและกรรม) ๔. อุปฺเจทกมรณ (อุบัติเหตุ)

สาเหตุแห่งความตายนี้นมี ๔ อย่าง หมายถึงเหตุที่ทำให้ความตายปรากฏขึ้น ๔ อย่างนั่นเอง ดังแสดงวงนิตถะว่า “มรณสุส อุปฺปตฺติ = มรณฺุปฺปตฺติ” ความเป็นไปแห่งความตาย ชื่อว่า มรณฺุปฺปตฺติ

“จตุมนิ สมหาโร = จติกกัม” การรวมของ ๔ อย่าง ซึ่งว่าจตุกกะเหตุที่ทำให้ความตายปรากฏขึ้น ๔ อย่างนั้น คือ

๑) อายุกุขย	เพราะสิ้นอายุ
๒) กมุขกุขย	เพราะสิ้นกรรม
๓) อุภยกุขย	เพราะสิ้นอายุและสิ้นกรรมทั้งสอง
๔) อุปัจเจทก	เพราะประสบอุบัติเหตุ อายุ และกรรมยังไม่สิ้น ^{๕๕}

ถ้าจะอุปมาเปรียบเทียบการตายของสัตว์ทั้งหลายแล้วก็เหมือนหนึ่งดวงประทีปที่จุดตามไว้ ดวงประทีปนี้ย่อมจะดับลงด้วยเหตุ ๔ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือดับลงด้วยไส้หมดอย่างหนึ่ง ดับลงด้วยน้ำมันหมดอย่างหนึ่ง ดับลงด้วยไส้และน้ำมันทั้งสองหมดอย่างหนึ่ง ดับลงด้วยถูกลมพัดหรือถูกเป่าให้ดับอย่างหนึ่ง ดวงประทีปนั้นเปรียบเหมือนชีวิตที่สิ้นสุดลงเฉพาะภพหนึ่งๆ ฉะนั้นผู้ที่สิ้นชีวิตลงโดยหมดอายุขัย ก็เหมือนกับดวงประทีปที่ดับลง โดยเนื่องจากไส้หมดแต่น้ำมันยังอยู่ ผู้ที่สิ้นชีวิตลงโดยหมดกรรมนั้นก็เหมือนกับดวงประทีปที่ดับลง โดยเนื่องจากน้ำมันหมดแต่ไส้ยังอยู่ ผู้ที่สิ้นชีวิตลงโดยหมดทั้งอายุและกรรมนั้นก็เหมือนกับดวงประทีปที่ดับลง โดยเนื่องจากไส้และน้ำมันหมดทั้งสองอย่าง ผู้ที่สิ้นชีวิตลงโดยประสบกับอุบัติเหตุต่างๆ นั้นก็เหมือนกับดวงประทีปที่ดับลง โดยเนื่องจากถูกลมพัด หรือถูกเป่าให้ดับ โดยที่ไส้และน้ำมันยังอยู่

๑) อายุกุขยมรณ แสดงวจนัตถะว่า “อายุโน ขยิ = อายุกุขยิ” ความสิ้นแห่งอายุขัย ชื่อว่า อายุกุขยะ “อายุกุขยเณ มรณิ = อายุกุขยมรณิ” ความตายเพราะสิ้นอายุขัย ชื่อว่า อายุกุขยมรณะ

คำว่า “อายุ” มุ่งหมายเอาอายุขัยซึ่งเป็นการกำหนดขอบเขตแห่งการตั้งอยู่ของชีวิตรูป มีกำหนดขอบเขตอายุขัยของตนไปตามภูมิที่ตนเกิดอยู่ สำหรับมนุษย์ในชมพูทวีปนั้นกำหนดอายุขัยย่อมมีขึ้นๆ ลงๆ ไม่แน่นอน เมื่อเวลาขัยขึ้นก็ขึ้นสูงไปจนถึงอสองไชยปี เมื่อเวลาขัยลงก็ต่ำลงไปจนถึง ๑๐ ปี เป็นอายุขัย สำหรับในปัจจุบันนี้กำหนด ๗๕ ปี เป็นอายุขัย ดังนั้นสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้แม้ว่าอำนาจกรรมยังมีอยู่แต่เมื่อครบอายุขัยแล้วก็ตายไปเป็นส่วนมาก ผู้ที่มีอายุยืนเกินกว่าอายุขัยที่กำหนดไว้วันนั้นก็มิบ้าง แต่หาได้ยาก

๒) กมุขกุขยมรณ แสดงวจนัตถะว่า “กมุขสุส ขโย = กมุขกุขโย” ความสิ้นสุดแห่งกรรม ชื่อว่ากัมมัคกุขยะ “กมุขกุขยเณ มรณิ = กมุขกุขยมรณิ” การตายเพราะสิ้นสุดแห่งกรรม ชื่อว่ากัมมัคกุขยมรณะ

คำว่า กรรม ในที่นี้หมายถึงชนกกรรม ที่มีหน้าที่ส่งผลให้เกิดปฏิสนธิในภพนั้นๆ และอุปถัมภกกรรม ที่มีหน้าที่ช่วยอุดหนุนให้รูปนามที่เกิดจากชนกกรรมให้ตั้งอยู่ได้ในภพนั้นๆ การ

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๖.

สิ้นสุดแห่งกรรมทั้งสองดังกล่าวนี้แหละ ชื่อว่ากัมมัชชะ ซึ่งเปรียบเหมือนกับดวงไฟที่หมดน้ำมัน แม้ว่าไส้ยังมีอยู่ที่ตาม แต่แสงไฟนั้นต้องดับลง

๓) อุภยกษยมรณ แสดงวาทะว่า “อุภยเอถิ ขโย = อุภยกชโย” ความสิ้นสุดแห่งอายุ และกรรมทั้ง ๒ ชื่อว่า อุภยักษชะ “อุภยกชเยน มรณิ = อุภยกชยมรณิ” การตายเพราะสิ้นสุดแห่งอายุขัยและกรรมทั้ง ๒ ชื่อว่า อุภยักษยมรณะ

ความตายชนิดนี้ก็หมายถึง ผู้ตายนั้นมีอายุยืนอยู่ได้จนกระทั่งครบอายุขัยและอำนาจของกุศลชนกกรรม หรืออุกุศลชนกกรรม ก็พอดีหมดลงพร้อมกับความสิ้นสุดแห่งอายุซึ่งเปรียบเหมือนกับดวงไฟที่ดับลงอันเนื่องมาจากไส้และน้ำมันหมดลงพร้อมกัน ตัวอย่างเช่น เมื่อผู้นั้นมีอายุอยู่จนถึง ๘๕ ปี แล้วตายลง ก็กล่าวได้ว่าความตายของผู้นั้นเป็นอุภยักษยมรณะ

๔) อุปัจเจทกมรณ แสดงวาทะว่า “อุปัจเจทินุทิตติ = อุปัจเจทก” กรรมอันใด ย่อมเข้าไปตัดวิบากและกัมมชรูปที่เกิดจากชนกกรรม ฉะนั้นกรรมนั้นชื่อว่าอุปัจเจทกะ ได้แก่ อุกุศลกรรม ๑๒ มหากุศลกรรม ๘ อรหัตตมรรคกรรม ๑ “อุปัจเจทกมฺมุนา มรณิ = อุปัจเจทกมรณิ” การตายเพราะกรรมเข้าไปตัดวิบากและกัมมชรูป ชื่อว่าอุปัจเจทกมรณะ

ผู้ที่มีอายุยังไม่เข้าถึงขีดอายุขัย และอำนาจของชนกกรรมก็ยังไม่หมด แต่ด้วยอำนาจแห่งอุกุศลกรรม หรืออุกุศลกรรมที่ได้ทำมาแล้ว ในภพก่อน หรือภพนี้เข้ามาตัดรอนให้ผู้นั้นตายลงเสียก่อน ซึ่งเปรียบเหมือนกับดวงไฟที่ไส้ก็ยังอยู่ น้ำมันก็ยังไม่หมด แต่ไฟนั้นดับลงด้วยเหตุอย่างอื่น มีถูกลมพัด ถูกน้ำ หรือถูกสิ่งหนึ่งสิ่งใดล้มทับ เป็นต้น ชื่อว่าอุปัจเจทกมรณะ

ความตายทั้ง ๔ อย่างดังกล่าวมานี้ ผู้ที่ตายโดยอายุขัยมรณะ กัมมัชชะมรณะ อุภยักษยมรณะ ทั้ง ๓ นี้ชื่อว่า กาลมรณะ เพราะเป็นการตายชนิดที่ถึงเวลาแล้ว ส่วนผู้ที่ตายโดยอุปัจเจทกมรณะ ชื่อว่า อกาลมรณะ เพราะเป็นการตายที่ยังไม่ถึงเวลา ซึ่งมีอยู่หลายชนิดเป็นต้นว่า

๑) เพราะหิวข้าว กระจายน้ำ ถูกงูกัด ถูกวางยา ถูกไฟไหม้ จมน้ำ ถูกอาวุธก็มี

๒) เพราะโรคลม ดีพิการ โรคเกี่ยวกับเสมหะ โรคสันนิบาต ที่เกี่ยวกับลม ดี เสมหะ ๒ อย่าง หรือ ๓ อย่าง พิการพร้อมกัน โรคเกี่ยวกับอากาศ หรืออุปัจเจทกกรรม โดยการปฏิบัติตนไม่สม่าเสมอ ผิดอนามัย โดยความพยายามของตนเองและของคนอื่น

แสดงให้เห็นว่าอกาลมรณะเหล่านั้น จะเว้นเสียจากอดีตกรรมไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ท่านพระอาจารย์ทั้งหลายที่ทรงคุณวุฒิจึงลงความเห็นพร้อมกันว่า ความตายที่เป็นอกาลมรณะเหล่านี้ตายเพราะอุปัจเจทกกรรม

๒.๖ ตายแล้วไปไหน (สุคติ หรือ ทุกคติ)

ในเวลาที่สัตว์ใกล้จะตายนั้น กรรมที่ทำแล้วทั้งกุศลและอกุศลมีมากมาย แต่กรรมอย่างเดียวเท่านั้นที่จะมีกำลังเป็นชนกรรมนำเกิดในภพใหม่ กรรมนั้นแหละจะชักนำอารมณ์ คือกรรม กรรมนิमित หรือคตินิमित อย่างใดอย่างหนึ่งที่สมควรแก่ภพภูมิอันเป็นสุคติหรือทุกคติที่จะไปเกิดให้ปรากฏ เป็นอารมณ์แก่ขณะจิต ๕ ดวงในมรณาสันนินทีก่อน แล้วจิตจึงเกิดขึ้น ต่อแต่นั้นปฏิสนธิจิตอันมีอารมณ์เดียวกับอารมณ์กรรม กรรมนิमित คตินิमित อย่างใดอย่างหนึ่งที่ปรากฏแก่ขณะจิต ๕ ดวง เมื่อใกล้จะตายนั้นแหละย่อมเกิดขึ้นต่อจากจิตที่ดับดับ โดยไม่มีจิตอื่นมาคั่นในระหว่างนั้น เรียกว่า ตายแล้วเกิดทันทีแต่จะเกิดในสุคติหรือทุกคติ ด้วยกำเนิดใดในสี่กำเนิดก็สุดแล้วแต่กรรมที่ชักนำปฏิสนธิมาในภพใหม่

ความหมายของคติ (Destiny) คำว่า คติ เป็นภาษาบาลี มาจาก คม ธาตุ + ติ ปัจจัย ลบ ม หลัง ธาตุ คงเป็น คติ มีความหมายหลายประการ เช่น ตัวอย่างในอรรถกถา มหาสัทธาสูตร ดังนี้ว่า

๑. คติคติ	คติ คือ ภูมิที่ไป
๒. นิพพุตติคติ	คติ คือ กำเนิด
๓. อชฺฐมาสยคติ	คติ คือ อหยาตัย
๔. วิภวคติ	คติ คือ ความไม่เกิด
๕. นิพฺพตฺติคติ	คติ คือ ความสำเร็จ
๖. ญาณคติ	คติ คือ ความรู้

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายของคติ คือ ภูมิเป็นที่ไป หรือเป็นที่ถึงเบื้องหน้า หลังจากตายไปแล้ว ๒ ประการ คือ ทุกคติ ภูมิเป็นที่ไปฝ่ายชั่ว ได้แก่ อบายทุกติ เปตอสุรกาย นรก และสุคติ คือ ภูมิที่ไปฝ่ายดี ได้แก่ แก่มนุษย์ และเทพ^{๔๖}

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้ตรัสถึงความหมายของคติไว้ว่า คติ หมายถึง ทางดำเนิน เพราะทุกคนต้องดำเนินชีวิตไป คือดำเนินชีวิตทางกายด้วยการทำงาน ทางวาจา เพราะต้องพูด ทางใจเพราะต้องคิด แต่ผู้ดำเนินชีวิตก็ต่างกัน ใน ๒ วิธีทางคือ ดำเนินไปดี ด้วยการทำดี พุคฺติ คิคฺติ และถึงดีตามคลองธรรม และมีเหตุผล ด้วยความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง อันเป็นธรรม เช่นนี้ได้ชื่อว่าเป็น สุขโต ทางดำเนินก็เป็นสุคติ แต่ถ้าผู้ดำเนินไปชั่ว และถึงชั่ว เพราะทำตัวเป็นคนประพฤติชั่ว ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนด้วยอำนาจ โลภะ โทสะ โมหะ เช่นนี้ ได้ชื่อว่าเป็นทุกฺคโต หรือ

^{๔๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๑๔.

(ทุกโค) ทางดำเนินก็เป็นทุกคติ ในชาตินี้เป็นอย่างไร ถ้าไม่เปลี่ยนแปลง ชาติหน้าก็เป็นอย่างนั้น เหมือนดังวันนี้เป็นอย่างไร พรุ่งนี้ก็เป็นอย่างนั้น^{๕๑}

คติ แม้จะมีความหมายหลายนัย แต่สรุปได้ ๒ ประการ ดังนี้

๑. คติ คือ แนวทาง แบบอย่าง หรือข้อประพฤติปฏิบัติ ที่เป็นแบบแผนในการดำเนินชีวิตประจำวัน ถ้าเป็นแนวทางที่ดีก็เป็นสุคติ ถ้าเป็นแนวทางที่ชั่วก็เป็นทุกคติ

๒. คติ คือ ภูมิ หรือสถานที่ ไปเกิด หรือ การเข้าถึงภพภูมิของสัตว์ อันเป็นผลมาจากแนวทางประพฤติปฏิบัติ ได้แก่ นรก ติรัจฉาน เปรต มนุษย์ และเทพ

ทุกคตินั้นมี ๒ อย่าง คือ ปฏิบัติดีทุกคติ และคติทุกคติ ปฏิบัติดีทุกคตินั้น อธิบายว่า ผู้ที่มีจิตเศร้าหมอง ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ประพฤติอกุศลกรรมมถ ๑๐ บ้าง ผู้นั้นดำรงชีวิตอยู่ด้วยกรรมอันเป็นบาปอกุศลเช่นนี้แล้ว เมื่อตายไปย่อมไปสู่ นรกบ้าง สัตว์เดรัจฉานบ้าง เปรตวิสัยบ้าง การปฏิบัติที่เป็นบาปเป็นอกุศลของเขานั้น เป็นปฏิบัติดีทุกคติ ส่วนการที่เขาต้องเกิดในทุคติภูมิ มีนรก เป็นต้น เพราะข้อปฏิบัติอันเป็นทุกคติของเขานั้นชื่อว่า คติทุกคติ คือภาวะที่มีความทุกข์เดือดร้อนปราศจากความสุข หรือภพที่ไร้ความเจริญ นี้เป็นทุกคติของคฤหัสถ์

ในอรรถกถาพระอภิธรรมมีคำอธิบายของคำว่า อบายแทนทุกคติ คือ ถิ่นชื่อว่าอบายหมายถึงที่อันปราศจากความเจริญที่สมมติกันว่าบุญนั้นแล^{๕๒}

สุคติ ก็มี ๒ อย่าง คือ ปฏิบัติดีสุคติ และ คติสุคติ ผู้ที่มีการปฏิบัติตนที่เป็นไปในกุศลมีการไม่ฆ่าสัตว์ เป็นต้น ชื่อว่า ปฏิบัติดีสุคติ ส่วนที่เมื่อปฏิบัติตนอยู่ในกุศลกรรมแล้วตายไปได้เกิดในสุคติ เพราะกุศลกรรมนั้นเป็นชนกกรรมนำเกิดในสุคติภูมิ มีมนุษย์ เป็นต้นนั้น สุคติภูมิ ชื่อว่า คติสุคติ คือภาวะที่มีความสุขสบายเป็นส่วนมาก มีความทุกข์ความเดือดร้อนเป็นส่วนน้อยหรือภพที่มีความเจริญ

เพราะฉะนั้นความหมายของจิตเศร้าหมองและไม่เศร้าหมองนี้ จึงมิได้หมายเอาในขณะที่ใกล้ตาย แต่หมายเอาความเศร้าหมองและไม่เศร้าหมองของจิตตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่ คือนับตั้งแต่เกิดมาแล้วจนกระทั่งตาย มิได้มุ่งเอาเฉพาะที่ใกล้ตาย หรือที่ทางอภิธรรมเรียกว่า มรณาสันนวิถีนั่น ทั้งนี้เพราะขณะจิต ๕ ดวง ในมรณาสันนวิถีนั่นมีกำลังอ่อน เพราะใกล้ต่อความตายแล้ว จึงไม่อาจนำเกิดได้

^{๕๑} สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๕๐๐.

^{๕๒} มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวิณีฎีกา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๐๑.

ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายที่ถึงแก่ความตายแล้ว ถ้ายังมีเชื้อของกิเลสตัณหา นำมาเกิดอยู่ในสังสารวัฏย่อมมีการเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสถานที่ที่อยู่ของสัตว์โลก หรือที่เรียกว่า ภพภูมิ มีอยู่ ๓๑ ที่ ในจำนวนนี้เป็นที่อยู่ของสัตว์โลกที่ได้รับผลของกรรมชั่วที่ตนทำไว้แล้วที่เป็นอกุศลกรรมบถ ๑๐ อันเป็นเหตุทำให้เกิดผลไม่สุขสบาย ไม่เจริญรุ่งเรือง มี ๔ ที่ เรียกว่า อบายภูมิ หรือ ทุกคติภูมิ มีดังนี้

๑) นรก หมายถึง สถานที่หรือโลกที่เต็มไปด้วยความทุกข์ล้วนๆ ไม่มีความสุขแม้แต่สักนิดเดียว มีแต่ความทุกข์ทรมาน ร่ำร้อน น่าสะพรึงกลัว

๒) เปรต หมายถึง ศิขนิคหนึ่ง มีรูปร่างไม่สมประกอบ อดโชน่ากลัวและน่าสงสาร เป็นผู้ที่ละโลกนี้ไปแล้วไปเกิดรับผลกรรมในทุคติภูมิ ได้รับความทุกข์

๓) อสุรกาย

๔) สัตว์เดรัจฉาน หมายถึง สัตว์ที่เจริญเติบโตไปตามแนวขวาง นอกจากนี้สภาพจิตใจก็ขวางหรือขนานมรรคผล นิพพาน

อีก ๒๗ ที่ เป็นดินแดนที่อยู่ของสัตว์โลกที่เกิดด้วยกำลังบุญที่เป็นกุศลกรรมบถ ๑๐ หรือสุจริต ๓ ที่ตนทำไว้ อยู่แล้วสุข มีโอกาสที่จะสร้างบุญบารมี ให้ตนมีความเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป ภพภูมิดังกล่าวเรียกว่า สุกคติภูมิ แบ่งได้ดังนี้

๑) มนุษย์ หมายถึง สถานที่หรือโลกที่เป็นจุดศูนย์กลางของการไปดี และมาดี

๒) เทวโลก หรือสวรรค์ ผู้ที่จะไปเกิดบนสวรรค์ได้จะต้องทำทาน รักษาศีล มีหิริโอตตปละ สวรรค์มี ๖ ชั้น เรียงลำดับ ดังนี้

๒.๑ จาตุมาหาราชิกา (เป็นเทวดาชั้นต้นบางพวก เช่นรুকขเทวา ภูมมเทวา นาค เป็นต้น เป็นชั้นใกล้เคียงกับมนุษย์)

๒.๒ ดาวดึงส์ (มีพระอินทร์เป็นประมุข ๑ วันของสวรรค์ชั้นนี้นานเท่ากับ ๑๐๐ ปีในเมืองมนุษย์)

๒.๓ ยามา (เป็นแดนอยู่ของเทพผู้ปราศจากทุกข์ มีท้าวมหาพรหมเป็นผู้ปกครอง)

๒.๔ कुสิต (พระโพธิสัตว์ หรือผู้นำเพ็ญบารมีปรารถนาพุทธภูมิ เพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า จะอยู่ในชั้นนี้)

๒.๕ นิมมานรดี (เป็นแดนเทพที่มีผู้อื่นเนรมิตให้ มีท้าวมหาพรหมเป็นผู้ปกครอง)

๒.๖ ปรนิมิตตวสวัตตี (แดนแห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เข้าไปในสมบัติที่มีผู้อื่นเนรมิตให้)

๓) พรหมโลก เป็นที่อยู่ของพรหม แบ่งเป็นรูปพรหม กับอรูปพรหม ซึ่งแบ่งเป็นชั้นๆ ได้ดังนี้

๓.๑ รูปพรหม มี ๑๖ ชั้น^{๕๕} ผู้ที่จะอุบัติในชั้นเหล่านี้จะต้องบำเพ็ญภาวนาได้รูปฌาน ตั้งแต่ฌาน ๑ (ปฐมฌาน) จนถึงฌาน ๔ (จตุตถฌาน) โดยแบ่งย่อยเป็นชั้นๆ ได้ดังนี้

๓.๑.๑ ปฐมฌานภูมิ (ฌาน ๑) มี ๓ ชั้น ขึ้นอยู่กับกำลังของสมาธิ และความ ประณีตของจิต ได้แก่

๑. ปาริสุทธิชา คือ บริวารมहाพรหมเป็นผู้บำรุงบำเรอพวกมหาพรหม
๒. ปุโรหิตา คือ พรหมที่ดำรงตำแหน่งปุโรหิตของพวกมหาพรหม
๓. มหาพรหม คือ พรหมที่เป็นใหญ่กว่าพรหมทั้งสองข้างต้น เป็นผู้ มี วรรณะ และความเป็นผู้มีอายุยืน เป็นต้น

๓.๑.๒) ทุติยฌานภูมิ (ฌาน ๒) มี ๓ ชั้น ขึ้นอยู่กับกำลังของสมาธิ และความ ประณีตของจิต ได้แก่

๑. ปริตตภากา คือ พรหมที่มีรัศมีน้อยกว่าพรหมชั้นสูงๆ ขึ้นไป
๒. อัปป์มาณาภา คือ พรหมที่มีรัศมีหาประมาณมิได้
๓. อาภัสสรา คือ พรหมพวกที่มีรัศมีสุกปลั่ง แผ่ซ่านไปประกายรุ่งโรจน์ ดังสายฟ้าแลบที่สว่างจ้าอยู่ตลอดเวลา

๓.๑.๓) ตติยฌานภูมิ (ฌาน ๓) มี ๓ ชั้น ขึ้นอยู่กับกำลังของสมาธิ และความ ประณีตของจิต ได้แก่

๑. ปริตตสุภา คือ พรหมที่มีรัศมีจางน้อยกว่าพรหมชั้นสูงขึ้นไป
๒. อัปป์มาณสุภา คือ พรหมที่มีรัศมีหาประมาณมิได้
๓. สุกกิณหา คือ พรหมที่มีรัศมีจางกระจางจ้า

๓.๑.๔) จตุตถฌานภูมิ (ฌาน ๔) มี ๒ ชั้น ขึ้นอยู่กับกำลังของสมาธิและความ ประณีตของจิต ได้แก่

๑. อสัณฺณิสัตตา คือ พรหมที่ไม่มีสัญญา
๒. เวหิปผลา คือ พรหมที่มีผลไพบุลย์

๓.๑.๕) สุทธาวาสภูมิ (ฌาน ๕) เป็นที่อยู่ของพระอนาคามี ซึ่งจะสำเร็จมรรค ผลเป็นพระอรหันต์ในชั้นนี้ มีอยู่ ๕ ชั้น ขึ้นอยู่กับภูมิธรรมของแต่ละท่าน ได้แก่

๑. อวิหา เหล่าท่านผู้ไม่เลื่อมจากฉานสมาบัติของตน
๒. อตปฺปา เหล่าท่านผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใคร

^{๕๕}มหาหมฏฐราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถสังคหฎฐีกา และอภิธัมมัตถภาววินฎฐีกา, (กรุงเทพฯ : โรง พิมพ์มหาหมฏฐราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๑๕.

๓. สุทัสสา เหล่าผู้งดงามนำทัสนะ

๔. สุทัสสี เหล่าท่านผู้ไม่มีความค้อย หรือเล็กน้อยกว่าใครผู้สูงสุด

๕. อกนิภูฐ เหล่าท่านผู้ไม่มีความค้อย หรือเล็กน้อยกว่าใครผู้สูงสุด

๓.๒ อรูปพรหม มี ๔ ชั้น^{๖๐} ผู้ที่จะอุบัติในชั้นเหล่านี้จะต้องบำเพ็ญภาวนาได้สมาธิ
ขั้นสูง ถึงขั้นอรุปรมาณ จะอยู่ขั้นใดขึ้นกับการกำหนดอารมณ์ใดมาเป็นนิमितของการทำสมาธิ ดังนี้

๓.๒.๑) อากาสนัญญาตนภูมิ กำหนดความว่างเป็นอารมณ์

๓.๒.๒) วิญญาณัญญาตนภูมิ กำหนดวิญญาณเป็นอารมณ์

๓.๒.๓) อากิญจัญญาตนภูมิ กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไรเป็นอารมณ์

๓.๒.๔) เนวสัณญานาสัญญาตนภูมิ ภาวะที่มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่

ในบรรดาสุคติภูมิทั้ง ๒๗ นี้ มนุษย์ภูมิถือว่าต่ำกว่าชั้นอื่นๆ อายุของมนุษย์สั้นกว่าเทวดามาก
เทวดาชั้นสูงขึ้นไปจะมีอายุยืนยาวขึ้นไปตามลำดับ เช่นเดียวกับพรหมจะมีอายุยืนยาวกว่าเทวดาชั้น
สูงสุดมาก และพรหมชั้นสูงขึ้นไปก็ยังมีอายุยืนยาวยิ่งขึ้นตามลำดับ นับเป็นมหากัป ด้วยเหตุนี้เทวดา
และพรหม จึงเห็นความเป็นไปของมนุษย์ยาวนานในแต่ละยุคสมัยของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์
เทวดาบางองค์ที่มีอายุยืนนาน ได้นำเรื่องราวของพระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ ที่ตนทราบหรือ ได้รับการบอก
กล่าวจากเทวดารุ่นก่อน มาเล่าถวายให้พระสมณ โคดมฟังว่า พระพุทธเจ้าองค์ก่อนๆ นั้นมีพระนามว่า
อะไร มีอายุยืนนานเท่าใด ต้นไม้ที่ประทับในวันตรัสรู้ชื่อต้นอะไร และพระอัครสาวกเบื้องซ้าย-ขวา มี
นามว่าอะไร ดังนี้ เป็นต้น

อายุของเทวดาชั้นจาคุมหาราชิกาอันเป็นชั้นต่ำสุด ยาวนานถึง ๕๐๐ ปีทิพย์ หรือ ๕ ล้านปี
มนุษย์ ส่วนชั้นสูงสุดคือปรนิมิตตวสวดีอายุ ๖,๐๐๐ ปีทิพย์ หรือ ๕,๒๑๖ ล้านปีมนุษย์ อายุของ
พรหมชั้นต้น คือ ชั้นปรัลัสชยาว ๑ ใน ๓ มหากัป ชั้นสูงสุดคือเนวสัณญานาสัญญาตนะยาวนาน
๘๔,๐๐๐ มหากัป^{๖๑}

การเกิดเป็นมนุษย์ต้องเผชิญกับความทุกข์และสุข ขึ้นอยู่กับกรรมเก่าและกรรมใหม่ของแต่ละ
คน มนุษย์มีความต่างกันมาก โดยเฉพาะด้านจิตใจและคุณธรรม การเกิดเป็นมนุษย์มีโอกาสร้างบุญ

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๗.

^{๖๑} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), ๔๕
พรรษาของพระพุทธเจ้า, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า
๒๖๗-๒๖๘.

บารมีได้สูง ถึงขั้นบรรลุมรรคผลนิพพานได้ ขณะเดียวกันก็มีโอกาสทำความชั่วสุดๆ ถึงขั้นตกนรกอเวจี ดังนั้นในภูมิของมนุษย์ จึงเป็นดินแดนแห่งบุญ แห่งบาป สุดแต่ว่าใครจะเดินทางไหน

ส่วนผู้ที่เกิดบนสวรรค์หรือพรหมโลก ไม่มีความทุกข์เพราะไม่ต้องทำมาหากิน มีแต่ของทิพย์ ให้เสพ อยากได้สิ่งใดสิ่งนั้นก็สำเร็จดังใจ ไม่ต้องเจ็บป่วยเหมือนมนุษย์ เพราะโครงสร้างของร่างกาย เป็นทิพย์ หรือกายละเอียด มิใช่กายหยาบอันประกอบด้วยธาตุ ๔ ดังเช่นกายมนุษย์ เมื่อเสพแต่สุขโอกาส สร้างบุญบารมีดังเช่นมนุษย์จึงมีน้อย เว้นแต่พรหมโลกชั้นสุทธาวาสอันเป็นที่อยู่ของพระอนาคามี ซึ่งจะไปบำเพ็ญพิจารณาธรรม เพื่อบรรลุเป็นพระอรหันต์

๒.๗ ทางที่ไม่ตาย และไม่เกิด

สืบเนื่องจากสุคติ และทุคติ ที่ประกอบด้วย ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ รวมความ ๓๑ ภพภูมิ อันเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลายที่มีชั้น ๕ ชั้น ชั้น ๔ ชั้น และชั้น ๑ ชั้น ตามอำนาจการ จำแนกของกรรมอันวิจิตรพิสดาร ล้วนเป็นทางที่ต้องเกิดและตายตราบไต่ที่ยังมีเชื้อกิเลสตัณหา นำ เกิดอยู่ ฉะนั้น การที่จะออกจากวงจรของสังสารวัฏนี้ให้หลุดพ้นจากกองของทุกข์ ของชั้นทั้งหลายได้ต้องอาศัยการดำเนินทางตามมัชฌิมาปฏิปทา อริยมรรคมีองค์ ๘ คือทางที่ไม่ตาย

วิธีการที่เข้าถึงทางที่ไม่ตายนั้นมีอยู่หลายทางหลายวิธีด้วยกัน แต่มาสรุปรวมลงที่ มัชฌิมาปฏิปทาถือว่าเป็นทางสายตรงที่สุดที่จะเป็นแนวทางภาคปฏิบัติ นำเข้าสู่ภาคปฏิเวธคือบรรลุมุคตอันเป็นปลายทางสุดท้ายที่ไม่ต้องเดินต่อไป ด้วยพุทธพจน์ที่ทรงแสดงในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวันใกล้เมืองพาราณสีว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่สุดสองอย่างนี้อันบรรพชิตไม่ควรเสพ คือกาม-
 สุขัลลิกานุโยค การประกอบตนให้พัวพันด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย นี่เป็นธรรมอัน
 เลว เป็นของชาวบ้าน เป็นของปुरुชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์
 อย่างหนึ่ง อตตกิลมถานุโยค การประกอบ ความเหน็ดเหนื่อยแก่ตน เป็นความลำบาก
 ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์หนึ่ง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
 มัชฌิมาปฏิปทา คือ ปฏิปทาสายกลาง ไม่เข้าใกล้ ๒ อย่างนั้น อันตถาคตได้ตรัสรู้ด้วย
 ปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง
 เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ดูก่อนภิกษุทั้งหลายก็ปฏิบัติปทาสายกลางที่ตถาคตได้ตรัสรู้
 ด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อ
 ความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพานเป็น โฉน ปฏิปทาสายกลางนั้น ได้แก่ อริยมรรค
 มีองค์ ๘ นี้แหละคือสัมมาทิฐิ ปัญญาอันเห็นชอบ ๑ สัมมาสังกัปปะ ๑ ความดำริ
 ชอบ ๑ สัมมาวาจาเจรจาชอบ ๑ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ๑ สัมมาอาชีวะ เลี้ยง

ซึ่งชอบ ๑ สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ ๑ สัมมาสติระลึกรชอบ ๑ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ๑ คู่ก่อนภิกษุทั้งหลายนี้คือปฏิบัติสาชกกลาง ที่ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วย ปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อความสงบ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^{๖๒}

กามสุขัลลิกานุโยค ได้แก่ การประกอบตนให้พัวพัน คือหมกมุ่น มัวเมา หลงไหลติดอยู่ใน กามสุขที่เกิดจากรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสอันน่าใคร่ น่าพอใจ รวมทั้งทรัพย์สินเงินทอง ข้าวของ เครื่องใช้ต่างๆ นานา บุตร ภรรยา สามี บ่าวไพร่ ช้าง ม้า โค กระบือ เป็นต้น

อิตถกิลมณานุโยค นั้น ได้แก่ การประกอบตนให้ลำบาก มีการนอนบนหนาม เป็นต้น นักบวชสมัยก่อนพุทธกาลและในสมัยพุทธกาล ส่วนมากมักจะประพฤติตนไปในส่วนสุดทั้งสองนี้ แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเองก็เคยทรงประพฤติมาแล้ว ในสมัยที่ยังไม่ได้ตรัสรู้ เพราะเหตุนี้พระองค์ จึงทรงทราบดีว่า ส่วนสุด ๒ อย่างนี้ บรรพชิตหรือนักบวชไม่ควรเกี่ยวข้อง และนำมาประพฤติ เพราะไม่ใช่ทางที่จะนำออกไปจากวัฏทุกข์ ไม่ใช่ทางตรัสรู้ เพราะอะไร เพราะว่าส่วนสุดส่วนแรก คือ กามสุขัลลิกานุโยคนั้นเป็นธรรมแล้ว เป็นธรรมของชาวบ้าน เป็นธรรมของปุถุชนผู้ยังหนาด้วยกิเลส ไม่ใช่ธรรมของพระอริยเจ้า ส่วนสุดส่วนหลังคืออิตถกิลมณานุโยคเล่าเป็นการทำความทุกข์ยากลำบากให้แก่ตนโดยเปล่าประโยชน์ ไม่ใช่ทางที่พ้นทุกข์ ไม่ใช่ทางที่จะตรัสรู้ เพราะเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสอนข้อปฏิบัติที่จะให้พ้นทุกข์ ข้อปฏิบัติที่จะให้พ้นทุกข์นั้นมีอยู่ ข้อปฏิบัตินั้นคือมัชฌิมาปฏิปทาอันเป็นข้อปฏิบัติสาชกกลาง ในระหว่างส่วนสุดทั้งสองนั้น คือ ในระหว่างกามสุขัลลิกานุโยค และอิตถกิลมณานุโยค ไม่เอียงไปข้างสุขเกินไป และไม่เอียงไปข้างทุกข์เกินไป เป็นข้อปฏิบัติที่พอเหมาะพอดี ข้อปฏิบัติสาชกกลางนี้คืออริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นข้อปฏิบัติที่ไกลจากข้าศึก เป็นข้อปฏิบัติที่พระตถาคตเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ทำให้แจ้งแล้วด้วยพระปัญญาอันยิ่งของพระองค์เอง คือมรรค อันประกอบไปด้วยองค์ ๘ คือ

๑) สัมมาทิฎฐิ (ความเห็นชอบ) คือ ความเข้าใจในอริยสัจสี่ ชื่อว่า มรรค เพราะทำลาย มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิด

๒) สัมมาสังกัปปะ (ความดำริชอบ) คือ ความตรึกนึกคิดไปในการสำรวมอินทรีย์ มีความรักเมตตา ไม่พยายาทเบียดเบียนต่ออะไรๆ กับใคร ชื่อว่า มรรค เพราะทำลายมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด

๓) สัมมาวาจา (การเจรจาชอบ) คือ การเว้นจากการพูดเท็จ สอดเสียด คำหยาบ และไร้สาระ ชื่อว่า มรรค เพราะทำลายมิจฉาวาจา การเจรจาผิด

^{๖๒}วิ.มหา. ๔/๑๓/๒๐-๒๑.

๔) สัมมกัมมันตะ (การงานชอบ) คือ การเว้นจากการทำลายชีวิต การลักขโมย และ การประพฤติดีกทางกาม ชื่อว่า มรรค เพราะทำลายมิจกัมมันตะ การงานผิด

๕) สัมมาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพชอบ) คือ การหาเลี้ยงชีพโดยไม่เป็นอันตรายต่อชีวิตทั้ง ปวงชื่อว่า มรรค เพราะทำลายมิจอาชีวะ การเลี้ยงชีพผิด

๖) สัมมาวายามะ (ความพยายามชอบ) คือ ความเพียรพยายามใน ๔ สถาน ได้แก่ เพียร ไม่ให้อกุศลเกิด เพียรละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรพยายามให้อกุศลเกิดขึ้น และเพียรพยายามรักษา กุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญขึ้นชื่อว่า มรรค เพราะทำลายมิจวายามะ ความพยายามผิด

๗) สัมมาสติ (ความระลึกชอบ) คือ การระลึกรู้เฝ้าดูภาวะแห่งกาย เวทนา จิต และธรรม ชื่อว่า มรรค เพราะทำลายมิจสติ ความระลึกผิด

๘) สัมมาสมาธิ (ความตั้งใจชอบ) คือ ภาวะแห่งความแน่วแน่ของจิตสำนึกต่อสิ่งใด สิ่งหนึ่งชื่อว่า มรรค เพราะทำลายมิจสมาธิ ความตั้งใจผิด

ขณะที่เจริญมรรคในตอนต้น คือในขณะที่มีนามรูป หรือลักษณะของนามรูปเป็นอารมณ์ นั้น องค์มรรคทั้ง ๘ ยังไม่ประชุมพร้อมกัน ต่อเมื่อใดมีนิพพานเป็นอารมณ์ องค์มรรคทั้ง ๘ จึง ประชุมพร้อมกัน เป็นมรรคสมังคี ความรู้แจ้งในธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นในขณะที่องค์มรรคทั้ง ๘ ประชุมพร้อมกันนั่นเอง เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า มัชฌิมาปฏิปทา คือ มรรค มีองค์ ๘ นี้แหละ นี้ตถาคตได้ตรัสรู้แล้วด้วยปัญญาอันยิ่ง ทำดวงตาให้เกิด ทำญาณให้เกิด ย่อมเป็นไปเพื่อนิพพาน

บทที่ ๓

กรรมและการเกิดใหม่

๓.๑ ความสำคัญของกฎแห่งกรรม

๓.๑.๑ กฎแห่งกรรม เป็นกฎธรรมชาติว่าด้วยเหตุและผล หรือกฎทางวิทยาศาสตร์ด้านจิตใจอย่างหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ เรียกว่า กรรมนิยาม คือ การกระทำย่อมจำแนกแยกประเภทให้มนุษย์ และสัตว์ ดี เลว หยาบ ประณีต แตกต่างกัน ทางพระพุทธศาสนาไม่ยอมขัดทออะไรให้ไปอยู่ในความบังเอิญ หรืออำนาจลึกลับของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่โหน เพราะฉะนั้นคำตอบเรื่องกฎแห่งกรรมของพระพุทธศาสนาจึงมีต่อเหตุการณ์ทุกอย่างในชีวิตประจำวันที่เกี่ยวข้องมาจากเหตุ คือการกระทำของตนเองทั้งสิ้น พระพุทธเจ้าตรัสกฎแห่งกรรมไว้ มี ๖ อย่างในจุฬามณีวงศสูตร ดังนี้ “คูภรมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีตได้”^๑

กฎข้อที่ ๑ กัมมสตุกา เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน เราทุกคนทำกรรมเป็นของของเราทั้งสิ้น อย่างเราให้ทานก็ได้เรา เรารักษาศีลก็ได้เรา จะให้คนอื่นมารับแทนไม่ได้ เพราะใครทำใครก็ต้องรับเพราะเป็นของของคนนั้น ความบริสุทธิ์หรือไม่บริสุทธิ์เป็นของเฉพาะตน กฎแห่งกรรมข้อนี้คือใครทำคนนั้นจะต้องได้รับ จะไปเที่ยวโอนให้กันไม่ได้

กฎข้อที่ ๒ กัมมทายาทา เราเป็นผู้รับผลของกรรม อย่างพ่อแม่ทิ้งทรัพย์สมบัติไว้ ลูกหลานก็ได้ผลของทรัพย์สมบัตินั้น เป็นทายาทรับมรดก เรายินว่ากรรมชนิดใดเอาไว้เราก็ต้องเป็นทายาทเก็บเกี่ยวกรรมนั้น เราเป็นทายาทจะให้คนอื่นเป็นทายาทไม่ได้ คือผู้รับผลของกรรมนั้น เราทำกรรมไม่ว่าชนิดใดต้องได้รับกรรมชนิดนั้น เราเป็นทายาท

กฎข้อที่ ๓ กัมมโยนิ เราเป็นผู้มีกรรมเป็นกำเนิด หมายความว่า เราทุกคนนี้เกิดมาด้วยกฎแห่งกรรม กรรมเสกสรรค์ให้เราเกิดเป็นมนุษย์ เกิดอายุยืน เกิดยากจน เกิดร่ำรวย สวย ไม่สวย โง่ ฉลาด กรรมเป็นตัวกำหนด กรรมที่เป็นตัวกำหนดให้มีกำเนิดอย่างนี้ นี้คือชนกรรม กรรมแต่งให้เกิด

กฎข้อที่ ๔ กัมมพณฺฐุ เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ คือเรามีกรรมเป็นพวกพ้อง เราทำกรรมพันธุ์ไหนไว้ พันธุ์ของกรรมนั้นเป็นพันธุ์ไหน ถ้าเราทำพันธุ์ดีไว้เราก็ได้รับกรรมพันธุ์ดี ถ้าเราทำพันธุ์กรรมไม่ดีไว้เราก็ได้รับพันธุ์ไม่ดี

^๑ม.อุปรี. ๒๓/๕๘๑/๒๕๑.

กฎข้อที่ ๕ กมมปฏิสนธิ เป็นผู้มีกรรมเป็นที่พึงอาศัย เราทำกรรมอย่างไรเราต้องอาศัยกรรมอย่างนั้น อย่างเราทำกรรมที่ให้เกิดมาเป็นมนุษย์เราก็มีชีวิตแบบมนุษย์ ถ้าเราทำกรรมที่ให้เกิดเป็นสัตว์เดรัจฉานก็มีชีวิตเป็นสัตว์เดรัจฉาน ถ้าทำกรรมที่ให้เกิดเป็นเทวดาก็มีชีวิตอาศัยแบบเทวดา ถ้าทำกรรมที่เป็นสัตว์นรกก็มีความเป็นอยู่แบบสัตว์นรก ทำอะไรไว้ก็ต้องอาศัยอย่างนั้น

กฎข้อที่ ๖ ทำกรรมใดไว้ดีหรือชั่ว จะต้องได้รับผลของกรรมอันนั้น เหมือนบุคคลหว่านพืชชนิดใดย่อมได้รับผลชนิดนั้น ถ้าหว่านข้าวต้องได้รับข้าว หว่านถั่วต้องได้รับถั่ว หว่านข้าวจะไปรับถั่วไม่ได้ ปลูกมะพร้าวจะไปได้ตาลก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้นทำกรรมใดต้องได้รับกรรมนั้น นี่คือกฎแห่งกรรมในพระพุทธศาสนาซึ่งควบคุมชีวิตของเราอยู่ทุกคน

๓.๑.๒ ประเภทของกรรม

ในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าได้จำแนกประเภทของกรรมไว้ ดังนี้

๑. อกุศลกรรม กรรมชั่ว หมายถึง การกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือความโลภ ความโกรธ ความหลง

๒. กุศลกรรม กรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง^๒

ขยายความประเภทของกรรม

๑) กรรมจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ แบ่งเป็น ๒ ประการ ดังนี้

๑.๑ อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี การกระทำทางกาย วาจา ใจ ที่เกิดจากเจตนาร้าย เกิดจากจิตที่ประกอบไปด้วยความโลภ โกรธ หลง กระทำไปแล้วก่อให้เกิดทุกข์โทษทั้งแก่ตนและคนอื่น ได้แก่การก้าวล่วงอกุศลกรรมบท ๑๐ องค์ธรรม ได้แก่ อกุศลเจตนา ๑๒

๑.๒ กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี การกระทำทางกาย วาจา ใจ ที่เกิดจากคุณธรรม บำเพ็ญบุญกุศียวัตถุ ๑๐ และกุศลกรรมบท ๑๐ เกิดจากเจตนาดีมีผลสำเร็จเป็นประโยชน์ และสันติสุขแก่ตนและคนอื่น กล่าวโดยสรุปคือการกระทำที่มีเจตนาเป็นกุศล ไม่ประกอบไปด้วยความโลภ โกรธ หลง องค์ธรรม ได้แก่ กุศลเจตนา ๒๑ มี โลกียกุศล ๑๗ และมรรคกุศล ๔

กรรมสองประการนี้ยังแบ่งย่อยออกไปได้ ๔ ประเภทตามหลักอภิธรรม คือ ตถา อกุศล กามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศลณฺเจ ปาณฺฐานวเสน ว่าโดยฐานะที่ให้ผลมี ๔ อย่าง คือ

๑. อกุศลกรรม

๒. กามาวจรกุศลกรรม

^๒ ม.ม. ๑๓/๖๔/๕๖.

๓. รูปาวจรกุศลกรรม

๔. อรูปาวจรกุศลกรรม

แสดงการจำแนกอกุศลกรรมโดยทวารทั้ง ๓ ตตถ อกุสลํ กายกมมํ มโนกมมญเจติ กมฺมทวาร
วเสน ติวริํ โหติฯ

ในกรรมทั้ง ๔ ประเภทนี้ ที่ว่าโดยอำนาจแห่งภูมิอันเป็นที่ให้ผลเกิดขึ้นนั้น อกุศลกรรมมี
๓ อย่างโดยอำนาจแห่งเหตุที่ให้สำเร็จการกระทำ คือ ๑. กายกรรม ๒. วจีกรรม ๓. มโนกรรม^๓

ในส่วนที่เป็นกุศลกรรมก็มีนัยเดียวกันยกเว้นรูปาวจรกุศลกรรมจะมีแต่มนกรรมเท่านั้น

๒) กรรมจำแนกตามการแสดงออก หรือทางแสดงออก มี ๓ ทาง คือ

๒.๑ กายกรรม (Bodily Kamma) การกระทำทางกาย แสดงออก โดยการเคลื่อนไหว
ร่างกาย

๒.๒ วจีกรรม (Verbal Kamma) การกระทำทางวาจา แสดงออกด้วยการพูดจาสื่อสาร

๒.๓ มโนกรรม (Mental Kamma) การกระทำทางใจ แสดงออกโดยการคิด การ
ตัดสินใจ^๔

กรรมตามทางแสดงออก ถ้าเป็นการทำดีก็จัดเป็นกุศลกรรม ถ้าเป็นการกระทำชั่วก็จัดเป็น
อกุศลกรรม ในบรรดากรรมทั้ง ๓ นั้น มโนกรรมสำคัญที่สุดที่จะเป็นเหตุให้การประกอบกรรม
อย่างอื่นตามมา เช่นพุทธพจน์ว่า “มโนปุพฺพุคฺคา ธมฺมา สิ่งทั้งหลายมีใจมาก่อน มีใจเป็นจุดตั้งต้น”
จิตของคนเรามีลักษณะเช่นเดียวกับกระแสน้ำ เวลาที่กระแสน้ำไหลไปตามปกติ โดยไม่ออกมารับรู้
เรื่องราว (อารมณ์) ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ จิตในขณะนั้น กำลังมีอารมณ์อยู่โดยไม่มี
สำนึกรู้ตัว นักจิตวิทยาเรียกว่าจิตใต้สำนึก (Subconscious) ส่วนนักจิตวิเคราะห์เรียกว่าจิตไร้
สำนึก (The Unconscious) พระพุทธศาสนาเรียกว่า ภาวจิต (Life Continuum) การสืบต่อหรือดำรง
อยู่ของชีวิต วิบาก คือ ผลของกรรมที่ถูกจดจำไว้ในภวังคจิตเหมือนกับข้อมูลที่ถูกรับบันทึกไว้ใน
หน่วยความจำของคอมพิวเตอร์ กรรมที่เรากระทำทุกอย่างไม่เคยถูกลืม เมื่อโอกาสมาถึงวิบากกรรม
ก็ให้ผลชัดเจนเป็นรูปธรรม ผลกรรมจึงมีสองระยะ คือ ระยะแรกเป็นผลที่ถูกเก็บไว้ในภวังคจิตชั้น
นี้ยังเป็นนามธรรม ระยะที่สองเป็นช่วงกรรมให้ผลเป็นรูปธรรม

^๓ พระอรรถกถาชาดก อรรถกถาชาดก, ปรมัตถโชติกะ ปริเนตที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ :
มรณูปัตติจตุกกะ, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิอรรถกถาชาดก, ๒๕๓๕), หน้า ๒.

^๔ อัง.ติก. ๒๐/๔๔๕/๑๓๑.

๓.๑.๓ กรรมปรากฏใกล้ตาย

ธรรมดาว่าสัตว์ทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จพระอรหันต์ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์ สัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน เทวดา หรือพรหม ก็ตาม เมื่อใกล้จะตายจะมีนิมิต ๓ ประการเกิดขึ้น คือ กรรม กรรมนิมิต และคตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น โดยจิตได้หน่วงหรือยึดเอานิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งในนิมิตทั้ง ๓ อย่างนี้ ถือเอามาเป็นอารมณ์ (เครื่องยึดหน่วง) โดยมีนิมิตทั้ง ๓ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏในทวารใดทวารหนึ่งในจำนวนทวารทั้ง ๖ คือ ๑.กรรม ๒.กรรมนิมิต ๓.คตินิมิต^๔

๑) กรรม ได้แก่กรรมอารมณ์ (อารมณ์คือกรรม) ที่เกี่ยวกับกุศล อกุศล กรรมอารมณ์ที่เกี่ยวกับกุศลนั้น ได้แก่บุญกุศลที่ตนได้กระทำมาแล้ว เช่น การให้ทาน การรักษาศีล การฟังธรรม หรือการเจริญภาวนา ในสมัยเมื่อตนได้สร้างบุญกุศลเหล่านี้ ตนปีติโสมนัสอย่างไรเมื่อจวนจะใกล้ตาย ก็จะเป็นเหตุให้นึกถึงบุญกุศลนั้น มีปีติโสมนัสเกิดขึ้น คือมีจิตใจหน้าตาเข้มขึ้นเบิกบาน คล้ายกับว่าตนกำลังทำบุญให้ทาน รักษาศีล ฟังธรรม หรือเจริญภาวนาอยู่ในขณะนั้น จึงมักตายไปอย่างสงบ ไม่หลงตาย มีสุคติเป็นเบื้องหน้า

ส่วนกรรมอารมณ์ที่เป็นอกุศลนั้น คือ ตนเคยทำบาปอกุศลอย่างใดมา เช่น เคยฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เคยถูกจองจำเพราะทำทุจริต หรือเคยโกรธแค้นพยาบาท เป็นต้น ก็ให้นึกบาปกรรมที่ตนเคยทำไว้ ทำให้มีความเสียใจ มีความเศร้าหมอง หรือมีความโกรธขึ้นแก่ตนอยู่ในขณะเมื่อจวนจะตายนั้น จึงมักตายจากไปอย่างกระสับกระส่าย หรือหลงตาย มีทุคติเป็นเบื้องหน้า

กรรมอารมณ์เป็นความรู้สึกทางใจจึงปรากฏได้ทางใจหรือทางมโนทวารอย่างเดียว ถ้ากรรมอารมณ์ฝ่ายกุศลมาปรากฏก็นำไปสู่สุคติ ถ้ากรรมอารมณ์ฝ่ายอกุศลมาปรากฏก็นำไปสู่ทุคติ

๒) กรรมนิมิต คือ เครื่องหมายหรืออุปกรณ์ในการทำกรรม ได้แก่อารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย หรือภาพที่รู้ทางใจ ที่เกี่ยวกับการทำกรรมของตนแต่ละบุคคลที่ตนเคยทำไว้แล้ว ทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ ย่อมแสดงนิมิตเครื่องหมายออกมาให้ปรากฏเมื่อจวนจะตาย

ถ้าเป็นฝ่ายบุญกุศล ก็ทำให้รู้เห็นเครื่องหมายแห่งบุญกุศลที่ตนเคยทำแล้ว เช่น โบสถ์ วิหาร โรงเรียน โรงพยาบาลที่ตนเคยสร้าง เห็นภาพพระภิกษุที่ตนเคยบวช หรือบวชลูกหลาน เห็นพระพุทธรูปที่ตนเองเคยสร้าง เห็นขันข้าวหรือทัพพีที่ตนเคยตักบาตร เป็นต้น หรือภาพนิมิตแห่งกิริยาอาการที่ตนเคยทำบุญกุศลนั้นๆ มาปรากฏแก่ตนในเมื่อเวลาจวนจะตาย เมื่อจิตหน่วงเอาภาพนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ ให้เห็นเป็นนิมิตเครื่องหมายหรืออุปกรณ์ในการทำบุญกุศลต่างๆ เหล่านั้นที่ตนเคยทำมา ก็ย้อมนำไปเกิดในสุคติ เพราะมีจิตใจเบิกบาน ไม่เศร้าหมอง

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๔.

แต่ถ้ากรรมนิมิตที่เป็นอกุศลกรรม เช่น เคยฆ่าสัตว์ ถักทอผ้า มาปรากฏก็ทำให้เห็น เครื่องมือหรืออุปกรณ์ในการทำกรรม เช่น เห็นหอก ดาบ อวน เห็นเครื่องประหารเบียดเบียนสัตว์ที่ เคยใช้ในการทำบาปมาแล้ว เป็นต้น บางคนทำให้สะดุ้งหวาดเสียว ร้องไห้เสียงสั่นคิดว่าจะมีคนมา ทำร้ายตน บางคนถ้าเคยฆ่าหมูก็ร้องเสียงเหมือนหมู ฆ่าวัวก็ร้องเสียงเหมือนวัว ถ้าเคยชนไก่ก็เอาหัว แม่่มือทั้ง ๒ ของตนชนกัน แล้วร้องเหมือนเสียง ไก่ชน ถ้ากรรมนิมิตฝ่ายบาปอกุศลมาปรากฏเป็น อารมณ์เมื่อจวนตายเช่นนี้ ก็ย่อมนำไปเกิดในทุกคติ

กรรมนิมิตทั้งฝ่ายกุศล และอกุศลดังกล่าวมาแล้วนั้น ถ้าเป็นเพียงคิดถึงสิ่งต่างๆ ดังกล่าว มาแล้วนั้น นิมิตนั้นๆ จะปรากฏทางมโนทวาร เป็นอดีตารมณ์ (อารมณ์อดีต) แต่ถ้าเห็นด้วยตาจริงๆ ได้ยินด้วยหูจริงๆ ได้กลิ่นรู้อรส ถูกต้องสัมผัสทางกายจริงๆ ได้ยินด้วยหูจริงๆ ได้กลิ่นรู้อรส ถูกต้อง สัมผัสทางกายจริงๆ ก็เป็นนิมิตที่ปรากฏทางปัญจทวาร และเป็นอารมณ์ในปัจจุบัน

๓) คตินิมิต คือ นิมิต หรือเครื่องหมายที่บ่งบอกให้ทราบถึงคติหรือภพที่จะไปเกิด จะไป เกิดในสุคติภพก็มีนิมิตบ่งบอกให้ทราบ จะไปเกิดในทุคติก็มีนิมิตบ่งบอกให้ทราบ

ถ้าเป็นคตินิมิตที่จะนำไปสู่สุคติ ก็ปรากฏเป็นปราสาทราชวัง วิมาน ทิพยสมบัติ เทพบุตร เทพธิดา เห็นกรรมมารดา เห็นวัดวาอาราม เห็นบ้านเรือนผู้คน หรือเห็นพระภิกษุสามเณรซึ่งล้วนแต่ เห็นสิ่งที่ดีๆ อย่างเช่น รั้มมิกอุบาสก เห็นรถทิพย์ ๖ คัน มาจากสวรรค์ทั้ง ๖ ในขณะที่ตนจวนจะตาย ซึ่งกล่าวไว้ในอรรถกถาธรรมบท เป็นต้น

ถ้าเป็นคตินิมิตที่จะนำไปสู่ทุคติ ก็มีสิ่งที่อยู่ในภพชาติที่จะไปเกิดใหม่นั้นมาปรากฏให้เห็น ถ้าจะไปเกิดในนรกก็ปรากฏเห็นเป็นเปลว ไฟนรก เห็นนายนิรบาล เห็นสุนัข เห็นแร้งกา เป็นที่กำลั่ง จะเข้าทำร้ายตน ถ้าจะเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ก็จะเห็นเหว ถ้า ป่าทึบ หรือทุ่งหญ้าหนองน้ำ เป็นต้น ที่ ตนจะต้องไปเกิด

คตินิมิตจะปรากฏได้ในทวารทั้ง ๖ แต่ที่ปรากฏส่วนมากทางจักขุทวารและมโนทวาร คือ เห็นทางตา และทางใจเป็นส่วนมาก และจัดเป็นอารมณ์ในปัจจุบัน

๓.๒ กรรมในพระสูตร

๓.๒.๑ กรรมว่าด้วยการถือวัตรปฏิบัติ (กุกกุโรวาทสูตร)

ในกุกกุโรวาทสูตร พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงกรรมไว้ ๔ ชนิด และผลของกรรม ๔ ชนิด คือ กรรมดำมีวิบากดำ กรรมขาวมีวิบากขาว กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาว และกรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมนี้มีอยู่^๖

^๖ ม.ม. ๒๐/๘๘/๑๘๕.

เมื่อพิจารณาจากความแล้วพอสรูปกรรมไว้เป็นข้อได้ ๔ อย่าง คือ

๑) กรรมดำมีวิบากดำ ได้แก่กุศลกรรมที่บุคคลทำด้วยกาย มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น มีการพูดเท็จ เป็นต้น ด้วยใจ มีการพยายามทอาฆาตผู้อื่น เป็นต้น หรือจะพูดโดยนัยพระอภิธรรมก็ได้แก่เจตนาในอกุศลจิต ๑๒ ดวง บุคคลทำกรรมชนิดนี้แล้วย่อมไปเกิดในอบายเพราะกรรมนั้น ได้รับความทุกข์ยากลำบากแสนสาหัสก็เพราะกรรมดำ กรรมชนิดนี้ไม่ควรทำเลย

๒) กรรมขาวมีวิบากขาว คือ กรรมดีหรือกุศลกรรมนั่นเอง กุศลกรรมนี้ก็มีหลายอย่าง เฉพาะโลกียกุศลกรรม คือกุศลที่เกี่ยวกับทาน ศีล และภาวนา ที่ยังไม่เข้าถึงอริยมรรคโดยนัยของพระอภิธรรมได้แก่เจตนากุศลในภูมิ ๓ คือ เจตนาในมหากุศล ๘ รูปาวจรกุศล ๕ อรูปาวจรกุศล ๔ ที่เกิดขึ้นทางกาย ทางวาจา หรือทางใจ บุคคลทำกรรมชนิดนี้แล้วย่อมได้รับความสุข ได้เกิดในภพภูมิที่ดีด้วยอำนาจของกรรมนั้น เพราะฉะนั้นกรรมชนิดนี้จึงควรทำ ถ้าเรารักที่จะอยู่ในโลกนี้ด้วยความสุข เราก็ต้องทำกรรมชนิดนี้

๓) กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิบากทั้งดำทั้งขาว กรรมชนิดนี้ก็ได้แก่อกุศลกรรม และ โลกียกุศลกรรมรวมกัน ข้อนี้ก็ได้หมายความว่า กรรมทั้งสองอย่างนี้รวมกันได้ กรรมขาวก็เป็นกรรมขาว กรรมดำก็เป็นกรรมดำ แต่ว่าบุคคลบางคนทำกรรมดำบ้าง ทำกรรมขาวบ้าง คละเคล้าปะปนกันไป ไม่ได้ทำแต่เพียงกรรมดำหรือกรรมขาวเพียงอย่างเดียว เพราะฉะนั้นเวลาที่เขาได้รับผล เขาจึงได้รับผลดีบ้างไม่ดีบ้าง คือเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ด้วยอำนาจของกรรมทั้งสองนั้น ด้วยเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสอนให้ทำกรรมชนิดที่ละกรรมดำและละกรรมขาว และละทั้งกรรมทั้งดำทั้งขาวเสีย ด้วยการทำกรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว

๔) กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ได้แก่เจตนาในอริยมรรคทั้ง ๔ มีโสดาปัตติมรรค เป็นต้น กรรมชนิดนี้เป็นกรรมที่ผู้เห็นภัยในวัฏฏะแล้วต้องการจะดำเนินไปให้ถึงทั้งสิ้น และการจะดำเนินให้ถึงกรรมชนิดนี้ ก็ได้แก่การเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ มีความเห็นชอบ เป็นต้น ที่จะเป็นเหตุให้ถึงกรรมชนิดนี้ การประพฤติปฏิบัติที่นอกกลุ่มนอกทาง อย่างที่นายปุณณะและนักบวชเสนียอเจละประพฤติผิดมาแล้ว ไม่ช่วยให้เข้าถึงกรรมไม่ดำไม่ขาวได้เลย เมื่อใดที่ละการประพฤติข้อปฏิบัติที่ผิดแล้วหันมาประพฤติข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ แล้ว เมื่อนั้นก็จะมีโอกาสเข้าถึงกรรมไม่ดำไม่ขาวได้ บรรลุเป็นพระอรหันต์ ประพฤติปฏิบัติผิดแล้วก็มาประพฤติข้อปฏิบัติที่ถูกต้อง

ข้อความในพระสูตรนี้ ทำให้รู้สึกแจ่มแจ้งในพระคำรัสขของพระพุทธเจ้า เห็นพระคุณของพระพุทธเจ้าและพระธรรมเจ้า พร้อมกันนั้นก็คงจะมีจิตใจมั่นคงในพระรัตนตรัยยิ่งขึ้น ประพฤติปฏิบัติธรรมให้ยิ่งขึ้น กรรมที่เราทำมาแล้ว เราไม่สามารถจะแก้ไขได้ แต่เมื่อรู้เมื่อเข้าใจดีแล้ว เราก็ต้องทำกรรมใหม่ของเราให้ดี ให้ถูก ให้ตรงกับข้อประพฤติปฏิบัติที่จะนำเราออกจากทุกข์

ถือได้เป็นพระอรหันต์ หรือถ้าไม่อาจบรรลุผลอันสูงสุดได้เพียงแต่ละความเห็นผิดแล้ว มันคงอยู่ในพระรัตนตรัย อย่างน้อยแล้วก็ช่วยให้ไม่ตกต่ำ คือไม่ต้องไปเกิดในอบาย

๓.๒.๒ กรรมว่าด้วยการจำแนกกรรม ๘ คู่ (อุพกัมมวิภังคสูตร)

หลักคำสอนเรื่องกรรมในอุพกัมมวิภังคสูตรแห่งมัชฌิมนิกาย เป็นหลักของเหตุกับผลตามความแห่งพระสูตรนี้กล่าวว่า สุภมาณพ โตทยอบุตร ได้เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อกราบทูลถึงสาเหตุที่ทำให้มนุษย์เกิดมาในโลกมีสภาพของชีวิตแตกต่างกัน ดังข้อความว่า

ข้าแต่พระ โคดมผู้เจริญ อะโรหนอเล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกมนุษย์ที่เกิดเป็นมนุษย์อยู่ ปราบกฏความเลวและความประณีต คือมนุษย์ทั้งหลายย่อมปรากฏมีอายุสั้นอายุยืน มีโรคน้อย มีโรคมาก มีผิวพรรณทราม มีผิวพรรณงาม มีศักดาน้อย มีศักดามาก มีโรคะน้อย มีโรคะมาก เกิดในสกุลต่ำ เกิดในสกุลสูง มีปัญญาน้อย มีปัญญามาก ข้าแต่พระ โคดมผู้เจริญ อะโรหนอเล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกมนุษย์ที่เกิดเป็นมนุษย์อยู่ ปราบกฏความเลวและความประณีต^๑

ในคำกราบทูลถามของสุภมาณพ อาจจำแนกเป็นผลที่เขาต้องการทราบสาเหตุได้เป็น ๘ คู่ คือ

๑. เกิดมาเป็นคนมีอายุสั้น มีอายุยืน
๒. เกิดมาเป็นคนมีโรคมาก มีโรคน้อย
๓. เกิดมาเป็นคนมีผิวพรรณทราม (ไม่สวย) มีผิวพรรณงาม (สวย)
๔. เกิดมาเป็นคนมีศักดาน้อย (มีอำนาจน้อย) มีศักดามาก (มีอำนาจมาก)
๕. เกิดมาเป็นคนมีโรคะน้อย (ยากจน) มีโรคะมาก (มั่งคั่ง)
๖. เกิดในสกุลต่ำ ในสกุลสูง
๗. เกิดมาเป็นคนมีปัญญาน้อย (โง่ทึบ) มีปัญญามาก (เฉลียวฉลาด)

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า

ดูกรรมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีต^๒

^๑ ม.อุปรี. ๒๓/๕๘๐/๒๕๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑.

ข้อความในพระสูตรนี้เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้วพระพุทธเจ้าได้แสดงสาเหตุที่ทำให้เกิดผลดังกล่าวไว้ชัดเจนทุกข้อ ซึ่งสามารถประมวลกล่าวโดยสรุปได้ดังนี้

๑. การฆ่าสัตว์เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีอายุสั้น การไม่ฆ่าสัตว์เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีอายุยืน

๒. การเบียดเบียนสัตว์ ทำให้สัตว์ได้รับความทุกข์ทรมาน (ไม่ถึงตาย) เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีโรครุนแรง การไม่เบียดเบียนสัตว์เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีโรคน้อย

๓. การเป็นคนมักโกรธ อนุเจียวย่าง เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีผิวพรรณทราม (รูปร่างหน้าตาไม่สวย) การเป็นคนไม่มักโกรธเป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีผิวพรรณงาม (รูปร่างหน้าตาสวย)

๔. การเป็นคนมีใจริษยาในลาภและเกียรติยศชื่อเสียงของผู้อื่น เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีศักดิ์น้อย (มีอำนาจน้อย) การเป็นคนไม่มีใจริษยาในลาภและเกียรติยศชื่อเสียงของผู้อื่น เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีศักดิ์มาก (มีอำนาจมาก)

๕. การไม่บริจาทาน ไม่ยินดีในการให้ทาน เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนยากจนขัดสน (มีโรคะน้อย) การบริจาทาน ยินดีในการให้ทานเป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมั่งคั่ง มีทรัพย์สินสมบัติมาก (มีโรคะมาก)

๖. การไม่ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน เย่อหยิ่ง ไม่ไหว้คนที่ควรไหว้ ไม่เคารพคนที่ควรเคารพ เป็นเหตุให้เกิดในสกุลต่ำ การประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน ไม่เย่อหยิ่ง ไหว้คนที่ควรไหว้ เคารพคนที่ควรเคารพ เป็นเหตุให้เกิดในสกุลสูง

๗. การไม่สนใจใฝ่หาความรู้ มีสิ่งใดไม่รู้ไม่เข้าใจก็ไม่หาผู้รู้เพื่อสอบถาม เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีปัญญาน้อย การสนใจใฝ่หาความรู้มีสิ่งใดไม่รู้ไม่เข้าใจก็เข้าไปหาผู้รู้เพื่อสอบถาม เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นคนมีปัญญามาก

กรรมและผลของกรรมตามที่ปรากฏอยู่ในจุฬกัมมวิภังคสูตร ดังที่ได้นำสรุปกล่าวไว้นี้ มี ๗ คู่ หรือรวมเป็นกรรม ๑๔ ที่แสดงถึงหลักของเหตุและผลที่ตรงประเด็นชัด หากใช้เหตุผลพิจารณา ก็จะเห็นได้ว่า เหตุกับผลมีความสอดคล้องกัน เหตุเป็นอย่างไรผลก็เป็นอย่างนั้น แม้เราไม่สามารถทราบเรื่องราวของกรรมและผลของกรรมได้อย่างละเอียดลึกซึ้งทุกแง่มุม แต่ก็ทำให้เราได้ทราบอย่างกว้างๆ พอที่จะเชื่อมโยงระหว่างเหตุคือกรรมกับผลของมัน ได้บ้างตามสมควรว่า ผลอย่างนี้เกิดมาจากสาเหตุคือกรรมอะไร การที่เป็นคนมั่งคั่งมีทรัพย์เงินทองมาก ก็เพราะในอดีตชาติได้บริจาทาน เป็นผู้ยินดีในการให้ทาน เป็นต้น

๓.๒.๓ กรรมโดยบุคคล ๔ จำพวก (มหากัมมวิภังคสูตร)

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงบุคคลที่กรรมทำไว้ในโลกนี้อันส่งผลให้ไปเกิดในภพนี้ ซึ่งเป็นเรื่องทีละเอียดซับซ้อน และส่งผลกระทบที่เที่ยงตรงเสมอ ตามที่ปรากฏในในมหากัมมวิภังคสูตรว่า

ดูก่อนอานนท์ บุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ คือ

๑. บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มักทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง มักถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ มักประพฤติดิถินกาม มักพูดเท็จ มักพูดส่อเสียด มักพูดคำหยาบ มักเจรจาเพื่อเจ้อ มากด้วยอภิขมา มีจิตพยาบาท มีความเห็นผิดอยู่ในโลกนี้ เขาตายไปแล้ว ย่อมต้องเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ก็มี หมายความว่า บางคนประกอบอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการแล้ว เมื่อตายไปเกิดในอบายก็มี

๒. บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มักทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง มักถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ มักประพฤติดิถินกาม มักพูดเท็จ มักพูดส่อเสียด มักพูดคำหยาบ มักเจรจาเพื่อเจ้อ มากด้วยอภิขมา มีจิตพยาบาท มีความเห็นผิดอยู่ในโลกนี้ เขาตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ก็มี หมายความว่า บางคนทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการแล้ว ตายไปเกิดในสวรรค์ก็มี

๓. บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากปามาติบาต เว้นขาดจากอทินนาทาน เว้นขาดจากกามสุมิฉฉาจาร เว้นขาดจากมุสาวาท เว้นขาดจากพูดส่อเสียด เว้นขาดจากพูดคำหยาบ เว้นขาดจากการเจรจาเพื่อเจ้อ ไม่มากด้วยอภิขมา มีจิตไม่พยาบาท มีความเห็นชอบอยู่ในโลกนี้ เขาตายไปแล้วย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ก็มี หมายความว่า บางคนประกอบกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการแล้ว ตายแล้วไปสวรรค์ก็มี

๔. บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เว้นขาดจากปามาติบาต เว้นขาดจากอทินนาทาน เว้นขาดจากกามสุมิฉฉาจาร เว้นขาดจากมุสาวาท เว้นขาดจากพูดส่อเสียด เว้นขาดจากพูดคำหยาบ เว้นขาดจากการเจรจาเพื่อเจ้อ ไม่มากด้วยอภิขมา มีจิตไม่พยาบาท มีความเห็นชอบอยู่ในโลกนี้ เขาตายไปย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกก็มี หมายความว่า คนบางคนประกอบกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการแล้ว ตายแล้วไปอบายก็มี

สรุปว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า คนบางคนที่ทำความชั่วคืออกุศลแล้ว ไปอบายก็มี ไปสวรรค์ก็มี และคนบางคนทำความดีคือกุศลแล้ว ไปสวรรค์ก็มี ไปอบายก็มี ที่เป็นดังนี้เพราะกรรมเป็นเรื่องละเอียดซับซ้อนต้องอาศัยปัญญาพิจารณาปัจจัยองค์ประกอบทั้งที่เป็นเหตุไกล และเหตุ

ใกล้กันเป็นผลทั้งในปัจจุบันและอนาคต เมื่อตายแล้วไปดีบ้าง ไปชั่วบ้างนั้นด้วยอาศัยเหตุใกล้คือ
มรณาสันนกรรม มีบทบาทเป็นสำคัญก่อนตาย

๓.๒.๔ กรรมให้ผลต่างกัน

ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงบุคคล ๒ ประเภท ที่ทำกรรมอย่างเดียวกัน
แต่เวลากรรมให้ผลจะ ได้รับผลไม่เหมือนกัน พร้อมกันนั้นก็ทรงแสดงสาเหตุที่ทำให้บุคคล ๒ ประเภท
นั้น ได้รับผลไม่เหมือนกัน ไว้ด้วย ดังมีข้อความว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเช่นไรทำบาปกรรมแม้เล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็นำเขา
ไปสู่นรก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ไม่อบรมกาย ไม่อบรมศีล ไม่
อบรมจิต ไม่อบรมปัญญา มีคุณค่าน้อย มีอศภาพเล็ก มีปรกติอยู่เป็นทุกข์บุคคลเช่นนี้
ทำบาปกรรมแม้เล็กน้อย บาปกรรมนั้นก็นำเขาไปสู่นรก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลเช่นไรเล่า ทำบาปกรรมเล็กน้อยเช่นเดียวกันนั้น
บาปกรรมนั้นให้ผลทันตาเห็น แต่ส่วนน้อยไม่ปรากฏ ปรากฏเฉพาะส่วนมาก

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต
อบรมปัญญา มีคุณ ไม่น้อย มีอศภาพใหญ่ มีธรรมเป็นเครื่องอยู่หาประมาณมิได้ บุคคล
เช่นนี้ทำบาปกรรมเล็กน้อยเช่นเดียวกันนั้น บาปกรรมนั้นให้ผลทันตาเห็น แต่ส่วน
น้อยไม่ปรากฏ ปรากฏเฉพาะส่วนมาก^{๑๑}

กล่าวโดยสรุปได้ว่า บุคคลประเภทที่หนึ่ง แม้จะทำบาปกรรมไว้เพียงเล็กน้อย แต่เวลากรรม
ให้ผลกลับได้รับผลมาก คือได้รับผลเต็มที่ตามกำลังของกรรมนั้น ทั้งนี้เนื่องจากว่าไม่มีคุณธรรม
ฝ่ายดีอยู่ในตัว เปรียบเสมือนเอาเกลือใส่ลงไปในขันน้ำใบเล็กย้อมทำให้น้ำในขันกลายเป็นน้ำเค็ม ไม่
สามารถใช้ดื่มดับกระหายได้ ส่วนบุคคลประเภทที่สองนั้น แม้จะทำบาปกรรมเท่าๆ กับบุคคลประเภท
แรก แต่เวลากรรมให้ผลกลับได้รับผลไม่มาก ทั้งนี้เนื่องจากว่าเป็นผู้มีคุณธรรมฝ่ายดีอยู่ในตัวมาก
คุณธรรมที่มีอยู่มากนั้นจะทำหน้าที่ต่อต้านทอนกำลังของอกุศลกรรม ทำให้มันกำลังอ่อนลงและออก
ฤทธิ์ให้ผลได้ไม่มาก พระพุทธองค์ทรงอุปมาว่า เปรียบเสมือนนำก้อนเกลือในปริมาณเท่ากันนั้น ใส่ลงไปใน
แม่น้ำคงคา

^{๑๑} อัง.ติก. ๒๐/๑๐๑/๓๓๖.

๓.๓ กรรมในอรรถกถา และเอกสารต่างๆ

๓.๓.๑ กรรม กรรม ๑๑ อย่าง ตามปรากฏในนิทานสูตร อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต พระพุทธองค์มิได้ทรงบัญญัติชื่อของกรรมไว้ แต่ในอรรถกถา คัมภีร์มโนรถปुरुณี ท่านมาตั้งชื่อขึ้น เพื่อให้สะดวกและง่ายแก่การเข้าใจและจดจำว่ากรรมต่างๆ เหล่านี้ เมื่อจำแนกออกไปตามเวลาให้ผลตามลำดับของการให้ผล และตามหน้าที่แล้ว จะแบ่งได้เป็น ๑๑ อย่าง คือ

๑) ทิฏฐธรรมเวทนิยกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาตินี้
 ๒) อุปปีชชเวทนิยกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในชาติหน้า
 ๓) อปรปริยายเวทนิยกรรม หรือ อปรปรเวทนิยกรรม คือ กรรมที่ให้ผลต่อจากชาติหน้าไปอีก

๔) ทรุกรรม คือ กรรมหนัก

๕) พหุลกรรม หรือ อาจิณณกรรม คือ กรรมที่มีกำลังหรือกรรมที่ทำมามาก

๖) อาสันนกรรม คือ กรรมที่ทำเวลาใกล้ตาย

๗) ภูฏิตตกรรม คือ กรรมเล็กๆ น้อยๆ ที่ทำไปโดยไม่รู้

๘) ชนกกรรม คือ กรรมที่น่าเกิด

๙) อุปถัมภกกรรม คือ กรรมอุดหนุน

๑๐) อุปปีพกกรรม คือ กรรมเบียดเบียน

๑๑) อุปฆาตกรรม หรือ อุปัจเจตกรรม คือ กรรมตัดรอน^{๑๑}

บางแห่งนับเป็น ๑๒ คือรวมเอา อโหสิกรรม ซึ่งเป็นกรรมที่ไม่ให้ผลเข้าด้วย แต่ในที่นี้จะศึกษาเพียง ๑๑ อย่างตามอรรถกถาเท่านั้น เพราะอโหสิกรรมก็คือกรรมใดกรรมหนึ่งใน ๑๑ อย่างที่ไม่มีโอกาสให้ผลนั่นเอง เมื่อจัดแบ่งกลุ่มของกรรมนี้แล้ว ได้ ๓ ประเภท คือ

ก) จำแนกกรรมตามเวลาที่ให้ผล กรรมที่จำแนกโดยเวลาให้ผลนั้นมี ๓ อย่าง คือ ทิฏฐธรรมเวทนิยกรรม กรรมที่ให้ผลในชาตินี้ ๑ อุปปีชชเวทนิยกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติหน้า คือ ชาติที่ต่อจากชาตินี้ไป ๑ อปรปริยายเวทนิยกรรม กรรมที่ให้ผลต่อจากชาติหน้า ไปอีก ๑ แต่ถ้ากรรมทั้ง ๓ ประเภทนี้ไม่ให้ผลตามเวลาที่กำหนดไว้ก็เป็นอโหสิกรรม คือ หหมดโอกาสให้ผลอีกต่อไป

การอธิบายนี้ต้องอาศัยพระอภิธรรมประกอบด้วยจึงจะชัดเจนถูกต้อง กล่าวคือในขณะจิต ๗ ดวงที่เกิดขึ้น เสพอารมณ์ที่ดีบ้าง ไม่ดีบ้างนั้น ขณะเหล่านั้น เป็นกุศลก็มี อกุศลก็มี อัพยาทณะก็มี ถ้าเป็นกุศลชนิดเดียวกันทั้ง ๗ ดวงสืบต่อกัน โดยดวงก่อนต้องดับเสียก่อน ดวงต่อมาจึงเกิดได้

^{๑๑} อัง.ติก.อ. ๒/๑๓๐.

ในขณะจิต ๗ ดวงนั้นไม่ว่าจะเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ขณะดวงที่ ๑ ชื่อว่า ทิฐฐธรรม เวทณียกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในอภัพที่เป็นอยู่นั้น คือ ในชาติที่ตนกระทำกรรมนั้นลงไป ในชาติ ปัจจุบัน ขณะดวงที่ ๗ ที่เรียกว่า อุปัชชเวทณียกรรม รวมความว่าขณะดวงที่ ๑ ใน ๗ ดวง ชื่อว่า ทิฐฐธรรมเวทณียกรรมให้ผลในชาตินี้ ถ้าไม่ให้ผลในชาตินี้ก็คือว่าเป็นอโหสิกรรม คือหมดโอกาส ให้ผล ส่วนอุปัชชเวทณียกรรมนั้น ได้แก่ขณะดวงที่ ๗ ในขณะวิถีเดียวกัน ขณะดวงที่ ๗ นี้ให้ผล ในชาติหน้า คือให้ผลแก่ผู้กระทำในชาติต่อจากชาตินี้ไป สำหรับขณะดวงที่ ๗ นี้ ถ้าเป็นกรรมหนัก ก็ จะให้ผลปฏิสนธิ คือนำเกิดในภพใหม่ทันทีที่จุติจิตในภพนี้ดับลง แต่ถ้ากรรมหนักไม่มี กรรมอื่นจึงมี โอกาสให้ผล ยิ่งเหลือดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๖ อีก ๕ ดวง, ๕ ดวงนี้แหละจะมีโอกาสนำเกิดในชาติหน้า ได้แต่ไม่ใช่ขณะ ๕ ดวงในชาตินี้ ต้องเป็นขณะ ๕ ดวงในชาติหลังจากชาตินี้ไป เพราะว่าโดยการ ให้ผลแล้ว ขณะดวงที่ ๒ ถึง ๖ เป็นอุปปราปรียเวทณียกรรมให้ผลต่อจากชาติหน้า พุทกันถึงชาติ ปัจจุบันนี้ว่าตายแล้วถ้ายังไม่หมดกิเลส จิตดวงไหนบ้างจะให้ผลนำเกิด เราก็พูดได้ว่าจิตที่ชำระ ขณะ ดวงที่ ๗ ที่ในชาตินี้นั้นแหละจะให้ผลนำเกิด แต่ถ้าไม่ได้โอกาสแล้วก็เป็น โอกาสของขณะดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๖ ในวิถีใดวิถีหนึ่งที่ทำไว้แล้วในชาติก่อน อาจจะชาติก่อนเพียงชาติเดียวหรือถอยหลังไป หลายๆ ชาติก็ได้ เพราะขณะดวงที่ ๒ ถึง ๖ นี้ ไม่จำกัดว่าจะให้ผลเมื่อใด ถ้าต่อจากชาติหน้าแล้ว มี โอกาสให้ได้ทั้งสิ้น สุดแต่ว่าจะได้ปัจจัยพร้อมบริบูรณ์เมื่อไรก็ให้เมื่อนั้น ด้วยเหตุนี้ขณะดวงที่ ๒ ถึง ๖ จึงไม่มีโอกาสเป็นอโหสิกรรม ตราบเท่าที่ผู้ทำกรรมยังต้องเกิดอยู่ จะเป็นอโหสิกรรมก็ต่อเมื่อ ผู้ทำกรรมนั้นหมด โอกาสจะรับกรรม คือ ปรินิพพานเสียแล้วเท่านั้น

สรุปว่า การให้ผลของกรรมแบ่งตามกาลเวลาที่ให้ผลแล้วมี ๓ คือ ทิฐฐธรรมเวทณียกรรม ให้ผลในชาตินี้ อุปัชชเวทณียกรรม ให้ผลในชาติหน้า อุปปราปรียเวทณียกรรม ให้ผลต่อจาก ชาติหน้า โดยไม่มีกำหนดจนกว่าจะปรินิพพาน ส่วนอโหสิกรรมนั้น ได้แก่ กรรมที่ไม่มีโอกาส ให้ผลทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต

๖) จำแนกกรรมตามลำดับการให้ผล

จัดลำดับการให้ผลของกรรม ๔ อย่าง ตามลำดับดังนี้ คือ

๑) ครุกรรม กรรมหนัก

๒) พหุลกรรม หรือ อาฉินณกรรม กรรมที่มีกำลัง หรือกรรมที่ทำมามาก

๓) อาสันนกรรม กรรมที่ทำเวลาใกล้จะตาย

๔) กฏัตตากรรม กรรมที่ทำด้วยความไม่รู้ สักแต่ว่ากระทำ บางท่านก็เรียกว่ากรรม เล็กๆ น้อยๆ คือไม่ใช่กรรมทั้ง ๓ อย่างที่กล่าวมาแล้ว

สำหรับครุกรรมอันเป็นกรรมหนักนั้น มีทั้งกุศลและอกุศล ในฝ่ายอกุศลได้แก่ อนันตริยกรรม ๕ อย่าง มี ฆ่าบิดามารดา เป็นต้น ในฝ่ายกุศลก็ได้แก่ มหัคคตกุศล คือ ฆานสมาบัติทั้ง ๘

การจัดลำดับของการให้ผลนั้น ครุกรรมคือกรรมหนักนั้นจะให้ผลนำเกิดก่อนกรรมอื่นๆ แต่ ถ้าไม่มีครุกรรม คือไม่เคยทำอนันตริยกรรม หรือไม่เคยได้มานสมาบัติ พหุกรรมหรืออาจินณกรรม ก็จะมีโอกาสให้ผลก่อน เมื่อไม่มีพหุกรรม อาสันนกรรมคือกรรมที่บุคคลกระทำ เมื่อตอนใกล้ตาย จะให้ผล

ค) จำแนกกรรมตามหน้าที่

กรรมว่าโดยหน้าที่มี ๔ อย่าง คือ ๑.ชนกกรรม ทำหน้าที่เกิด ๒.อุปถัมภกกรรม ทำหน้าที่ อุดหนุนส่งเสริม ๓.อุปปีฬกกรรม ทำหน้าที่เบียดเบียน ๔.อุปบาตรกกรรม ทำหน้าที่ตัดรอน

๓.๓.๒ ผลกรรมที่พิสูจน์ได้ในปัจจุบัน

มีเรื่องราวอยู่มากมายที่เกิดขึ้นแก่ชีวิตคน อันแสดงให้เห็นถึงผลของกรรมอันพิสูจน์ได้ในชาติ ปัจจุบัน คนที่รู้เรื่องนี้ดีกว่าใครหมกก็คือตัวของตัวเอง คือผู้ทำกรรมนั่นเอง ผลชั่วบางอย่างมาเผาอยู่ที่ใจ แม้คนภายนอกไม่รู้ไม่เห็น แต่ตัวของตัวเองย่อมรู้เห็นอยู่ทุกวัน ผลดีบางอย่างคนอื่นไม่เห็น แต่มันมา คอยปลอบประโลมให้ความอบอุ่นใจ เย็นใจแก่ผู้ทำอยู่ทุกเมื่อเชิ้อวัน มันเหมือนโรคภายใน โรค ภายนอก และสุขภาพที่ดี หรือสุขภาพที่เลวของแต่ละคนนั้นแหละ คนที่ซบซึ้งดีที่สุดคือตัวของเรา

มีผลกรรมบางอย่าง ซึ่งปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน ทั้งแก่ตนเองและคนทั้งหลายอื่น เห็นผลแล้ว สาวไปหาเหตุได้แน่ชัด^{๑๒}

๓.๓.๓ กรรมที่จัดว่าเป็นกรรมสมบูรณ์

คำว่า “กรรม” แปลว่า การกระทำ (action) ที่ประกอบด้วยเจตนาหรือความตั้งใจ (Volition) กรรมหรือการกระทำมีความหมายเป็นกลางๆ ซึ่งไม่ถือว่าเป็นดีหรือชั่ว

แสง จันทรงาม ได้สรุปไว้ว่า การกระทำที่จะจัดเป็นกรรมได้อย่างสมบูรณ์นั้นจะต้อง ประกอบด้วยองค์ประกอบดังนี้

๑) กิเลส คือ แรงกระตุ้นใจชนิดต่างๆ ที่เกิดขึ้นเพราะสิ่งเร้า แรงกระตุ้นนั้น ได้แก่ โภท โกรธ หลง การกระทำที่ไม่มีแรงกิเลสเป็นแรงกระตุ้น ไม่จัดเป็นกรรม

๒) เจตนา หมายถึง ความตั้งใจ ความจงใจ มีเจตจำนง มีความมุ่งหมาย เช่น เกิดความ โกรธ ขึ้นมาแล้ว ตั้งใจจะฆ่าเขาให้ตาย การกระทำที่ไม่มีเจตนาไม่จัดเป็นกรรมที่สมบูรณ์

๓) การเคลื่อนไหว กาย วาจา ใจ เพื่อกระทำตามความตั้งใจนั้น

^{๑๒} วสัน อินทสระ, หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพฯ : มหา- มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๔๘๒.

๔) เกิดผลสำเร็จตามความตั้งใจ เช่น โกรธขึ้นมาตั้งใจจะฆ่าเขา ลงมือฆ่า และเขาได้ตายตามความตั้งใจ อย่างนี้เป็นกรรมสมบูรณ์^{๓๓}

๓.๓.๔ เกณฑ์วินิจฉัยกรรม

เกณฑ์กำหนดพิจารณาถึงกรรม ผลของกรรม มีกฎเกณฑ์ที่เป็นไปตามกรรมที่นิยม มีพระเทพเวที (ประยูร ปรยุตโต) ได้ให้ทัศนะว่า ถ้าจะมองเรื่องกรรมให้ชัดเจน เห็นเนื้อหาและขอบเขตแจ่มแจ้ง ควรพิจารณาการแยกแยะความหมายออกเป็นแง่ หรือระดับต่างๆ ดังนี้

การกระทำที่มีเจตนา หรือมีความตั้งใจเป็นตัวนำจึงเป็นกรรม การกระทำที่ไร้เจตนา ประกอบ เช่น กรณีคนละเมอเดินเวลากลางคืนจัดเป็นเพียงกิริยาอาการที่เกิดขึ้น ยังไม่เป็นการกระทำจัดเป็นกรรม เพราะเจตนาเป็นส่วนกระตุ้น ในการวินิจฉัยว่าอะไรเป็นความดี อะไรเป็นความชั่วเมื่อพูดในทางปฏิบัติ เพื่อให้คนทั่วไปใช้ประโยชน์ได้ทุกระดับ พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้ถือข้อพิจารณาเกี่ยวกับกุศลและอกุศลเป็นหลักแกนกลางจากนั้นทรงผ่อนขยายออกไป ให้ใช้สำนึกเกี่ยวกับความดีความชั่วของตนเอง อย่างที่เรียกกันว่า โนธรรมและให้ถ้อยมติดของผู้รู้เป็นหลักประกอบหรืออ้างอิง (สองอย่างนี้เป็นฐานของหิริโอตตปปะ) นอกจากนั้นให้พิจารณาที่ผลของการกระทำอันเกิดแก่ตนเองและแก่ผู้อื่น หรือแก่บุคคลและสังคม เพื่อให้การวินิจฉัยเป็นไปอย่างรอบคอบ พระเทพเวที (ประยูร ปรยุตโต) ได้สรุปไว้ดังนี้

เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดีและกรรมชั่วมีว่า ในแง่ของกรรม ให้ถือเอาเจตนาเป็นหลักตัดสินว่าเป็นกรรมหรือไม่ และในแง่ที่ว่ากรรมนั้นดีหรือชั่ว ให้พิจารณาตามหลักเกณฑ์ดังนี้

๑) เกณฑ์หลัก ตัดสินด้วยความเป็นกุศลหรือเป็นอกุศล โดย

๑.๑ พิจารณามูลเหตุว่าเป็นเจตนาที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ หรือเกิดจากอกุศลมูล คือ โลภ โทสะ โมหะ

๑.๒ พิจารณาตามสภาวะว่า เป็นสภาพเกื้อกูลแก่ชีวิตจิตใจหรือไม่ ทำให้จิตใจสบาย ไร้โรคปลอดโปร่ง ผ่องใส สมบูรณ์หรือไม่ ส่งเสริมหรือบั่นทอนคุณภาพและสมรรถภาพของจิตช่วยให้กุศลธรรม (สภาพที่เกื้อกูล) ทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายลดน้อยลง หรือทำให้กุศลธรรมลดน้อยลง อกุศลธรรมทั้งหลายเจริญงอกงามขึ้น ตลอดจนมีผลต่อบุคลิกภาพอย่างไร

๒) เกณฑ์ร่วม

๒.๑ ใช้มโนธรรม คือ ความรู้สึกผิดชอบชั่วดีของตนเองพิจารณาว่า การที่กระทำนั้นตนเองดีเทียบตนเองได้หรือไม่ เสียความเคารพตนหรือไม่

^{๓๓} แสง จันทร์งาม, ระเบียบธรรม, (กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๑๓), หน้า ๑๖๒.

๒.๒ พิจารณาความยอมรับของวิญญู หรือนักปราชญ์หรือบัณฑิตชนว่าเป็นสิ่งที่วิญญูยอมรับหรือไม่ ชื่นชมสรรเสริญ หรือตำหนิติเตียน

๒.๓ พิจารณาลักษณะและผลของการกระทำ

๒.๒.๑ ต่อตนเอง

๒.๒.๒ ต่อผู้อื่น

(ก) เป็นการเบียดเบียนตน เบียดเบียนผู้อื่น ทำตนเองหรือผู้อื่นให้เดือดร้อนหรือไม่

(ข) เป็นไปเพื่อประโยชน์สุข หรือเป็นไปเพื่อโทษทุกข์ทั้งแก่ตนและผู้อื่น
หลักเกณฑ์นี้อาจสรุปได้อีกแนวทางหนึ่ง ด้วยสำนวนแสดงการจัดประเภทของเกณฑ์ที่ใช้

๒.๔ โดยมาตรฐานทางสังคม คือ ตามบัญญัติทางศาสนา วัฒนธรรมประเพณี และสถาบันต่างๆ ทางสังคม เช่น กฎหมาย เป็นต้น ซึ่งขึ้นต่อการใคร่ครวญตรวจสอบกลั่นกรองของวิญญูทั้งหลาย ตามกาลสมัยที่จะมีให้ถือกันไปโดยมงายหรือผิดพลาดคลาดเคลื่อน ตลอดจนการใคร่ครวญแล้วยอมรับหรือไม่ของวิญญูเหล่านั้นในแต่ละกรณี^{๑๔}

๓.๔ กรรมในพระอภิธรรม

๓.๔.๑ ใจความของกรรมในพระอภิธรรม

คำว่า “กรรม” แปลว่า การกระทำ ถ้าเป็นการกระทำชั่ว กระทำบาป ก็เรียกว่า บาปกรรม หรืออกุศลกรรม ถ้าเป็นการกระทำดี ก็เรียกว่า กัลยาณกรรม หรือกุศลกรรม เพราะฉะนั้นคำว่า กรรม จึงเป็นคำกลางๆ ที่ไม่ได้บ่งชี้ไว้ว่าดีหรือชั่วดังที่คนส่วนมากเข้าใจกัน คือคนส่วนมากมักจะใช้คำว่า กรรม ในความหมายของอกุศลกรรม หรือบาปกรรมแต่เพียงอย่างเดียว แต่กรรมที่เราพูดกันนี้เราจะไม่พูดกันตามความเข้าใจของคนส่วนมาก แต่จะพูดตามหลักฐานที่มีในพระพุทธศาสนาในความหมายที่เป็นคำกลางๆ ไม่บ่งลงไปว่าเป็นกรรมดีหรือกรรมชั่ว

กรรมตามนัยอภิธรรม คำว่า “กรรม” หมายความว่า การกระทำที่เกี่ยวด้วยกาย วาจา ใจ ทั้งทางดี และทางไม่ดี ชื่อว่ากรรม หรือธรรมชาติที่ทำให้สำเร็จการกระทำนั้นๆ ชื่อว่ากรรม ดังมี วจนัตถะว่า “กรณี = กम्म” หรือ “กโรนติ เอเตนาคิ = กम्म” การกระทำชื่อว่ากรรม หรือสัตว์ทั้งหลายย่อม

^{๑๔}พระเทพเวที (ประยูรย์ ปยุตโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๓๑), หน้า ๑๗๘-๑๗๙.

กระทำโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้นธรรมชาติที่เป็นเหตุให้สำเร็จ การกระทำเหล่านั้น ชื่อว่ากรรม ได้แก่ เจตนาที่อยู่ในอกุศลจิต และโลกียกุศลจิต^๕

กรรม ว่าโดยสภาวะแล้วก็ได้แก่ เจตนาเจตสิก ซึ่งเป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับจิตทุกดวง เมื่อจิตเกิดขึ้นครั้งใด เจตนาเจตสิกก็เกิดขึ้นพร้อมกับจิตด้วย พระพุทธองค์ตรัสว่า เจตนาหิ ภิกขเว กมมํ วทามิ ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย เจตนาอันนั้นแหละคือกรรม ด้วยเหตุนี้ในขณะที่จิตเกิดขึ้นทุกครั้ง เจตนาคือกรรมก็เกิดขึ้นด้วย กรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตทุกดวงนี้เรียกว่า สหชาติกรรม เป็นกรรมที่ยังไม่สามารถจะให้ผล คือ วิบากของตนเกิดขึ้นได้ หมายความว่าในขณะที่เจตนากรรมกำลังเกิดขึ้นอยู่นั้น กรรมไม่สามารถจะทำให้วิบากของตนเกิดขึ้นพร้อมกับตนในขณะนั้นได้ ต่อเมื่อใดกรรมนี้ดับไปแล้วจึงสามารถจะให้ผลของตนเกิดขึ้นได้ สำหรับกรรมที่ดับไปแล้วสามารถให้ผลของตนเกิดขึ้นในขณะต่างกัน (คือคนละขณะกับที่ตนเกิด) เรียกว่า นานักขณิกกรรม หมายความว่า กรรมที่ทำไว้และดับไปแล้วนั้นเป็นคนละขณะกับวิบาก คือผลของตน พุดง่าย ๆ ก็คือกรรมอันเป็นเหตุกับวิบากอันเป็นผล ไม่ได้เกิดพร้อมในขณะเดียวกัน แต่เกิดคนละขณะ เจตนาคือกรรมทั้งสองชนิดนั้นก็ เป็นเพียงสภาวะธรรมชนิดหนึ่ง ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ตัวบุคคล ตัวตนเราเขาเลย ผลของกรรมที่เกิดขึ้น ซึ่งภาษาธรรมะเรียกว่า วิบาก ก็เป็นเพียงสภาวะธรรมอีกชนิดหนึ่ง ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ตัวตน เรา เขา เช่นเดียวกัน นี่คือการพูดถึง กรรม โดยนัยของคัมภีร์ปิฎกในพระอภิธรรม

๓.๔.๒ สังเคราะห์กรรมลงในขวนจิต ๗ ดวง

ขวนะจิตที่เกิดสืบต่อกัน ๗ ครั้ง ถ้าวัด โดยการให้ผลของกรรมแล้ว คือ จิตทำหน้าที่สืบต่อเสพอารมณ์เกิดขึ้น ๗ ครั้งติดต่อกัน แบ่งการทำหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑. ขวนะจิตที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ที่เรียกว่า ขวนะจิตดวงที่ ๑ ให้ผลในชาตินี้เป็นทิวฐุ-ธรรมเวทนีกรรม ให้ผลในชาติอื่นๆ ไม่ได้ หรือเมื่อให้ผลในชาตินี้แล้วก็แล้วกันไปไม่ให้ซ้ำอีก เพราะฉะนั้นเจตนาในขวนะดวงที่ ๑ ที่หมดโอกาสให้ผล จึงเป็นอโหสิกรรม

๒. ขวนะจิตที่เกิดครั้งสุดท้าย ที่เรียกว่า ขวนะจิตดวงที่ ๗ ให้ผลในชาติหน้าเป็นอุปปีชชเวทนีกรรม ให้ผลนำเกิดในชาติหน้า และถ้าไม่สามารถจะให้ผลบังเกิดชาติหน้าได้ ก็เป็นอันหมดโอกาสจะไปให้ผลนำเกิดในชาติต่อๆ ไปก็ไม่ได้ และเมื่อให้ผลนำเกิดชาติหน้าแล้วไม่มีโอกาสให้ผลนำเกิดซ้ำอีก

^๕ พระสังฆมณฑล โขติกะ รัมมาจริยะ, ปรมัตถโคติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ มรรณุปัตตติจตุกกะ, อ่างแล้ว, หน้า ๑๗๘-๑๗๙.

๓. ชวนะจิตที่เกิดในระหว่างชวนะดวงที่ ๑ และชวนะดวงที่ ๗ ที่เรียกว่า ชวนะดวงที่ ๒-๓-๔-๕ ถึงดวงที่ ๖ ให้ผลในชาติต่อจากชาติหน้าไปเรื่อยๆ จนกว่าจะนิพพาน เรียกว่า อปรายปริยเวทนียกรรม

ในขณะที่วิถีจิตเกิดขึ้นวิถีหนึ่งนั้น ก็มีกรรมที่จะให้ผลในชาตินี้เพียงครั้งเดียว ให้ผลในชาติหน้าก็ครั้งเดียว แต่จะให้ผลในชาติต่อๆ ไป จากชาติหน้าตลอดไปจนกว่าจะนิพพานนั้นถึง ๕ ครั้ง เจตนาในการกระทำบาป เริ่มต้นแต่คิดแล้วลงมือทำจนสำเร็จนั้น วิถีจิตไม่ได้เกิดเพียงวิถีเดียว แต่ว่าเกิดมากมายหลายพันหลายแสนวิถี ด้วยอำนาจความรวดเร็วของจิต เพราะฉะนั้นชวนะจิตดวงที่ ๒ ถึงดวงที่ ๖ วิถีละ ๕ ดวงนี้ที่จะให้ผลในชาติต่อๆ ไปจนกว่าจะนิพพานนั้น จึงมากมายประมาณไม่ได้ ในขณะที่เดียวกันถ้าไม่ทำบาป แต่ทำบุญแทน ผลของบุญที่จะให้ผลแก่เราในชาติต่อๆ ไปจนนิพพานนั้นก็มากมายประมาณไม่ได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นผลที่เกิดจากการกระทำของเราจึงมากมายจนไม่ทราบว่าจะนับกัน ได้อย่างไร ถ้าหากใครต้องการผลที่เป็นความสุข ก็จงเร่งรีบสร้างกุศลเอาไว้เสีย กรรมชาติที่แล้วเราแก้ไขไม่ได้ แต่กรรมชาตินี้เราทำให้ดีได้ ก็คือเราต้องสร้างกรรมชนิดที่ไม่ทำให้ต้องมาเกิดอีก

๓.๔.๓ สมบัติ ๔

สมบัติ หมายถึง ข้อดี ความสมบูรณ์ หรือความพร้อมแห่งคุณลักษณะที่ดี

เหตุปัจจัยที่สนับสนุนกรรมให้มีโอกาสให้ผลต่อไป เหตุปัจจัยที่ว่านี้ก็คือ ชาติ ที่เกิด, อุปธิ ปรุภาย, กาละ คือเวลา, ปโยคะ การประกอบหรือความเพียร ถ้าเหตุปัจจัยทั้ง ๔ อย่างนี้สมบูรณ์ก็เรียกว่า สัมปัตติ หรือสมบัติ คือ องค์ประกอบที่อำนวยความสะดวกเสริมกรรมดี ได้แก่

๑. ชาติสมบัติ ได้แก่ การได้เกิดในคติที่ดี คือ มนุษย์ และเทวดา

๒. อุปธิสมบัติ ได้แก่ การได้อัตภาพ คือรูปร่างกายที่บริบูรณ์ ไม่บกพร่อง ทั้งมีจิตไม่บกพร่อง คือ ไม่ใช่คนปัญญาอ่อน เป็นต้น

๓. กาลสมบัติ ได้แก่ การได้เกิดในเวลาที่มีพระราชาหรือผู้ปกครองเมืองเป็นคนดีมีศีลธรรม หรือมนุษย์ในสมัยนั้นเป็นคนดีมีศีลธรรมเป็นส่วนใหญ่

๔. ปโยคสมบัติ ได้แก่ การประกอบความเพียรที่ถูกทาง ถูกกาลเวลา เช่น หากินด้วยการไม่ฆ่าสัตว์ เป็นต้น หรือถ้าเป็นชาวนาชาวไร่ก็ต้องรู้เวลาที่เวลาใดควรปลูกพืชชนิดใดจึงจะได้ผลดี แล้วถึงลงมือปลูกพืชชนิดนั้น เป็นต้น

๑๐. กรรมที่เป็นบุญบางอย่าง ถูกอุปวิบัติห้ามเสียจึงไม่ให้ผล
 ๑๑. กรรมที่เป็นบุญบางอย่าง ถูกกาลวิบัติห้ามเสียจึงไม่ให้ผล
 ๑๒. กรรมที่เป็นบุญบางอย่าง ถูกปโยควิบัติห้ามเสียจึงไม่ให้ผล
 ๑๓. กรรมที่เป็นบุญบางอย่าง อาศัยคติสมบัติจึงให้ผล
 ๑๔. กรรมที่เป็นบุญบางอย่าง อาศัยอุปธิสมบัติจึงให้ผล
 ๑๕. กรรมที่เป็นบุญบางอย่าง อาศัยกาลสมบัติจึงให้ผล
 ๑๖. กรรมที่เป็นบุญบางอย่าง อาศัยปโยคสมบัติจึงให้ผล^{๑๑}

เมื่อเอาสมบัติและวิบัติเข้ามาประกอบพิจารณาก็จะเห็นได้ว่ากรรมและการให้ผลของกรรมมีลักษณะซับซ้อนและละเอียดอย่างยิ่ง ดังกรรม ๑๖ ที่มีในพระอภิธรรม ดังนี้

อธิบายขยายความเรื่องกรรม ๑๖

๑. กรรมที่เป็นบาปบางอย่างถูกคติสมบัติห้ามเสียจึงไม่ให้ผล หมายความว่าคนที่ทำบาปเอาไว้บ้าง บางครั้ง ได้ไปเกิดในที่ดี เช่นเกิดในสวรรค์เสีย บาปนั้นก็ไม้อาจติดตามไปให้ผลได้ อย่างเรื่องที่เคยเล่าว่า ชายเฝ้าประตูบ้านคนหนึ่งตกเบ็ดทุกเช้ามา ๕๐ ปี จนแก่เฒ่าลูกไม่ไหวแต่ตอนใกล้ตายได้รับอุปการะจากพระเถระ โดยถึงไตรสรณคมน์ตายแล้วยังเกิดในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ด้วยเหตุที่ชายคนนี้ไปเกิดเป็นเทวดาเสีย กรรม คือ ปาณาติบาตที่ทำไว้ ที่จะให้ผลลงนรกก็ไม่อาจให้ผลได้ในชาตินั้น เพราะไปเกิดเป็นเทวดาเสีย แล้วก็ได้รับแต่ความสุขความสบาย ไม่ได้รับความทุกข์เดือดร้อน เพราะฉะนั้นกรรมบางอย่าง คือ ปาณาติบาตของชายนี้ถูกคติสมบัติคือการเกิดเป็นเทวดามาห้ามเสีย จึงไม่มีโอกาสให้ผล รอไว้ได้โอกาสเมื่อใดก็ให้เมื่อนั้น ด้วยเหตุนี้จึงได้กล่าวว่ากรรมที่บุคคลทำแล้วจะให้ผลก็ต่อเมื่อได้เหตุปัจจัยที่สมบูรณ์ แต่ชายคนนี้ขาดเหตุปัจจัยที่สมบูรณ์ บาปกรรมถูกห้ามเสียแล้ว แต่จะรอให้ผลในตอนหลังต่อไป

๒. กรรมที่เป็นบาปบางอย่างถูกอุปธิสมบัติห้ามเสียจึงไม่ให้ผล หมายความว่า ถ้าถึงพร้อมด้วยรูปร่างกาย มีอวัยวะสมบูรณ์ มีรูปงาม กรรมที่เป็นบาปบางอย่างก็ไม่อาจให้ผลได้เช่นกัน อย่างเช่นคนที่เกิดเป็นลูกทาสในบ้านตามธรรมดาจะต้องทำงานหนักเยี่ยงทาส แต่เพราะเหตุที่มีรูปงาม นายเห็นแล้วเอ็นดูนำมาเลี้ยงไว้ทำนุบำรุงอย่างดี มอบหมายการงานที่ดีให้ทำแทน สตรีบางคนเกิดมาในสกุลยากจน แต่ว่าสวยงามมาก มาประกวดนางงามได้เป็นนางงามก็มีคนดีๆ มีทรัพย์มารับอุปการะเลี้ยงดูให้ได้รับความสุขไปตลอดชีวิต นี่ก็เป็นตัวอย่างที่เราเห็นๆ กันอยู่ทุกวันนี้ทั้งนี้ก็เพราะสตรีเหล่านั้นอาศัยอุปธิสมบัติ คือความงดงามของร่างกายเป็นเครื่องกั้น ไม่ให้บาปบางอย่างให้ผล อุปธิสมบัติห้ามกรรมชั่วเอาไว้

^{๑๑} อภิ.วิ. ๓๘/๘๔๐/๖๐๓.

๓. กรรมที่เป็นบาปกรรมบางอย่างถูกกาลสมบัติห้ามเสียจึงไม่ให้เกิดผล หมายความว่าเวลา หรือสมัยที่คนนั้นไปเกิดเป็นยุคที่บ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรือง มีเจ้าผู้ปกครองประกอบไปด้วย คุณธรรม ทำให้เขาผู้นั้นอยู่ดีมีสุข หรือในกาลสมัยที่เขาไปเกิดพบพระพุทธเจ้า นับเป็นกาลสมบัติทำให้กรรมชั่วบางอย่างที่เขาทำไว้ตาม ไม่ทันเวลานั้น

๔. กรรมที่เป็นบาปบางอย่างถูกปโยคสมบัติห้ามเสียจึงไม่ให้เกิดผล หมายความว่า บางคนเกิดมายากจน แต่ก็อาศัยความเพียรประกอบการงาน โดยไม่ย่อท้อ รู้จักอดออม ในบั้นปลายเขาก็ประสบความสำเร็จ เป็นผลของปโยคสมบัติ บาปบางอย่างที่เคยให้ผลให้เขาต้องลำบากอดอยาก ก็ไม่อาจให้ผลได้ต่อไป ถูกปโยคสมบัติห้ามเสีย

๕. กรรมที่เป็นบาปบางอย่างอาศัยคติวิบัติแล้วยอมให้ผล ข้อนี้คงเห็นง่าย เพราะสัตว์ที่เกิดในอบายนั้นบาปมากมายหลายอย่าง มีโอกาสให้ผลได้เต็มที่ เช่นต้องถูกไฟไหม้ ถูกลงโทษต่างๆ นานา เช่น พระเทวทัตเกิดในนรก บาปที่ทำไว้มากมายก็มีโอกาสให้ผล กุศลที่กลับใจได้ตอนใกล้ตาย ไม่มีโอกาสให้ผลเลย เพราะคติวิบัติเสียแล้ว

๖. กรรมที่เป็นบาปบางอย่างอาศัยอุปธิวิบัติแล้วยอมให้ผล บางคนเป็นลูกเศรษฐีมีเงิน เมื่อเกิดมาเมื่ออุปธิวิบัติ คืออวัยวะบกพร่องเสียแล้ว ทั้งที่มีเงินมากมาย แต่โอกาสที่จะได้เสวยความสุขต่างๆ ก็ไม่ได้ มีหน้าซำยังเป็น โอกาสของบาปบางอย่างมาสนับสนุนให้ผลให้ต้องลำบากกาย มีโรคภัยไข้เจ็บ ขาดคนปฏิบัติดูแลเอาใจใส่ ทำให้บาปบางอย่างให้ผลได้เพราะอุปธิวิบัติ

๗. กรรมที่เป็นบาปบางอย่างอาศัยกาลวิบัติแล้วยอมให้ผล บางคนไปเกิดในยุคที่ข้าวขาดหายากแพงอาหารการกินอดคัดฝืดเคืองหรือในคราวน้ำท่วม ไฟไหม้ ผู้ที่ได้รับวิบัติเพราะเหตุเหล่านี้แล้วได้รับความทุกข์เดือดร้อนเพราะอกุศลกรรมต่างๆ มารวมกันให้ผลทันทีให้เดือดร้อนยิ่งขึ้น ทุกข์ทั้งหมดนี้เป็นผลของอกุศลกรรมที่ตามมาให้ผลในขณะกาลวิบัติ

๘. กรรมที่เป็นบาปบางอย่างอาศัยปโยควิบัติยอมให้ผล หมายความว่า อกุศลกรรมบางอย่างที่เราทำไว้ อาศัยความเกียจคร้าน ความไม่ประกอบการงานในเวลาสมควรจะให้ผล อย่างเช่นบางคนเกิดมายากจนข้นแค้นแล้วเอาแต่เที่ยวเตร่ คบเพื่อนชั่ว เงินทองก็หมดไปในเวลาอันรวดเร็ว เมื่อเงินทองหมดความทุกข์ต่างๆ ก็ตามมา ความทุกข์เหล่านี้เป็นผลของอกุศลที่อาศัยปโยควิบัติ คือความเกียจคร้านของบุคคลนั้นจึงได้มีโอกาสให้ผล

กรรมที่กล่าวมาข้างต้น ๘ อย่างนี้ เป็นฝ่ายบาป อีก ๘ ข้อ คือข้อที่ ๙ ถึง ๑๖ เป็นฝ่ายบุญ คือ

๙. กรรมที่เป็นบุญบางอย่างถูกคติวิบัติห้ามเสียจึงไม่ให้เกิดผล ยกตัวอย่างพระเจ้าอชาตศัตรูสิ้นพระชนม์แล้วต้องไปตกนรกเสีย เพราะกรรมคือปีศาจ บุญอีกมากมายที่ทำไว้จึงไม่อาจให้ผลได้ในขณะนั้น เพราะต้องเสวยทุกข์เวทนามเสียดในนรก คือกรรมดีบางอย่างถูกคติวิบัติห้ามเสีย

๑๐. กรรมที่เป็นบุญบางอย่างถูกอุปวิบัติห้ามเสีย จึงไม่ให้ผล บางคนเกิดมาเป็นลูกเจ้าฟ้ามหากษัตริย์ มีหวังจะได้ครองราชย์สมบัติต่อจากพระราชบิดา แต่เกิดมาเป็นคนพิการพิการ เช่น หูหนวก ตาบอด หรือบ้าใบ้ ไม่สมประกอบเสียแล้ว

๑๑. กรรมที่เป็นบุญบางอย่างถูกกาลวิบัติห้ามเสียจึงไม่ให้ผลก็มี คือ บางคนทำบุญชาติก่อนๆ ไว้มาก แต่กลับไปเกิดในยุคสมัยของผู้ครองเมืองเป็นคนทุจริตโหดร้าย หรือไปเกิดในยุคที่เศรษฐกิจฝืดเคืองข้าวยากหมากแพง กรรมดีที่เขาเคยทำไว้ให้ผลเขาไม่ได้ในช่วงนั้น เพราะเขาไปเกิดในกาลวิบัติเสียแล้ว

๑๒. กรรมที่เป็นบุญบางอย่างถูกปโยควิบัติห้ามเสีย ก็ให้ผลไม่ได้เช่นกัน บางคนเคยให้ทานมามากมาย ชาตินี้เกิดมาควรจะได้ร่ำรวย แต่เพราะเหตุที่เกียจคร้านเสียไม่ทำงาน ทานที่จะส่งผลให้ร่ำรวยก็ไม่มีโอกาสให้ผลได้ แม้เขาเกิดเป็นมนุษย์ก็จริง แต่เขาไม่ทำดีในปัจจุบันกรรมดีที่เขาเคยทำไว้ถูกกรรมชั่วปิดกั้นไว้ เพราะฉะนั้นถ้าปโยควิบัติเสียแล้ว บุญบางอย่างก็ไม่อาจให้ผลได้

๑๓. กรรมที่เป็นบุญบางอย่างอาศัยคติสมบัติแล้วยอมให้ผล เช่น บางคนทำกรรมดีไว้ทำให้ไปเกิดในสวรรค์หรือเป็นมนุษย์ก็สุขและรุ่งเรืองทันที ได้พบพระพุทธศาสนา ได้เห็นได้พบแต่กัลยาณมิตร เป็นต้น ก็เพราะอาศัยคติสมบัติ

๑๔. กรรมที่เป็นบุญบางอย่างอาศัยอุปนิสัยแล้วยอมให้ผล เช่น คนที่รูปร่างกายสมบูรณ์ ไม่บกพร่อง แข็งแรง สามารถจะทำกิจการงานต่างๆ ได้ กุศลกรรมบางอย่างจึงมีโอกาสนำให้ผล ทำให้กิจการงานนั้นก้าวหน้าเป็นเหตุให้ได้รับโภคทรัพย์มากมาย บางคนอาจจะยากจน แต่เป็นคนรูปงาม อาศัยความรูปงามของเขาช่วยให้กุศลได้มีโอกาสนำให้ผล ให้เขาได้รับการอุปถัมภ์ค้ำชูจากผู้มีอำนาจบ้าง ผู้มีทรัพย์บ้าง ได้รับความสุขสะดวกสบายทุกอย่าง ก็เพราะอาศัยอุปนิสัย คือความมีรูปงามของคนสนับสนุนเขามากขึ้นไปอีก

๑๕. กรรมที่เป็นบุญบางอย่างอาศัยกาลสมบัติแล้วยอมให้ผล อย่างในเวลาที่ย่ำแย่ลาอาหารบริบูรณ์หาได้ง่าย คนที่เกิดในสมัยนั้นก็ไม่ต้องเหนื่อยยาก เพียงทำงานเล็กๆ น้อยๆ ก็พอค่าอาหารแล้ว เพราะอาศัยกาลสมบัติดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ เป็นต้น จึงทำให้กุศลสามารถส่งผลให้เขาได้รับความสุขสบาย

๑๖. กรรมที่เป็นบุญบางอย่างอาศัยปโยคสมบัติแล้วยอมให้ผล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ผู้ขยันหมั่นเพียร ย่อมหาทรัพย์ได้ (อุฎฐาตา วินุทเต ธนั) เปิดช่องให้กุศลบางอย่างเช่น ทาน เป็นต้น มีโอกาสให้ผลให้ได้รับความร่ำรวย ให้ได้รับความสุขจากโภคทรัพย์ที่หามาได้ เพราะเขาอาศัยปโยคสมบัติ

สรุปว่า กรรม ๑๖ อย่างนี้ เป็นฝ่ายบาป ๘ เป็นฝ่ายบุญ ๘ โดยจัดตามเหตุปัจจัยที่มาช่วยสนับสนุนการให้ผลของกรรม คือ คติ ที่เกิด, อุปธิ อวัยวะรูปร่างกาย, กาละสมัยหรือเวลา, ปโยคะ การ

ประกอบความเพียร, ใน ๔ อย่างนี้แบ่งออกเป็นอย่างละ ๒ คือสมบัติ ความสมบูรณ์พร้อมของเหตุ ทั้ง ๔ และวิบัติ ความบกพร่องไม่สมบูรณ์ของเหตุทั้ง ๔ เมื่อนำเอาสมบัติและวิบัติเข้ามาวิเคราะห์ จะเห็นได้ว่ากรรมและการให้ผลของกรรมมีลักษณะสลับซับซ้อนอย่างยิ่ง เป็นการลำบากต่อ การศึกษาทำความเข้าใจต้องอาศัยการศึกษาเข้าใจให้รอบด้าน นี่คือกฎแห่งกรรม ๑๖ อย่างที่มีใน คัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมและอรรถกถาพระสูตร

การเรียนรู้เรื่องกรรมและการเกิดใหม่ทำให้เข้าใจธรรมชาติของชีวิต สรรพสิ่งทั้งหลายต่าง อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เราไม่สามารถมีชีวิตอยู่เพียงลำพังในโลกได้ ทุกชีวิตอยู่ด้วยความเกี่ยว ถัดสัมพันธ์กันทั้งทางตรงและทางอ้อม ต่างก็มีความทุกข์ ความสุข อุปสรรคปัญหา นานาประการตาม สมควรแก่เหตุปัจจัยที่ตนเองได้กระทำไว้ก่อนแล้วทั้งสิ้น กรรมคืออำนาจพิเศษในการจัดสรรชีวิต ให้ดี เลว ประณีต และมีความสามารถในการนำเกิดทุกดิหรือสุคติได้ตามความพร้อมของเหตุปัจจัย ของแต่ละคน ไม่มีใครเป็นผู้คลบบันดาลนอกจากการกระทำของตนเอง

บทที่ ๔

วิเคราะห์เรื่องความตายและเรื่องกรรมกับการเกิดใหม่

๔.๑ ความสำคัญของความตาย

เนื่องด้วยชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเป็นชีวิตที่มีคุณค่า ถือกำเนิดมาได้อัศจรรย์ของความเป็นมนุษย์ก็สุดแสนจะยากลำบาก ต้องต่อสู้ฝ่าฟันกับการจัดสรรของกรรมจนทำให้มีชีวิตๆ หนึ่งเกิดขึ้นมาแล้วดำรงอยู่ได้จนถึงปัจจุบัน นับว่ามีความสำคัญอยู่มากแต่ชีวิตก็ต้องอยู่ภายใต้กฎของธรรมชาติมีการเกิดขึ้น มีความตั้งอยู่และมีความเสื่อมสลายไปในที่สุด จึงมีเวลาไม่มากนักสำหรับการสร้างหลักประกันให้แก่ชีวิตเมื่อต้องตายลง การเป็นอยู่ที่ประสบปัญหามากมาย และสุดท้ายก็ต้องตายทุกคน ฉะนั้น การนึกถึงความตายอันจะมีแก่คนนั้นมีประโยชน์มากเป็นสิ่งดี เพราะช่วยให้คนเรามีธรรมสังเวช กระตุ้นเตือนในใจเราให้เข้าใจในคติธรรมคาของสังขาร ช่วยให้ความโลภ ความโกรธ ความหลงเบาบางได้มาก และช่วยให้จิตใจโน้มไปในการทำกุศลยิ่งขึ้น โดยเฉพาะคนที่เชื่อเรื่องกรรม การนึกถึงความตายอยู่เสมอๆ จะช่วยให้เกิดความสลดสังเวช กลัวผลของกรรมชั่วที่ต้องได้รับเมื่อตายไปแล้ว ก็ไม่กล้าทำความชั่ว แต่มุ่งหน้าทำกรรมดีแทน พระพุทธเจ้าจึงได้แนะนำให้พุทธบริษัททั้งหลายได้ประพฤติปฏิบัติธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งคืออัปปมาทธรรม ได้แก่ ความไม่ประมาทในวัย อายุ ชีวิต และทรัพย์สิน และเตรียมตัวไว้พร้อมเพื่อจะทำให้เกิดจิตใจที่เข้มแข็ง ไม่กลัวต่อความตาย คือ

๑. หมั่นระลึกถึงเทวทูต คือ รู้จักพิจารณาสภาวะที่ปรากฏอยู่เสมอในหมู่มนุษย์ เพื่อจะได้เป็นสัญญาณเตือนจิตใจของเราให้ระลึกถึงคติธรรมคาของชีวิต เพื่อดำเนินชีวิตด้วยจิตสำนึกที่ดีงาม ไม่มัวเมา ไม่ประมาทและไม่มองข้ามเทวทูต ซึ่งท่านเรียกว่าเทวทูตธรรม ๕ อย่าง* คือ

๑.๑ เด็กทารก เด็กอ่อน เกิดความสำเนียงขึ้นว่าทุกคนเกิดมาก็ต้องเป็นเด็กอย่างนี้ก่อน จึงค่อยเจริญเติบโตเป็นผู้ใหญ่ ในวัยทารกทำอะไรช่วยเหลือตัวเองก็ไม่ได้

๑.๒ คนแก่ จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงอวัยวะต่างๆ เช่น หนังเหี่ยวยุ่น นัยน์ตาฝ้าฟาง มีผมหงอก ฟันใช้การไม่ได้ ต้องประสพภาวะอย่างนี้เสมอ เป็นวัยที่น่าเศร้าใจและน่าเบื่อหน่าย

๑.๓ คนเจ็บ เมื่อคนเราเกิดมาแล้ว จะต้องถูกโรคร้ายต่างๆ เบียดเบียน ได้รับความลำบากและทุกข์ทรมาน เป็นทุกขเวทนาที่ไม่น่าปรารถนา

๑.๔ นกโทษ คนต้องโทษ ถูกเขาจับกุม คุมขังอยู่ในคุกในตาราง ต้องเสวยผลของกรรมชั่ว ที่ตนได้กระทำไว้ ไม่มีความเป็นอิสระ แม้ยังมีชีวิตอยู่ไม่ถึงตายก็ได้รับผลวิบากแห่งกรรมที่ตนกระทำไว้ จึงเดือดร้อนเป็นอันมากเหมือนสัตว์อยู่ในกรงขัง

* ม.อ. ๑๔/๕๐๗/๓๑๕.

๑.๕ คนตาย เราจะต้องมีความเข้าใจว่ามนุษย์เกิดมาจะต้องตายทุกคน ไม่มีใครที่หลีกเลี่ยงจากความตายไปได้ อาจตายเร็วหรือตายช้าเท่านั้น ต้องเข้าใจถึงสภาวะที่เป็นจริง คือมีความระลึกได้และมีความรู้สึกตัวคือใช้ปัญญาพิจารณาให้เกิดธรรมสังเวชว่า เราทั้งหลายมีชีวิตอยู่ในโลกนี้ได้ไม่นาน ต่อมาเราก็จะต้องตายเช่นเดียวกับคนทั้งหลาย

๒. ประพตติอยู่ในอภิมหิปัจจเวกขณธรรม คือ ประคับประคองจิตให้หยุดคิดพิจารณาอารมณ์ของความตายให้เป็นเรื่องธรรมดาของชีวิต คนทั้งหลายไม่ว่าจะเป็นสตรี หรือนุรุษไม่ว่าจะเป็นคฤหัสถ์ หรือบรรพชิต ควรจะพิจารณาอยู่เนืองๆ เป็นประจำ ในหลักของอภิมหิปัจจเวกขณ^๒ คือ

๒.๑ ชราธัมมตา ควรจะพิจารณาอยู่เนืองๆ ว่าเรามีความแก่เป็นธรรมดา เกิดมาแล้วทุกคนจะต้องแก่ เราไม่สามารถที่ล่วงพ้นจากความแก่นี้ไปได้เลย

๒.๒ พยาธิธัมมตา ควรจะพิจารณาอยู่เนืองๆ ว่าเรามีความเจ็บเป็นธรรมดา เราไม่สามารถที่จะล่วงพ้นจากความเจ็บนี้ไปได้เลย

๒.๓ มรณธัมมตา ควรจะพิจารณาอยู่เนืองๆ ว่าเรามีความตายเป็นธรรมดา เราไม่สามารถที่จะล่วงพ้นจากความตายนี้ไปได้เลย

๒.๔ ปิยวินาภาวตา ควรจะพิจารณาอยู่เนืองๆ ว่าเราจะต้องประสบกับความพลัดพรากและการสูญเสียจากของรักของชอบทั้งสิ้นไปอย่างแน่นอน ไม่ควรเศร้าโศกเสียใจ

๒.๕ กัมมัสสกาตา ควรพิจารณาอยู่เนืองๆ ว่าคนเราเกิดมาล้วนมีกรรมเป็นของตนเอง เราทำกรรมอะไรไว้กรรมดีก็ตาม กรรมชั่วก็ตาม เราจะต้องเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้นๆ เมื่อพิจารณาอยู่เสมออย่างนี้ ก็จะทำให้จิตใจของเรามีความเข้มแข็ง ไม่เกิดความประมาทมัวเมาว่าเรายังเป็นหนุ่มสาว ไม่ประมาทมัวเมาในความที่ตนมีทรัพย์สมบัติ ไม่ประมาทมัวเมาในชีวิต

๓. จงหมั่นเจริญมรณสติกรรมฐานเสมอ ความตายเป็นเรื่องธรรมดา สามารถจะเกิดขึ้นได้ทุกวันและกับทุกคน สัตว์เล็กสัตว์น้อยก็ต้องตายหมด เมื่อเกิดมาแล้วก็ต้องตาย คนในโลกเกิดมาจำนวนเท่าใด ก็ตายหมดทุกคน แม้พระอริยเจ้ายังไม่พ้นจากความตายไปได้เลย และให้เราพิจารณาเห็นว่าความตายไม่ใช่ว่าเป็นการดับสูญ มันเป็นเพียงร่างกาย ย้ายร่างใหม่ ย้ายภพภูมิใหม่

เมื่อนึกถึงความตายอยู่เสมอๆ แล้ว ก็เกิดความสลัดใจที่ต้องตายแล้วตายเล่ามานับชาติไม่ถ้วน จึงเจริญสติปัญญา ๔ เพื่อให้พ้นจากความตาย เมื่อระลึกถึงความตายแล้ว ได้เจริญสติปัญญา ก็จะเป็นปัจจัยให้บรรลุมรรคผลนิพพานได้ในชาติใดชาติหนึ่ง ดังที่ปรากฏในปฐมมรรณสตिसุตตมมีความย่อว่า “พระพุทธองค์ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลายเจริญมรณานุสสติอย่างไร ภิกษุบางรูปกราบทูลว่า ท่านได้ระลึกถึงชีวิตของท่านว่าพึงเป็นอยู่ได้ตลอดวันหนึ่งคืนหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงควรมนสิการคำ

^๒ อจ.ปญจก. ๒๒/๕๖/๘๑.

สอนของพระผู้มีพระภาคเจ้าฟังทำกิจให้มาก ภิกษุบางรูปกราบทูลว่า ชีวิตของท่านฟังเป็นอยู่ตลอดวัน หนึ่งคืนหนึ่งเพราะฉะนั้นฟังมนสิการคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฟังทำกิจให้มาก ภิกษุบางรูปกราบทูลว่า ชีวิตของท่านฟังเป็นอยู่ชั่วขณะที่ฉันภัตตาหารมื้อหนึ่ง เพราะฉะนั้นจึงควรมนสิการคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฟังทำกิจให้มาก ภิกษุบางรูปกราบทูลว่า ชีวิตของท่านฟังเป็นอยู่ชั่วขณะที่เคี้ยวข้าว ๔-๕ คำ จึงได้มนสิการคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ทำกิจให้มาก พระภิกษุเหล่านี้ท่านคิดถึงชีวิตของท่านอย่างนี้ ถึงกระนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ยังคงตรัสว่าเป็นผู้ประมาท ทรงสรรเสริญภิกษุที่ระลึกถึงความตายทุกขณะที่เคี้ยวข้าวแล้วกลืนกิน แล้วตรัสสรรเสริญภิกษุที่ระลึกถึงความตายทุกสหายใจเข้าออก ๒ จำพวกนี้ท่านนั้นเป็นผู้ไม่ประมาท หมายความว่าภิกษุที่นึกถึงความตายอย่างนี้แล้วก็ยังไม่ประมาท บำเพ็ญเพียรเพื่อทำลายอาสวกิเลสให้สิ้นไป การเจริญอย่างนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่ามีผลมากมีอานิสงส์มาก หยั่งลงสู่อมตะคือนิพพาน มีอมตะเป็นที่สุด”

และในพุทฺธิมรณัสสติสูตร พระพุทธองค์ก็ตรัสถึงอานิสงส์ของการเจริญมรณัสสติไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกลางวันผ่านไปกลางคืนย่างเข้ามา ย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า เหตุแห่งความตายของเรามีมากหนอ เราอาจถูกงูกัด อาจถูกแมงป่องต่อย อาจถูกตะขาบกัด เราจะฟังตายเพราะเหตุนี้ อันตรายนั้นฟังมีแก่เรา เราฟังพลาดล้มลง อาหารที่เราฉันแล้วอาจไม่ย่อย ดื่มน้ำเริบเสมหะฟังกำเริบ หรือลมที่มีพิษเพียงดังศาสตราของเราริงกำเริบ เราฟังตายเพราะเหตุนี้ อันตรายนั้นฟังมีแก่เรา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นฟังพิจารณาเห็นดังนี้ว่า ธรรมอันเป็นบาปอกุศลที่เรายังละไม่ได้ อันจะฟังเป็นอันตรายแก่เราผู้กระทำกาละในกลางคืน ยังมีอยู่ ภิกษุนั้นฟังทำฉันทะ ความพยายาม ความอดสาหะ ความเพียร ความไม่ทอดย สติและสัมปชัญญะ ให้มีประมาณยิ่ง เพื่อละธรรมอันเป็นบาปอกุศลเหล่านั้น เปรียบเหมือนบุคคลผู้มีผ้าโพกศีรษะถูกไฟไหม้ หรือมีศีรษะถูกไฟไหม้ ฟังทำฉันทะ ความพยายาม ความอดสาหะ ความเพียร ความไม่ทอดย สติและสัมปชัญญะ ให้มีประมาณยิ่ง เพื่อดับไฟที่ผ้าโพกศีรษะ ฉะนั้นดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ย่อมทราบอย่างนี้ว่า ธรรมอันเป็นบาปอกุศลที่เรายังละไม่ได้ อันจะฟังเป็นอันตรายแก่เราผู้กระทำกาละในกลางคืน ไม่มีภิกษุนั้นฟังเป็นผู้มีปีติและปราโมทย์ ตามศึกษาในกุศลธรรมทั้งหลาย ทั้งกลางวัน และกลางคืนอยู่เถิด นี้เป็นตอนหนึ่งในพระสูตรนี้ ตอนที่เหลือก็เหมือนกับที่เล่า ไปแล้ว เพียงแต่ว่าเมื่อเวลากลางคืนผ่านไป กลางวันย่างเข้ามา ท่านก็พิจารณาเหตุที่จะทำให้ท่านต้องตายในเวลากลางวัน ว่าอาจถูกแมงป่องต่อยเป็นต้น เมื่อท่านพิจารณาว่าท่านอาจจะต้องตายในเวลากลางวันเพราะเหตุอย่างเดียวกับเวลากลางคืน ท่านจึงทำฉันทะ ความพยายาม ความอดสาหะ ความเพียร ความไม่ทอดย สติและสัมปชัญญะ ให้มีประมาณยิ่ง มีปีติและปราโมทย์ ตามศึกษาในกุศลธรรมทั้งหลาย ทั้งกลางวันกลางคืนอยู่ มรณานุสสติ

^๑ อจ.ฉก.ก. ๒๒/๑๕/๔๔๑.

อันบุคคลเจริญแล้วทั้งกลางวันกลางคืน ทำให้มากแล้วอย่างนี้ ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก หยั่งลงดู
อมตะ มีอมตะนิพพานเป็นที่สุด”^๔

คงจะเห็นแล้วว่า ถ้าเราระลึกถึงความตายอยู่เสมอๆ เราจะเป็นผู้ไม่ประมาท มองเห็น
ความสำคัญของความตายและรู้คุณค่าของชีวิตที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้จึงเร่งขวนขวาย บำเพ็ญเพียรเพื่อจะ
ให้ระลึกถึงความตาย ด้วยการมีสติสัมปชัญญะอยู่ในอารมณ์ของสติปัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน ๔
อย่างอยู่เสมอ แล้วแต่ว่าอย่างไรนากำลังปรากฏ เจริญสติปัญญาในที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่ามี
ผลมาก มีอานิสงส์มาก เพราะสามารถบรรลุอมตะธรรมคือพระนิพพานได้ โดยมีความจริงที่ต้องตาย
เป็นพลังขับเคลื่อนให้เจริญสติ ระลึกรู้เท่าทันความเป็นจริงของชีวิต

๔.๒ วิเคราะห์เรื่องความตาย

ความตายกล่าวได้ว่าเป็นผลมาจากความเกิดขึ้นของชีวิตและก็เป็นเหตุให้ต้องเกิดมีชีวิตอีก
ติดต่อกันไปตามกระแสกรรม ภพแล้วภพเล่า เข้าอยู่ในวงล้อของชีวิตที่ถูกปิดกั้นด้วยอวิชชา และฉาบ
ทาด้วยตัณหา มีตัวเจตนาหรือความตั้งใจเป็นตัวนำให้เกิดการกระทำทางกาย วาจา และใจ ที่ไหลไป
ตามอารมณ์ของกระแสโลก ทั้งที่เป็นบุญและเป็นบาป ทำให้ทราบถึงกระแสของชีวิต มีกระแสจิตและ
กระแสรูปอันเป็นส่วนหนึ่งของกระแสชีวิตที่มีปกติเกิดดับทุกขณะติดต่อกันเป็นสายเหมือนกระแสไฟฟ้า
หรือกระแสไฟฟ้า สามารถสะสมประสบการณ์ของชีวิตตั้งแต่เกิดจนตายได้อย่างน่าอัศจรรย์ บุญและ
บาปที่เราทำไว้นั้นไม่ต้องอาศัยใครมาทำการบันทึก ไว้หรือจดจิตใจของเราเองเป็นผู้จดจำกระแสกรรม
ทุกอย่างที่เราทำด้วยเจตนา จิตสามารถจดจำทุกสิ่งทุกอย่างที่เราพบ ประสบการณ์ที่ผ่านพ้นมา
จิตใจของเราคือกล้องบันทึกถ่ายภาพที่มีประสิทธิภาพที่สุดใน โลก ไม่มีอะไรที่จิตใจของเราไม่บันทึก
ไว้ตั้งแต่เกิดจนตายถูกถ่ายทอดเป็นชั้นรศันคานตราบเท่าที่ยังไม่หมดกิเลส

โดยนัยของพระอภิธรรมการเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏ คือกฎธรรมชาติในปฏิจ-
สมุปบาท ความเข้าใจส่วนมากมักพุ่งไปในฝ่ายรูปธรรม คือร่างกายตายแล้ว ถ้ายังมีกิเลสก็จะไปเกิด
ใหม่ และตายเกิดเรื่อยไปตราบเท่าที่ยังมีกิเลสอยู่ แต่ในฝ่ายนามธรรม จิตก็เวียนว่ายตายเกิดอยู่ไม่รู้ว่า
วันละกี่ล้านครั้ง ความเป็นบุญและบาปนั้นจะเกิด ได้ในขณะที่วิถีจิตเสพอารมณ์เรียกว่า ชวนะจิต ๘
ดวง ที่สามารถส่งผลต่อความตายได้ทั้ง ๓ แบบ คือ ๑.ขณิกมรณะ ๒.สมมติมรณะ และ ๓.สมุจเจท
มรณะ ชวนะจิต ๘ ขณะใหญ่ หรือ ๒๑ ขณะเล็กของวิถีจิตเหล่านี้ที่เกิดขึ้นเสพอารมณ์ที่ดีบ้าง ไม่ดี
บ้าง ชวนะเหล่านี้เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นกิริยาก็มี และชวนะ ๘ ดวงนี้ก็มีผลต่อกระแสชีวิต
ติดต่อกัน ภพชาติต่อภพชาติ ตามกาลเวลาให้ผลมี ๓ อย่างคือ ชวนะดวงที่ ๑ ชื่อว่า ทิฏฐธรรมเวทนีย-
กรรม คือให้ผล ในอัตภาพที่เป็นอยู่ปัจจุบันภพนี้ ชวนะดวงที่ ๘ ชื่อว่า อุปปีชชเวทนียกรรมคือให้ผล

^๔ อัง.นกก. ๒๒/๑๕/๔๔๗.

ในชาติหน้า สำหรับชนดวงที่ ๒ ถึง ๖ ชื่อว่า อปรปรียายเวทนิยกรรม ให้ผลต่อจากชาติหน้าโดยไม่มีกำหนดจนกว่าจะปรินิพพาน ดังนั้นจะเห็นได้ว่าชวณะ ๗ ดวงทั้งที่เป็นบุญ และบาป จะเป็นสายโซ่คล้องนามกาย และรูปกาย ไว้โดยอาการของความเป็นไปของกระแสชีวิตตั้งแต่เกิดจนตายเป็น สันตติสืบต่อกันระหว่างภพกับภพไม่ขาดสาย จนกว่าจะทำลายอวิชชาตมหา กิเลส เป็นสมุจเฉท ไม่มีเหลือ คือเข้าถึงพระนิพพาน วัฏฏสงสารจึงเป็นอันสิ้นสุดลงได้ สำหรับพระอรหันต์ที่ไม่ต้องเกิด และตายอีกต่อไป

จิตที่เกิดดับแต่ละครั้งนี้จะนับเป็นชาติหนึ่งๆ ได้ด้วยหรือเปล่า เมื่อนับเป็นชาติหนึ่งๆ ด้วย คนเราแต่ละคนก็เวียนว่ายตายเกิดกันจนนับชาติไม่ถ้วน ในฝ่ายรูปธรรมก็ได้พยายามพิสูจน์กันมาก แต่ไม่ปรากฏชัดแจ้งว่าตายแล้วไปเกิดอีกหรือไม่ นอกจากเชื่อตามตำราว่ามีการเกิดจริงเท่านั้น ส่วน ในฝ่ายนามธรรมขณะยังมีชีวิตอยู่ที่พอจะพิสูจน์ได้ว่า จิตเวียนว่ายตายเกิดคือเกิดดับๆ อยู่จริง เพราะ ตามหลักของจิตตนิยามมีอยู่ว่า จิตของเราเกิดๆ ดับๆ เป็นสันตติสืบต่อกันไปตลอดเวลา เมื่อจิตดวงเก่าดับ ไปจิตดวงใหม่ก็เกิดขึ้น จิตดวงเก่าเป็นสาเหตุให้จิตดวงใหม่เกิดขึ้น และจิตดวงใหม่ก็เป็น สาเหตุให้จิตดวงต่อๆ ไป และต่อๆ ไปเกิดทยอยกัน ไม่มีที่สิ้นสุด แต่การเกิดของจิตเป็นไปรวดเร็ว มาก คือจิตเกิดดับ ๑๗ ขณะ เท่ากับรูปเกิดดับ ๑ ขณะ ฉะนั้นการเห็นหรือการได้ยินแต่ละครั้งนั้นจิต มีการเกิดดับจนนับไม่ถ้วนยากที่จะหาอะไรมาเปรียบเทียบได้ ความเกิดดับของจิตนี้ย่อมเป็นไป อย่างรวดเร็ว ยากที่จะหาอะไรมาเปรียบเทียบได้ ฉะนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงทรงเทศนาไว้ใน อังคุตตรบาฬีว่า “นาหิ ภิกขเว อญญุ เอกธมฺมปิ สมนุสฺสสามิ ยิ เอวํ ลหุปริวตฺตํ ขลยิทิ ภิกขเว จิตฺตํ ขาวลฺลจิตฺติ ภิกขเว อุปมาปิ น สุकरา ขาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺตุนฺติฯ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราข่อมไม่เล็งเห็น ธรรมอื่นแม้อย่างอื่น ที่เปลี่ยนแปลงได้รวดเร็วเหมือนจิต ดูกรภิกษุทั้งหลายจิตเปลี่ยนแปลงได้ รวดเร็วเท่าใดนั้น แม้จะอุปมาก็กระทำไม่ได้ มีใช่ง่ายๆ”^๕

การเกิดดับของจิตแต่ละครั้งนั้น ไม่เรียกว่าชาติหนึ่ง ชาติหนึ่งนั้นหมายเอาตั้งแต่เกิดจนตาย จริงๆ พุคโดยปรมาตถ์ก็คือ ตั้งแต่ปฏิสนธิจนถึงจุติในภพหนึ่งๆ เท่านั้น ถ้าเรารู้ว่าการดับของจิตแต่ละดวงที่เรียกว่า ขณิกมรณะนั้นเป็นชาติหนึ่งๆ แล้ว ปฏิสนธิจิตของสัตว์ทั้งหลายก็จะต้องเปลี่ยนไปเรื่อยๆ ทุกขณะ ซึ่งเป็นไปไม่ได้ เพราะชีวิตสัตว์เกิดด้วยจิตดวงใด จิตดวงนั้นก็จะต้องรักษาความเป็นชีวิตสัตว์นั้นไว้จนกระทั่งตาย คำว่าจิตดวงใดจิตดวงนั้น หมายถึงจิตประเภทเดียวกัน มีใช้จิต ดวงเดิมจะดำรงคงอยู่ตั้งแต่เกิดถึงตาย หากแต่จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธินั้นเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปในเวลา รวดเร็วมาก ดับแล้วจิตประเภทเดียวกันนั้นก็เกิดขึ้นใหม่ทำหน้าที่รักษาภพ คือความเป็นสัตว์ บุคคล นั้นเอาไว้ จิตที่เกิดดับอยู่ทุกขณะนั้นเราไม่อาจเข้าไปรู้ถึงการดับของจิตจริงๆ ได้ แต่เรารู้จากการ

^๕ อจ.เอก. ๒๐/๔๕/๑๑.

ดรฺสฺฐ์ของพระพุทธเจ้า ที่พระองค์ทรงนำมาบอกสอนไว้ สัตว์ทั้งหลายต่างก็เวียนว่ายตายเกิดกันมา จนนับชาติไม่ถ้วน จนหาจุดเริ่มต้นไม่พบ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความยาวนานแห่งสังสารวัฏของแต่ละบุคคล ฉะนั้นจิตเกิดดับแต่ละครั้ง ไม่นับว่าเป็นชาติหนึ่งก็จริง แต่สามารถส่งผลให้ทุกภพทุกชาติ เป็นสันตติตลอดสายใยของชีวิตจนกว่าจะเข้าถึงนิพพาน

กล่าวโดยสรุป ปราภฏการณของการเคลื่อนที่ การย้ายที่ ความทำลาย ความอันตราย ความม้วยมรณา การถึงแก่กรรม ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ จากหมู่สัตว์นั้นๆ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า มรณะ นี่คือความหมายของมรณะความตายแบบ สมมติกัน ถ้ากล่าวโดยนัยของขณิกมรณะ หมายถึงการดับครั้งสุดท้ายของจิต เจตสิกและกัมมขรูป ในชาติหนึ่งๆ ที่เรียกว่าเป็นการตายแบบปรมาตฺถ์ และโดยปรมาตฺถ์การเกิดก็คือการปรากฏขึ้นของ ขันธ ซึ่งอาจจะเป็นขันธ ๑ ขันธ ขันธ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งตามสมควรแก่ภพที่เกิด คือถ้าเกิดในเอก โวการภพก็เป็นการปรากฏของขันธ ๑ คือรูปขันธเท่านั้น ถ้าเรียกโดยสมมติก็เป็นการเกิดของ อสฺสยฺยสฺตตพรหม ซึ่งมีเพียงรูปขันธเท่านั้น ถ้าเกิดในจตุ โวการภพก็เป็นการปรากฏของนามขันธ ๔ คือ เวทนา สฺสยฺยฯ สฺงขาร และวิญญานเท่านั้น เรียกโดยสมมติก็เป็นการเกิดขึ้นของอรูปพรหม ซึ่งมี เฉพาะนามขันธ ๔ คราวนี้ถ้าเป็นการเกิดในปญฺจ โวการภพ ก็เป็นการปรากฏเกิดขึ้นของขันธครบห้า คือมีทั้งรูปขันธและนามขันธพร้อมบริบูรณ์ ถ้าเรียกโดยสมมติก็เป็นการเกิดขึ้นของสัตว์ในอบาย การเกิดเป็นมนุษย์ การเกิดเป็นเทวดา และการเกิดเป็นรูปพรหม สัตว์ทั้งหลายไม่ว่าจะเกิดอยู่ในภพ ไค ภูมิใด เมื่อเกิดแล้ว รูปและนามคือขันธห้าอันก็ได้ตั้งอยู่จนกระทั่งสิ้นอายุ แต่มีการเกิดขึ้นและ ดับไปโดยไม่ขาดสาย กล่าวคือเมื่อรูปหนึ่งนามหนึ่งเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ไปในเวลาอันรวดเร็ว ดับแล้วก็ เป็นปัจจัยให้รูปใหม่นามใหม่เกิดต่อไปอีกแล้วก็ดับ ไป แล้วก็ปัจจัยให้รูปใหม่นามใหม่เกิดขึ้น แล้วดับไปอีก เป็นอยู่อย่างนี้จนกว่าจะตาย

เพราะฉะนั้นรูปก็ตี นามก็ตี เมื่อเกิดขึ้นและดับ ไปแล้ว ก็มีได้กลับมาเกิดใหม่อีก รูปนามที่ เกิดใหม่ก็มีใช้รูปเก่านามเก่าที่ดับ ไปแล้ว เพียงแต่สืบต่อมาจากรูปเก่านามเก่าเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อสัตว์ได้ชื่อว่าตายลงในชาติหนึ่งๆ จึงเป็นการหยุดการสืบต่อของขันธห้าในภพหนึ่งชาติหนึ่ง สุดแต่กรรมที่นำเกิด แต่ถ้าเขายังมีกิเลสอยู่ เขาก็จะต้องเกิดอีก ขันธของเขา ก็จะเกิดปรากฏขึ้นใหม่ ในภพใหม่ ด้วยอำนาจของกรรมที่ทำไว้ โดยสืบต่อกับขันธของชาติเก่าที่สิ้นสุดลงไปแล้ว ความจริง รูปเกิดขึ้นแล้วก็ดับเช่นเดียวกับนามเหมือนกัน เพียงแต่รูปดับช้ากว่านาม คือนามดับไปแล้วถึง ๑๗ ครั้ง รูปจึงจะดับ ไปครั้งหนึ่ง ถ้ารูปไม่เกิดดับๆ แล้ว รูปของเราก็คงจะไม่เปลี่ยนแปลงไปที่ละน้อยๆ คงจะคงสภาพเดิม คือคงงามอยู่ตลอดไป ไม่เหี่ยวช่นแก่ชราเมื่อมีอายุเพิ่มขึ้นๆ เป็นแน่ ในขณะที่ นามหรือรูปกำลังเกิดขึ้นบ่อยๆ เนิ่งๆ ทั้งนี้เพราะนามแต่ละนาม รูปแต่ละรูปมีลักษณะเฉพาะตัว รูปหนึ่งก็มีลักษณะอย่างหนึ่ง อีกรูปหนึ่งก็มีลักษณะเป็นอีกอย่างหนึ่ง ไม่เหมือนกัน เพราะรูปแต่ละ

รูปมีลักษณะต่างกัน นามก็เช่นเดียวกันมีหลายนาม แต่ละนามก็มีลักษณะแตกต่างกันไป ไม่เหมือนกันเลย ทั้งลักษณะของนามและรูปก็ไม่เหมือนกัน นอกจากนามรูปแล้วไม่มีอะไรเกิด ไม่มีอะไรดับ และเพราะเหตุที่นามรูปเกิดดับๆ สืบต่อกันโดยไม่ขาดสายในชาติหนึ่ง ภพหนึ่ง แล้วยังสืบต่อไปในภพใหม่ต่อไปอีก ในเมื่อยังทำลายกิเลสให้สิ้นไปยังไม่ได้นี่เอง การเวียนว่ายตายเกิดคือสังสารวัฏจึงยังคงมีต่อไปไม่สิ้นสุด

ตายแล้วเกิดอีกหรือไม่เกิดอีกนั้น มีความเห็นแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ

๑. มิจฉาทิฎฐิ คือ เห็นว่าตายแล้วเกิด เป็นสัตสัคคตทิฎฐิ และเห็นว่าตายแล้วขาดสูญ เป็นอุจเฉททิฎฐิ

๒. สัมมาทิฎฐิ คือ เห็นว่าตายแล้วจะเกิดหรือไม่นั้นต้องแล้วแต่เหตุปัจจัย คืออาศัยการอธิบายแบบวิภังชวาที่ด้วยหลักของเหตุผล คือหลักของกรรมเป็นตัวชี้ให้เกิดตลอดถึงหลักปฏิจสงมุปบาท สังสารวัฏ และอนัตตา ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาวิจัยแนวความคิดเรื่องความตายตามหลักพระอภิธรรม ถ้าหมดเชื้อนรกแล้วก็ไม่ต้องไปเวียนเกิดในสังสารวัฏอีกต่อไป เพราะทำพระนิพพานให้แจ้งแล้ว เป็นการตายครั้งสุดท้ายนี้เป็นนัยของสมุจเฉทมรรณะ

๔.๓ วิเคราะห์เรื่องกรรมกับการเกิดใหม่

กรรมกับความตายมีความสัมพันธ์กันซึ่งเกี่ยวเกาะสืบเนื่องกันเป็นลูกโซ่ตราบไต่ที่ยังมีตัณหา ความปรารถนาก่อให้เกิดกรรมแล้วส่งผลสืบต่อกันไป ดังนั้นท่านพระพุทธโฆษาจารย์จึงได้แสดงไว้ในอัฐฐสาลินีอรรถกถาว่า “การเกิดขึ้นเป็นไปอยู่ไม่ขาดสายของขันธอายตนะธาตุเหล่านี้เรียกว่า สังสาระ”^๖

ผลของกรรมที่ปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายในปัจจุบัน สัตว์ทั้งหลายล้วนกำลังรับผลของกรรมคือการกระทำในลักษณะที่แตกต่างกัน เริ่มต้นแต่การเกิด สัตว์ทั้งหลายก็ต่างกัน โดยกำเนิด คือบางพวกเกิดในครรภ์ บางพวกเกิดในไข่ บางพวกเกิดในที่เปียกชื้นหรือในถ้ำไคล บางพวกเกิดผุดขึ้นเอง แม้ในพวกที่เกิดในกำเนิดเดียวกัน เช่น เป็นมนุษย์เหมือนกันก็ต่างกันด้วยหน้าตา ผิวพรรณ รูปร่าง นิสัยใจคอ ความประพฤติ สถานที่เกิด ตลอดจนชาติตระกูลที่เกิด ถ้าสัตว์ทั้งหลายไม่มีกรรมคือบุญและบาปชักนำให้เกิด คือสัตว์ทั้งหลายถ้าเกิดได้เองแล้วก็ไม่ควรจะแตกต่างกันเลยในทุกกรณี สัตว์ทั้งหลายประกอบกรรมมาไม่เหมือนกัน ผลที่ได้รับจึงปรากฏในรูปแบบที่ต่างกันตามความละเอียดซับซ้อนของกรรม

ผลของกรรม คือ การกระทำที่ปรากฏในปัจจุบันนี้ หรือปรากฏการณ์ที่เข้ามาในชีวิตปัจจุบันนี้ ส่อให้เห็นถึงการกระทำในอดีตที่ผ่านมา และกรรมที่แต่ละคนทำขึ้นใหม่ในปัจจุบัน ก็จะไป

^๖ อภ.สง.อ. ๑/๑๕.

ปรากฏผลให้เห็นในอนาคต ซึ่งก็อาจจะช้าบ้าง เร็วบ้างตามความหนักเบาและโอกาส ตลอดจนคติที่ไปเกิด เช่น ทำกรรมชั่วหนักขนาดที่ต้องตกนรก แต่เมื่อตายมีกรรมดีบางอย่างที่ทำไว้มาให้เกิดเป็นคนเสียก่อน กรรมที่จะให้ผลไปนรกอันจะเป็นเหตุให้ได้รับทุกข์แสนสาหัสก็พลาดโอกาสไป แต่ก็ไม่ใช่ว่าจะไม่ให้ผล เพียงแต่รอจังหวะเท่านั้น ทั้งนี้เพราะกรรมนั้นให้ผลในชาตินี้ก็มี ให้ผลในชาติหน้าก็มี ให้ผลต่อจากชาติหน้าไปเรื่อยๆ ก็มี เพราะฉะนั้น ไม่มีใครหลีกเลี่ยงกรรมที่ตนทำเอาไว้ได้เลย ไม่ว่าเขาจะเป็นใครมาแต่ไหนก็ตาม เรื่องของกรรมเป็นเรื่องจริง ที่ออกจะสลับซับซ้อน แต่ก็ไม่ยากจนเกินกว่าจะทำความเข้าใจ หากว่าจะพยายามศึกษาให้ถ่องแท้

การกระทำหรือการปรุงแต่ง ๓ ประการ คือ ตัวจิตนาที่เป็นกรรมวิภูจักรัศรรให้ชีวิตสัตว์ต้องเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏนั้น ได้แก่

๑. ปุญญาภิสังขาร ความปรุงแต่งคือบุญ ได้แก่ กามาวจรกุศล และ รูปาวจรกุศล ที่ให้ผลคือวิปากที่ดี มีความสุข

๒. อปุญญาภิสังขาร ความปรุงแต่งคือบาป ได้แก่ อกุศลที่ให้ผลเป็นความทุกข์

๓. อนัญญาภิสังขาร ความปรุงแต่งคือความไม่หวั่นไหว ได้แก่อรูปาวจรกุศล

กรรมทั้งสามอย่างย่อมส่งผลทำให้นามรูปเก่าสลายไป นามรูปใหม่ปรากฏขึ้นแทน และนามรูปใหม่นี้เป็นวิบากขันธ์คือเป็นผลแห่งกรรม ซึ่งเมื่อให้ผลแล้วกรรมเก่านั้นก็สลายตัวหมดไปบ้าง คงเหลืออยู่บ้าง ตามเหตุปัจจัยอันสมควรในเวลาเดียวกัน อวิชชา ตัณหา อุปาทาน ก็สร้างกรรมใหม่ขึ้นมาอย่างต่อเนื่อง ผลลัพธ์จึงเป็นกรรมปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะธรรมชาติของกฎแห่งกรรมหาได้ให้ผลทันทีทั้งหมดไม่ ต้องรอได้ช่วง ได้โอกาสอันเหมาะสมจึงจะให้ผล และอาจต้องรอไปหลายๆ ชาติก็ได้จึงจะได้โอกาสให้ผล ฉะนั้นเวลาใกล้จะตายหรือมรณสัณณกาลนั้น กรรมที่จะให้ผลในเวลาปฏิสนธิจึงมีความสำคัญมาก เรียกว่า ชนกกรรม เพราะกรรมนี้เป็นผู้วินิจฉัยชี้ขาดซึ่งภพและชาติของตน หลังจากถึงแก่ความตายลง

กรรมหรือการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนามีบทบาทสำคัญที่สุดต่อการตายและการเกิดใหม่ของมนุษย์ ขณะที่บุคคลกำลังจะตายหรือกำลังจะดับจิตนั้น ในขณะที่ความตายกำลังจะเกิดขึ้น มีความสำคัญเป็นพิเศษคือ นิमितอย่างใดอย่างหนึ่งในนิमित ๓ อย่าง จะปรากฏขึ้นเป็นอารมณ์ของจิตของคนที่กำลังจะตาย นิमित ๓ อย่างนั้น ได้แก่

๑. กรรม หมายถึง กรรมหรือการกระทำที่บุคคลผู้กำลังจะตายนั้น ได้กระทำไว้ในชีวิตที่ผ่านมา อาจจะเป็นกรรมดีก็ได้ กรรมชั่วก็ได้ แล้วแต่ว่ากรรมที่เคยกระทำมาชนิดไหนมีกำลังมาก และทำหน้าที่เป็นชนกกรรม คือกรรมนำไปเกิดใหม่

๒. กรรมนิमित นิमितประการที่สองที่จะปรากฏแก่จิตของบุคคลที่กำลังจะตาย หมายถึงอุปกรณ์ที่ใช้กระทำกรรม

๓. คตินิมิต คำว่า คตินิมิต ได้แก่ สัญลักษณ์ของภพหน้าที่เขาจะไปเกิดปรากฏให้เห็น ในขณะที่กำลังจะดับจิต

ในช่วงมรณาสันนกาลนี้จะต้องมีนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๓ อย่าง ดังกล่าวมานี้เป็น อารมณ์เสมอไปและทุกคนไป (ยกเว้นพระอรหันต์) เมื่อช่วงมรณาสันนกาลนี้สิ้นสุดลง จิตของ บุคคลที่กำลังจะตายก็ผ่านเข้าสู่มรณาสันนวิถี พอสิ้นสุดมรณาสันนวิถี จุติจิตซึ่งเป็นจิตดวงสุดท้าย ของชีวิตนี้ก็จะเกิดขึ้น จุติจิตตั้งอยู่เพียงชั่วขณะเดียวก็ดับ พอจุติจิตดับชีวิตในปัจจุบันของบุคคลก็ สิ้นสุดลงทันทีจากขณะนั้นเป็นต้นไป บุคคลนั้นก็ถือว่าได้ตายแล้ว

เพราะฉะนั้นศาสนิกชนควรตระหนักในเรื่องกรรม ควรมีความเชื่อในเรื่องการทำหน้าที่ อย่างยุติธรรมที่สุดของกฎแห่งกรรม กรรมเท่านั้นที่เป็นใหญ่เป็นผู้มีอำนาจ เป็นผู้มีอิทธิพล และเป็น เจ้าชีวิตของสัตว์ทั้งมวล ตามสมควรแก่เหตุปัจจัยในการกระทำของตน คือ ไครทำดี กรรมก็จัดสรร ให้ไปเกิดสุคติภูมิและให้อยู่ดีมีสุข ไครทำชั่วกรรมก็จัดสรรให้ไปเกิดทุคติภูมิและได้รับความทุกข์ เดือดร้อนตามสมควรแก่กรรมที่ตนได้เคยทำไว้

อนึ่ง ความสัมพันธ์ของกรรมกับความตายในภพธรรมนั้นต้องขึ้นอยู่กับน้ำหนักลำดับการ ให้ผลของกรรมที่ได้ทำไว้ในอดีต โดยท่านมุ่งเน้นไปที่กรรมปรากฏใกล้ตาย คือ อาสันนกรรม ที่จิต จะไปห่วงเอานิมิตก่อนตายอย่างใดอย่างหนึ่งในนิมิต ๓ อย่างนั้นเป็นอารมณ์ก่อนจุติจิตจะดับลง (ตาย) เพราะอารมณ์ก่อนตายนี้จะบ่งบอกถึงคติที่จะไปเกิดดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า “ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้แล เมื่อจิตเศร้าหมองแล้วทุกคติเป็นอันหวังได้... เมื่อจิตไม่เศร้าหมองแล้ว สุกคติเป็นอันหวังได้”^๑ แต่มิได้ละทิ้งความสำคัญของจิตปัจจุบันนี้ไป เพราะขณะจิตปัจจุบันเป็น ขบวนการเชื่อมโยงของเหตุและผลที่สามารถกระทบกระเทือนต่อชีวิตแบบข้ามภพข้ามชาติได้

ในชีวิตของแต่ละบุคคลนั้น ไม่มีใครทำกรรมดี โดยส่วนตัว หรือทำกรรมชั่ว โดยส่วนตัว ขณะจะดับจิต กรรมที่เขาได้ทำไว้ส่วนมากจะเข้าครอบงำทำให้เขานึกถึงกรรมเหล่านั้น เมื่อตายแล้ว คติของเขา ก็เป็นไปตามลักษณะของกรรมที่จะชักนำไปเกิดในทุคติภูมิหรือสุคติภูมิตามนิมิตอารมณ์ ก่อนตายที่เขาได้รับ ทั้งนี้ทั้งนั้นก็เพราะอาศัยอำนาจพิเศษที่เก็บเอาไว้ในขันธสันดาน กล่าวคือ เจตนา ที่เป็นกุศลและอกุศลที่ได้กระทำไปแล้วนั่นเองที่จะฝากอำนาจพิเศษของตนไว้ในจิตสันดาน เพราะ จิตมีความวิจิตรพิสดารในการสั่งสมกรรมดี และกรรมชั่ว ต่อเมื่อได้เหตุปัจจัยที่สมควรแก่ตนเมื่อนั้น อำนาจพิเศษนั้นย่อมจะกระทำการ กรรมนิมิต คตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดขึ้นเป็นอารมณ์แก่ ตนเมื่อใกล้จะตาย ฉะนั้นการกระทำในปัจจุบันนี้จึงมีความสำคัญต่อชีวิตอย่างมาก

^๑ ที.ม. ๑๐/๑๑/๑๑.

๔.๔ ชีวิตประจำวันมีความสำคัญอย่างไร

ชีวิตคือผลผลิตของอวิชชา ตัณหา และกรรม ดำรงคงความเป็นอยู่ประจำวันด้วยกระบวนการปรุงแต่งจัดสรรของกรรม จิต อุดม และอาหาร ที่รักษาสภาวะของชีวิตไว้ไปจนกว่าปัจจัยสี่ คือ กรรม จิต อุดม และอาหารเหล่านี้จะขาดตกบกพร่องในการทำหน้าที่ และสุดท้ายการทำหน้าที่ต่อชีวิตแสดงว่าชีวิตก็ต้องจบสิ้นด้วยความตายไปตามเหตุปัจจัยด้วยเช่นเดียวกัน

ฉะนั้น ชีวิตประจำวันของคนเราจึงมีความสำคัญมาก และมีคุณค่ามากเพราะชีวิตของคนเรา เป็นสมบัติอันมีค่าที่สุดในโลก แต่ชีวิตช่างเต็มไปด้วยความไม่แน่นอนเกิดขึ้นมาแล้ว ก็ต้องแก่ชราลง แล้วก็ต้องตายไปในที่สุด จึงควรที่จะดำเนินชีวิตประจำวันให้เป็นสาระเกิดประโยชน์สูงสุดตามกำลังความสามารถของตนอย่างเต็มที่และมีประสิทธิภาพ ผู้ที่มีชีวิตอยู่ในวันหนึ่งๆ นั้นมีเวลาหนับบ้างที่ไม่มีเรื่องกรรมเข้าไปเกี่ยวข้อง ในทุกๆ ขณะของการกระทำทางกาย ทางวาจา และทางใจ คือกระแสกรรมที่ทำหน้าที่เลื่อนไหลสลับต่อกันไปทุกๆ อนุของกระแสชีวิตทั้งที่เป็นกระแสของรูปธรรมและกระแสของนามธรรม กล่าวคือ จิตเกิดดับสลับต่อจากขณะหนึ่งไปสู่ขณะหนึ่ง จากเข้าถึงเย็น จากเย็น ไปถึงพุ่มนี้ หมุนเวียนไปเรื่อยๆ ตามเหตุปัจจัยที่อาศัยกัน ให้เกิดขึ้น ประสบการณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่ปรากฏขึ้นในชีวิตประจำวันและหมั่นใส่ใจสังเกตดูสิ่งที่เราเผชิญแต่เรื่องราวเปรียบเหมือนละคร ส่วนสะท้อนตัวตนที่แท้จริงของเราออกมา เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตช่วยให้เรามีความคิดที่แหลมคมขึ้น ช่วยให้เราเกิดการเติบโตทางด้านจิตใจ มองเห็นความสำคัญของชีวิตได้อย่างมีเหตุมีผล

เรามีชีวิตอยู่ทุกวันนี้ย่อมมีเหตุผล มีความอยาก มีเป้าหมายของชีวิตตามจุดประสงค์ของตนเองซึ่งแตกต่างกันไป ชีวิตคือการเลือก เราเลือกว่าจะใช้ชีวิตอย่างไร เลือกที่จะทุกข์หรือสุข ประสบความสำเร็จหรือล้มเหลว กล่าวหาหรืออ่อนแอ ชีวิตปัจจุบันของเราเป็นกระจกเงาสะท้อนถึงการเลือกที่ผ่านมาของเรา โดยทั่วไปแล้วถ้าเราเลือกที่จะมองอย่างไร คิดอย่างไร เรื่องราวก็มักจะออกมาปรากฏตามที่เราเฝ้าคิดถึงนั้น ในชีวิตประจำวันของแต่ละคนย่อมแตกต่างกัน คุณภาพชีวิตก็แตกต่างกัน พฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ ล้วนมีอิทธิพลให้ชีวิตประจำวันของแต่ละคนต่างกัน ถ้ามีการดำเนินชีวิตประจำวันที่ปราศจากหลักการตามแนวทางของพระพุทธศาสนาแล้วจะเสี่ยงต่อการประสบปัญหาอุปสรรค ไม่ปลอดภัยโดยประการทั้งปวง ชีวิตจะเต็มไปด้วยความมืดมน และหาทางออกแบบผิดๆ ซึ่งจะเป็นอันตราย เป็นภัยต่อสังคมโดยส่วนรวม ฉะนั้น ควรให้ความสำคัญแก่พฤติกรรมต่างๆ ในชีวิตประจำวัน โดยยึดหลักธรรมคำสอนมาเป็นกรอบและแนวทางในการดำเนินชีวิตอย่างปลอดภัยในทุกโอกาส เพราะธรรมชาติของชีวิตที่เกิดขึ้นมาแล้วในโลกนี้ ย่อมหนีไม่พ้นจากภัยคือความแก่ ความเจ็บไข้ โรคภัย พยาธิต่างๆ ไม่พ้นจากภัยคือความตาย ตลอดจนราชภัย โจรภัย อัคคีภัย ชีวิตจึงไม่มีหลักประกันของความเที่ยงแท้แน่นอน ชีวิตเป็นธรรมชาติที่เป็นทุกข์ คือถูกเบียดเบียนด้วยภัยต่างๆ ดังกล่าว และชีวิตเป็นอนัตตา คือบังคับบัญชาไม่ได้ส่วนต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย

การเปรียบเทียบชีวิตมนุษย์ ๗ ประการที่มีในอารกสูตร^๔

๑. เปรียบด้วยน้ำค้างบนยอดหญ้า เมื่ออาทิตย์อุทัยขึ้นมาแล้ว น้ำค้างย่อมแห้งหายไปได้อย่างรวดเร็ว ไม่อาจตั้งอยู่ได้นาน ชีวิตมนุษย์ก็เปรียบเช่นเดียวกับหยาดน้ำค้าง เป็นชีวิตที่แสนสั้น เปลี่ยนแปลงเร็ว มีความทุกข์มาก คับแค้นมาก

๒. เปรียบด้วยฟองน้ำ เมื่อฝนตกหนัก หนาเม็ด ฟองน้ำที่เกิดขึ้นจากหยาดน้ำฝนย่อมตั้งขึ้น แต่ก็แตกกระจายไปอย่างรวดเร็ว ชีวิตมนุษย์ก็เปรียบเช่นฟองน้ำ ไม่อาจตั้งอยู่ได้นาน เป็นชีวิตที่สั้น แดกค้ำง่าย

๓. เปรียบด้วยรอยไม้ที่ซึดลงไปใต้น้ำ เมื่อเราซิดไม้ลงใต้น้ำ รอยนั้นย่อมกลับเข้ามาหากันอย่างรวดเร็วในพริบตาเดียว ไม่ตั้งอยู่นาน เปรียบเช่นชีวิตมนุษย์ทั้งหลาย

๔. เปรียบด้วยน้ำที่ไหลลงจากภูเขา ย่อมมีกระแสเชี่ยวกราก พัดพาสรรพสิ่งที่พอจะพัดพาไปได้ ไม่มีเวลาแม้แต่วินาทีที่กระแสน้ำจากภูเขาจะหยุดชะงัก มีแต่จะไหลเรื่อยไปถ่ายเดียวโดยไม่เคยหยุดยั้ง เหมือนชีวิตมนุษย์ทั้งหลายที่จะล่วงไปทุกนาทีเช่นเดียวกับน้ำไหลจากภูเขานั้น

๕. เปรียบกับน้ำลายที่ถูกกลืนไป เมื่อนรุุษผู้มีกำลังอมน้ำลายไว้ที่ปลายลิ้น ความที่มีแรงกำลัง ทำให้เขาสามารถถ่มน้ำลายไปได้โดยง่าย ชีวิตมนุษย์ก็มีอุปมาเหมือนน้ำลายที่จะถึงถ่มไปได้โดยง่าย เพราะตายง่าย ค้ำง่าย

๖. เปรียบเหมือนชิ้นเนื้อหมูที่ถูกไฟเผาอยู่ตลอดเวลา ชิ้นเนื้อที่ใส่ลงนามในกระทะเหล็กถูกไฟเผาจนอยู่ตลอดเวลา ย่อมจะถึงความย่อยยับแตกทำลายไปโดยเร็ว ไม่อาจตั้งอยู่ได้นาน ชีวิตมนุษย์ทั้งหลายจึงมีอุปมาเปรียบเหมือนกับเนื้อที่ถูกไฟเผาอยู่ตลอดเวลาตลอดคืนเช่นกัน

๗. เปรียบด้วยแม่โคที่ถูกเขาตีจนไปสู่ที่ฆ่า แม่โคที่จะถูกเชือดย่อมถูกปฎักนายของโคบาลไล่ตีจนให้ก้าวเท้าเดินไปสู่ที่ฆ่า ใกล้ความตายเข้าไปทุกขณะ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายก็มีอุปมาเป็นเหมือนแม่โคที่ถูกเขาตีจนไปสู่ที่ฆ่าเช่นกัน

จะเห็นได้ว่าอุปมาของชีวิตทั้ง ๗ ประการนี้ ชี้ให้เห็นความเป็นจริงของชีวิตว่าช่างสั้นนักไม่ยั่งยืนเที่ยงแท้แน่นอนเลย เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องรอความตายที่จะมาถึงเมื่อใดก็ไม่ทราบได้ ทุกชีวิตที่เกิดมาย่อมมีความหมายอยู่ในตัว ฉะนั้นผู้ฉลาดสมควรที่จะเลือกการดำเนินชีวิตประจำวันในขณะที่รอความตายอยู่นี้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด มีสาระ และอยู่อย่างมีความสุข

บุญสมอ แดงสังวาล ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “เกิดเพราะกรรม” ชีวิตก้าวหน้าด้วย ๕ สุข

๑. ทำดีมีสุข ต้องประกอบด้วย คุณธรรม คือ

ละชั่ว – เว้นจากกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต

^๔ อ.สุตต.ก. ๒๓/๗๔/๑๖๗-๑๖๘.

ประพุดิชอบ – ดำรงอยู่ในกายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริต

๒. มั่งมีศรีสุข ต้องประกอบด้วยคุณธรรม คือ

ขยันหา – ไม่เกียจคร้านในการหาเลี้ยงชีพ

รักษาดี – ไม่สุรุ่ยสุร่าย หรือจับจ่ายในทางไม่จำเป็น มิฉะนั้นจะเข้าในลักษณะที่กล่าวว่าเป็น “ขยันแต่ไม่ประหยัด ขจัดความจนไม่ได้” อีกคำหนึ่งว่า “อยากรวยต้องขยัน อยากมีหลักฐานต้องประหยัด”

มีกัลยาณมิตร – ไม่คบคนที่จะนำพาหายนะมาสู่เรา เพราะ “คบคนพาล พาลพาไปหาผิด คบบัณฑิต บัณฑิตพาไปหาผล”

เลี้ยงชีวิตเหมาะสม – ไม่เสียเกินได้ ไม่ใช่เกินมี แต่ใช้ให้พอดีกับฐานะ เพราะ “ถ้าขาดความพอดี ท่านจะเป็นหนี้ตลอดกาล”

๓. สมบูรณ์พูนสุข ต้องประกอบด้วยคุณธรรม คือ

ไม่มีหนี้สิน – เพราะรู้จักอดทน อดกลั้น อดออม จึงไม่ “อดอยาก”

พอกินพอใช้ – ไม่ขาดแคลน เพราะอำนาจการรู้จักแบ่งกิน แบ่งเก็บ

ไร้โรคโศกภัย – ปราศจากโรคพยาธิ และกิเลสเบียดเบียน เพราะอำนาจอนามัยทางกาย

และจิต

จิตใจเยือกเย็น – ด้วยอำนาจขันติธรรมและเมตตาธรรม

๔. อยู่ดีมีสุข ต้องประกอบด้วยคุณธรรม คือ

โอบอ้อมอารี – เจ็บเย็บไข้ ตายเย็บผี มีช่วยเหลือ ไม่เล็งน้ำใจ

วชิไพบรา – พุดจาอ่อนหวาน พุดประสานสามัคคี พุดมีสาระ

สงเคราะห์ทุกคน – การเสียสละ เกื้อหนุนด้วยกรุณา ยังโลกาให้เป็นสุข

วางตนพอดี – ไม่มีมานะทิฐิ เยอหยิ่งหรือแข็งกระด้าง “ไม่เป็นท่ายพระยา ลืมกินดันไม้ล้มดิน ปกษณลัมไพโร”

๕. อยู่เย็นเป็นสุข ต้องประกอบด้วยคุณธรรม คือ

รักกัน – ด้วยอำนาจเมตตาธรรม

ช่วยเหลือกัน – ด้วยอำนาจกรุณาธรรม

ไม่ริษยากัน – ด้วยอำนาจมูทิตาธรรม

ไม่ทำลายกัน – ด้วยอำนาจอุเบกขาธรรม

ทั้งหมดนี้ เป็นพุทธวิธีสร้างสุขโดยอาศัยหลักพุทธธรรมดังกล่าวแล้ว

ชีวิตประจำวันมีความสำคัญถ้าประพฤติปฏิบัติภาระกิจหน้าที่ประจำวันด้วยการยึดหลักธรรมคำสอนของพระธรรมแล้ว ย่อมนำความสุขสวัสดิมงคลพูนผลแก่ชีวิต ๖ ประการ คือ

๑. สามารถปรับปรุงแนวทางการดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้องดีงาม เมื่อบุคคลใดมีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมดีแล้วจะเป็นผู้ที่มีคุณธรรมอยู่ภายในใจ อาศัยสติปัญญาเป็นเครื่องกำหนดนำพาในการดำเนินชีวิตแต่ละขณะจิต ไม่ผิดหลักจริยธรรม หรือศีลธรรม

๒. ทำให้มีหลักประกันได้รับประโยชน์ในชีวิต ๓ ประการ

๒.๑ อัดตัตถประโยชน์ หมายถึง ทำประโยชน์ให้เกิดขึ้นทั้งที่เป็นมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ

๒.๒ ปรัตถประโยชน์ หมายถึง ทำประโยชน์แก่ผู้อื่นทั้งที่เป็นวัตถุสิ่งของและน้ำใจอันดีงาม

๒.๓ อุภยัตถประโยชน์ หมายถึง ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย คือประโยชน์ตนและประโยชน์อื่นด้วย

๓. มีความเป็นระเบียบเรียบร้อยต่อสังคม ไม่ก่อหรือสร้างปัญหาความเดือดร้อนสับสนวุ่นวายให้แก่สังคม นิยมความสงบสันติ มีความรักเมตตาต่อกันเป็นที่ตั้ง

๔. สามารถทำประโยชน์ให้แก่สังคมได้อย่างกว้างขวาง การดำเนินชีวิตประจำวันของผู้ที่มีจริยธรรมหรือคุณธรรมสูงๆ จะทำอะไร ก็จะคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมมากกว่าประโยชน์ส่วนตนหรือพวกพ้อง ทำให้เกิดประโยชน์แก่สังคมอย่างกว้างขวาง

๕. ชีวิตมีแต่ความรู้เรื่องเจริญก้าวหน้า สามารถปฏิบัติตามหลักจักร ๔ มี ๑.เลือกอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม ๒.สังคมกับคนดี ๓.มีตนตั้งไว้ชอบ ๔.ประกอบกรรมดีมีต้นทุนเก๋สูง รวมเป็นเหตุและผลของคนดีพร้อมจะก้าวไปสู่ความเจริญยิ่งขึ้นไป

๖. ทำให้เป็นผู้เจริญในธรรม มีความลึกซึ้งล้ำลึกในชีวิต รู้เท่าทันของโลกและของชีวิตมีการดำเนินชีวิตประจำวันของตนเองให้ได้บรรลุประโยชน์ที่เป็นจุดหมายของชีวิตอย่างแท้จริง กล่าวคือก้าวเข้าสู่ความเป็นอารยชน อันหมายถึงผู้เจริญแล้วเพราะถือเอาสาระประโยชน์จากพุทธธรรมมาใช้ให้เกิดขึ้นจริงในชีวิตประจำวันนั่นเอง

๔.๕ หลักปฏิบัติที่ทำให้เกิดประโยชน์สุขแก่ชีวิตประจำวัน

ในพระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่สำหรับใช้เป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตหลายอย่างที่สามารถทำให้เกิดประโยชน์สุขแก่ชีวิตตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุดของความพ้นทุกข์ ดังมีข้อธรรมที่ใช้เป็นหลักปฏิบัติมีทั้งที่เป็นไปเพื่อโลกียะ (วิภูฏะ) และโลกุตระ (วิวิภูฏะ) ดังนี้

๔.๕.๑ หลักปฏิบัติที่ทำให้เกิดประโยชน์สุขขั้นโลกียภาพ

ก) เบญจศีล และเบญจธรรม (หลักทำคนให้เป็นมนุษย์) ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ความสัมพันธ์ขั้นพื้นฐานในสังคม ตลอดจนข้อปฏิบัติต่างๆ ในการฝึกหัดขัดเกลาพฤติกรรมของบุคคล เพื่อให้มีการอยู่ร่วมกันโดยสันติสุขในการดำเนินชีวิตประจำวัน คนแต่ละคนจะต้องทำตนให้เป็นคนเต็มคน หรือเรียกอีกอย่างว่า เป็นมนุษย์ ผู้ที่จะเป็นคนเต็มคนหรือมนุษย์นั้น จะต้องมีหลักการดำเนินชีวิตประจำวัน ดังนี้

๑. เว้นจากการฆ่าสัตว์ การเบียดเบียนการทำร้ายร่างกายคนและสัตว์ แล้วมีจิตใจประกอบด้วยเมตตากรุณา มีความปรารถนาดีและสงสารเห็นอกเห็นใจผู้อื่นและสัตว์อื่น

๒. เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการแห่งขโมยหรือโจร อันได้แก่ ลัก ฉกชิง วิ่งราว ชูกรร โขก ชูเจี๊ญ ปล้น จี้ ตู๋ น้อ โกง หลอกหลวง ปลอม ตระบัด เบียดบัง สับเปลี่ยน ลักลอบ ยักยอก และรับสินบน แล้วเป็นผู้มีความขยันประกอบสัมมาชีพ บริจาคทาน และเคารพในกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินของผู้อื่น

๓. เว้นจากการประพฤติดีกาม เมื่อไม่ล่วงละเมิดศีลข้อนี้แล้ว เป็นผู้มีความสำรวมในกาม ยินดีแต่ในภรรยาของตน จงรักภักดีแต่ในสามีของตน ถ้ายังไม่แต่งงานก็ต้องมีกามสังวรตั้งตนอยู่ในขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงามมีวัฒนธรรมอันดีชนิดที่ “เข้าตามตรอกออกตามประตู”

๔. เว้นจากการพูดเท็จอันได้แก่ คำปด ทวนสาบาน ทำเล่ห์ กระเท่ห์ มารยา เสริมความอำพราง พูดเสียดแทง สับปลับ ผิดสัญญา เสียสัตย์ และกินคำ แล้วเป็นผู้มีสัจจะ พูดแต่คำสัตย์จริงด้วยความจริงใจและปรารถนาดีมุ่งหวังดีต่อผู้ฟัง

๕. เว้นจากการดื่มน้ำช้วนอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท อันได้แก่ น้ำสุรา เมรัย เครื่องดื่มมีเมาอื่นๆ และการเสพยาเสพติดอื่นๆ เช่น ฝิ่น เฮโรอีน กัญชา หรือแม้แต่บุหรื แล้วเป็นผู้ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะในการประกอบกิจการทั้งปวง และเป็นผู้ไม่ประมาทในชีวิต ในการงาน ในวัย ในเพศ

การดำเนินชีวิตประจำวันที่ประกอบด้วยเบญจศีล เบญจธรรม ทั้ง ๕ ประเด็นดังกล่าวแล้ว นับว่าเป็นหลักการขั้นพื้นฐานที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนมุ่งเน้นให้พุทธศาสนิกชนได้ประพฤติปฏิบัติ ตาม เพื่อความเป็นมนุษย์อันจะได้เป็นสมาชิกที่ดีงามของสังคม

ข) คีล ๘

คีล ๘ เป็นธรรมชาติที่ขัดเกลา กาย วาจา ใจ ให้เป็นไปในทางที่ดีงามเป็นกุศล และเป็นมาตรฐานของชีวิต เป็นเครื่องเสริมและเอื้อโอกาสสูงยิ่งขึ้นไปในการที่จะพัฒนาทางด้านจิตใจและปัญญา คฤหัสถ์ที่ต้องการมีคุณภาพชีวิตที่สูงขึ้นกว่าคีล ๕ เพื่อความก้าวหน้าของการฝึกอบรมปมอินทรีย์ บารมีของตนเอง ในชีวิตประจำวัน คือการจัดระเบียบชีวิตจิตตภาวนาด้วยคีล ๘ คือ

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี คืองดเว้นจากการฆ่า ทำร้าย หรือเบียดเบียนสัตว์
๒. อทินนาทานา เวรมณี คืองดเว้นจากการลักทรัพย์
๓. อพฺรหฺมจฺริยา เวรมณี คือเว้นจากการประพฤติดพรหมจรรย์ (เว้นเสพประเวณี)
๔. มุสาวทา เวรมณี คืองดเว้นจากการพูดเท็จ
๕. สุราเมรยมชฺชปมาทญฺจานา เวรมณี คืองดเว้นจากการดื่มสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่ง

ความประมาท

๖. วิกาลโภชนา เวรมณี คือเว้นจากการทานอาหารในเวลาวิกาล (ตั้งแต่เที่ยงแล้วไปจนถึงเช้าวันใหม่)

๗. นจฺจตีวาทิตฺตฺวิสุทฺถสฺส นมาลาคนฺหาวิเลปนธารณมณฺฑทนวิภูสณญฺจานา เวรมณี คือเว้นจากการทัดทรง ประดับ ตกแต่งด้วยดอกไม้ของหอม เครื่องลูบไล้ และเว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี และดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล

๘. อูจฺจาสมหาสยนา เวรมณี คือเว้นจากการนอนบนที่นอนสูง ที่นอนใหญ่ภายในมีนุ่นและสำลี

คีล ๘ นี้เป็นข้อปฏิบัติในการฝึกฝนขัดเกลาพฤติกรรมเพื่อสร้างเสริมสภาพชีวิตให้สอดคล้องเกื้อกูลต่อการปฏิบัติในแนวทางดำเนินชีวิตประจำวันเพื่อเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดไปตามลำดับ คือ คีลเป็นพื้นฐานของสมาธิ และปัญญา เพื่อการพัฒนาไตรสิกขาให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ค) กุศลกรรมบถ ๑๐ การประพฤดิธรรม การปฏิบัติธรรมที่ทำให้เกิดประโยชน์สุขและนำไปให้เกิดมงคลในชีวิตประจำวันให้ดำเนินไปอย่างถูกต้อง คือ บุคคลที่ประพฤดิซึ่งธรรมชาติชอบประกอบด้วยสัมมาปฏิบัติในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คือ กายกรรม ๓ วชิกรรม ๔ มโนกรรม ๓

๑. กายกรรม ๓ คือ ความประพฤดิชอบ ๓ อย่าง ได้แก่

๑) เว้นจากการฆ่าสัตว์ คือ งดเว้นจากการทำร้ายสัตว์ให้เสียชีวิตหรือเบียดเบียนสัตว์

๒) เว้นจากการลักทรัพย์ คือ งดเว้นหารายได้ทุจริต หาเลี้ยงชีพโดยสุจริต

๓) เว้นจากการมสุมิจฉาจาร คือ งดเว้นการล่วงเกินทางเพศที่นอกจากภรรยาหรือ

สามีตนเอง

๒. วชิกรรม ๔ คือ ความประพฤติชอบทางวาจา ได้แก่

- ๑) เว้นจากมุสาวาท คือ งดเว้นจากการพูดไม่จริง
- ๒) เว้นจากการกล่าวคำส่อเสียดยุยง คือ งดเว้นจากการพูดให้ผู้อื่นแตกสามัคคีกัน
- ๓) เว้นจากการพูดคำหาบช้า คำพ้อแม่ เป็นต้น คือ ให้พูดจาสุภาพอ่อนโยน
- ๔) เว้นจากการกล่าวเพื่อเจือหาประโยชน์มิได้ คือ ไม่พูดจาเหลวไหลไร้สาระ

๓. มโนกรรม ๓ คือ ความประพฤติชอบทางใจ ๓ อย่าง ได้แก่

- ๑) อนภิชชา ไม่โลภอยากได้ของเขา คือ ไม่เพ่งเล็งทรัพย์สินของบุคคลอื่น
- ๒) อัปพยาปาท ไม่พยาบาทจิตคิดผูกอาฆาตจองเวร คือ ไม่ผูกใจเจ็บรู้จักให้อภัย
- ๓) สัมมาทิฎฐิ มีจิตต์เห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรม คือ เห็นว่าการให้ทาน

การบูชาบุคคลที่ควรบูชา การต้อนรับแขก กฎแห่งกรรม โลกนี้โลกหน้า บิдамารดา ผู้มีพระคุณ นรคสวรรค์ สมณพราหมณ์ ศีจจริง ควรประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องตามครรลองคลองธรรมเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตประจำวัน

ทั้ง ๑๐ นี้เรียกว่า ธรรมจริยา หรือมาตรฐานการยึดถือเป็นหลักปฏิบัติของพระพุทธศาสนา เป็นธรรมสมควรจะประพฤติให้สม่ำเสมอด้วยว่าเป็นทางมนุษย์และสวรรค์ของสัตบุรุษผู้ปฏิบัติ

ง) สังคหัตถุ ๔ ในชีวิตประจำวันนั้น จะต้องมีการคบค้าสมาคมกับคนอื่น การที่จะเป็นที่รักใคร่เป็นที่นิยมชมชอบของผู้อื่น ได้นั้น จะต้องมิธรรมะเป็นหลักในการประพฤติปฏิบัติต่อกัน อันจะเป็นที่ยึดเหนี่ยวใจของคนอื่นไว้ได้ นั่นก็คือสังคหัตถุ หรือหลักผูกใจคน มี ๔ หลัก คือ

๑. ทาน แปลว่า การให้ การเอื้อเพื่อแผ่โอบอ้อมอารี บุคคลจะเป็นที่รักใคร่นับถือของผู้อื่น ผู้นั้นจะต้องมีอริยาศัยโอพาร มีน้ำใจเอื้อเพื่อโอบอ้อมอารี การให้มิอยู่ ๓ แนวใหญ่ๆ คือ

(๑) ให้ด้วยจิตคิดอนุเคราะห์สงเคราะห์ เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันและกัน ด้วยอริยาศัย ไมตรีโอบอ้อมอารี เห็นคนอื่นหรือเพื่อนฝูงเดือดร้อนขาดแคลน ก็มีเมตตาให้ปันสิ่งของที่ตนมีอยู่ที่พอจะให้ปันได้ จะเป็นเครื่องอุปโภคบริโภค ยารักษาโรค หรือแม้แต่ที่พักอาศัย เป็นการสงเคราะห์อนุเคราะห์เท่าที่จะสงเคราะห์ได้

(๒) ให้ด้วยจิตกตัญญูบูชาคุณด้วยความดี เป็นการบูชาคุณผู้มีอุปการคุณ เช่น ให้เสื้อผ้าของใช้แก่พ่อแม่ ปู่ย่า ตายาย ในวันตรุษสงกรานต์ ให้ของขวัญแก่ครูอาจารย์ในวันขึ้นปีใหม่ หรือวันครุ นำของไปอวยพรแก่ผู้หลักผู้ใหญ่ใน โอกาสวันเกิดของท่าน ทำบุญตักบาตรแด่พระสงฆ์ หรือมอบของขวัญของที่ระลึกแก่บุคคลผู้มีอุปการคุณหรือเพื่อนฝูงใน โอกาสอันสำคัญต่างๆ ตามสมควร เป็นการตอบแทนน้ำใจคุณความดี ตลอดทั้งการบริจาคข้าวของเงินทองเครื่องใช้แก่เพื่อนมนุษย์ที่ประสบอุบัติเหตุ หรือเพื่อพัฒนาประเทศชาติเป็นการส่วนรวม ตลอดทั้งเพื่อพระศาสนา

(๓) ให้ความดีเพื่อความดี เป็นการให้สิ่งที่เป็นนามธรรม และสิ่งที่ให้นั้นก็เป็น คุณงามความดีและเป็นธรรมะ เช่นในการอยู่ร่วมกันเป็นพรรคเป็นพวก มีอะไรที่กระทบกระทั่งกัน หนักนิดเบาหน่อยที่เป็นการล่วงเกินกันทั้งที่มีเจตนาหรือหาเจตนาไม่ได้ก็ตาม เราก็รู้จักให้อภัยกัน หรือขอโทษกัน เช่นนี้เรียกกันว่า อภัยทาน คือ การรู้จักให้อภัยกันและกัน

๒. ปิยวาจา แปลว่า วจีไพเราะ คือการเจรจาสนทนาด้วยถ้อยคำที่อ่อนหวานนุ่มนวล ไพเราะ ผู้ฟังๆ แล้วสบายหู ทำให้ผู้ฟังเกิดความรักศรัทธาอยากคบค้าสมาคมด้วย ผู้พูดจะต้องพูดด้วยความสุภาพอ่อนน้อม ด้วยความรักความปรารถนาดี กล่าวคือ จะพูดคำสัตย์คำจริง จะไม่ยุยงให้คนเขาแตกร้าวกัน เพราะรักหวังดี ก็จะไม่พูดเฉพาะเรื่องที่มีประโยชน์ที่จะสมานความสามัคคีระหว่างกัน

๓. อุตถจริยา แปลว่า ช่วยเหลือผู้อื่น หรือที่เรียกว่า สงเคราะห์ผู้อื่นโดยการกระทำ หรือประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นทางกาย วาจา และทางใจ ผู้มีน้ำใจช่วยเหลือกิจการงานผู้อื่น ทำคนให้เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น แก่ส่วนรวม การทำประโยชน์แก่ผู้อื่นทางกาย เช่น การช่วยเหลือขวนขวายในกิจการงานบางอย่างในบ้านเมืองเรา ช่วยงานเพื่อนบ้าน เพื่อนร่วมงาน ช่วยงานญาติพี่น้อง หรือบุคคลที่สมควรต่างๆ ไป ทางวาจา เช่น พูดในทางที่เสริมสร้างความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แนะนำชี้แจงแสดงเหตุผล ชักชวนให้ทำดี ละชั่ว ทางใจ เช่น มีความปรารถนาดีเอาใจช่วยผู้อื่นในการทำกิจการงานของเขาชนิดต้องคิดใจเขาใจเรา การทำหน้าที่ของตนให้ดีโดยไม่ก้าวท้าวในหน้าที่ของผู้อื่น ก็เป็นอุตถจริยาเช่นกัน แต่ละคนก็มีหน้าที่ของตน การที่จะบำเพ็ญหน้าที่นั้นๆ ให้สมบูรณ์ได้จึงขึ้นอยู่กับภาระที่เราต้องเข้าใจในหน้าที่นั้นๆ และแบ่งเวลาให้ถูกต้องเหมาะสมด้วย เหตุที่สังคมวุ่นวาย มักมีอะไรยุ่งๆ อยู่เสมอ นั้น สาเหตุที่สำคัญเหตุหนึ่งก็เพราะขาดอุตถจริยานี้เอง คือ ไม่พยายามทำหน้าที่ของตนให้สำเร็จลุล่วงไป แต่คอยเพ่งเล็งในเรื่องของผู้อื่นหรือ ไปยุ่งในเรื่องของผู้อื่นนั่นเอง

๔. สمانัตตตา แปลว่า มีคนเสมอต้นเสมอปลาย คือ รู้จักวางตนเหมาะสมกับฐานะ ที่ควรจะเป็นและที่ตนเป็น จะต้องไม่ลืมหั่นเพื่อนฝูงแม้ตัวเองจะได้ดีแต่เพื่อจะประสบความสำเร็จความลำบากตกทุกข์ได้ยากก็ตาม จะต้องไม่หลงตัวลืมนคน ไม่วางตัวด่าจนเกินไป หรือถือเนื้อถือตัวจนเกินไป ให้พอสมควรพอเหมาะสมควรกับฐานะของตน พร้อมกันนั้นก็ต้องรู้จักวางตัว ปรับตัวให้เข้ากับคนอื่นในทางที่ชอบให้ได้ ไม่ใช่พูดว่า “ตัวเองเข้ากับคนอื่นได้หมด แต่คนอื่นๆ ต่างหากที่เข้ากับตนเองไม่ได้” ทุกคนย่อมมีทั้งส่วนที่ดีส่วนเลวทั้งนั้น ไม่มีใครสมบูรณ์ ๑๐๐% ให้พยายามมองหาส่วนดีของเขาและหาประโยชน์จากส่วนดีนั้นและเข้ากับเขา

หลักธรรมสังคหวัตถุ ๔ นี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ใน “สังคีตีสสูตร”^{๑๑}

หลักผูกใจคน คือ ทา. ปี. อะ. สะ. “โอบอ้อมอารี วจีไพเราะ สงเคราะห์ผู้คน เสมอต้นเสมอปลาย” มีในบุคคลใดก็ตาม เป็นเสมือนพาหนะที่จะนำพาคนให้ไปสู่ความสุขความเจริญความสำเร็จที่ต้องการได้ในชีวิตประจำวัน เป็นจุดยึดเหนี่ยวทางใจภายในจากครอบครัว เป็นต้น ไปจนถึงสังคม

จ) การทำหน้าที่ (ทิศทั้ง ๖)

ในการดำเนินชีวิตประจำวันนั้น มีบุคคลประเภทต่างๆ รอบตัวซึ่งเปรียบเสมือนทิศต่างๆ ที่จะต้องรู้และประพฤติให้เหมาะสม จะเรียกว่าเป็นหน้าที่ของมนุษย์เพื่ออยู่ร่วมกันด้วยดี มีลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน ช่วยให้สังคมเกิดการประสานร่วมมือสามัคคีกันอย่างเป็นปึกแผ่นแน่นหนา มีความเจริญวัฒนารุ่งเรืองและสันติสุขนั่นก็คือ ทุกคนรู้จักทิศต่างๆ หรือรู้หน้าที่ของตนที่จะพึงปฏิบัติต่อทิศนั้นๆ แล้วลงมือปฏิบัติด้วยความจริงใจและจริงจัง อันได้แก่

(๑) ทิศเบื้องหน้า (บิดา มารดา) ท่านเป็นผู้ให้กำเนิดชีวิต เป็นผู้ที่มีพระคุณอย่างสูง ฉะนั้นในฐานะบุตร ธิดา พึงทำความเคารพบิดามารดาผู้เปรียบเสมือนเป็นทิศเบื้องหน้า คือ

บุตรพึงปฏิบัติต่อท่าน ดังนี้	บิดามารดาขอมอนุเคราะห์ตอบบุตร ดังนี้
๑. ท่านได้เลี้ยงเรามาแล้ว เลี้ยงท่านตอบ	๑. ห้ามมิให้ทำความชั่ว
๒. ทำกิจของท่าน	๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี
๓. ดำรงวงศ์สกุล	๓. ให้ศึกษาศิลปวิทยา
๔. ประพฤติตนให้เป็นผู้ควรรับทรัพย์มรดก	๔. หากรรยาที่สมควรจะให้
๕. เมื่อท่านล่วงไปแล้ว ทำบุญอุทิศให้ท่าน	๕. มอบทรัพย์ให้ในสมัย

(๒) ทิศเบื้องขวา (อาจารย์) ท่านเป็นผู้ให้ความรู้ศิลปวิชาการต่างๆ แก่เราในฐานะที่เป็นศิษย์พึงแสดงความเคารพนับถือครูอาจารย์ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องขวา คือ

ศิษย์พึงปฏิบัติต่อท่าน ดังนี้	อาจารย์ขอมอนุเคราะห์ตอบศิษย์ ดังนี้
๑. ด้วยลูกขึ้นยืนรับ	๑. แนะนำดี
๒. ด้วยเข้าไปยืนคอยรับใช้ท่าน	๒. ให้เรียนดี
๓. ด้วยเชื่อฟัง	๓. บอกศิลปะให้สิ้นเชิง
๔. ด้วยอุปัฏฐาก	๔. ยกย่องให้ปรากฏในหมู่เพื่อนฝูง
๕. ด้วยเรียนศิลปวิทยา โดยเคารพ	๕. ทำความป้องกันในทิศทั้งหลาย จะไปทิศทางไหนก็ไม่อดอยาก

^{๑๑} ที่.ป.า. ๑๖/๒๖๗/๑๕๕.

(๓) ทิศเบื้องหลัง (ภรรยา) ผู้เป็นสุดที่รัก คู่ชีวิตของเรา ในฐานะที่เป็นสามีพึงแสดงความรักและให้เกียรติแก่ภรรยาผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องหลัง คือ

สามีพึงปฏิบัติต่อภรรยา ดังนี้	ภรรยาขอมอนุเคราะห์ตอบสามี ดังนี้
๑. ค้ำชกย่องนับถือว่าเป็นภรรยา	๑. จัดการงานดี
๒. ด้วยไม้อุหิมัน	๒. สงเคราะห์คนข้างเคียงของสามีดี
๓. ด้วยไม่ประพฤติก่อใจ	๓. ไม่ประพฤติก่อใจสามี
๔. ด้วยมอบความเป็นใหญ่ (ในบ้าน) ให้	๔. รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ไว้
๕. ด้วยให้เครื่องแต่งตัว	๕. ขยันไม่เกียจคร้านในกิจการทั้งปวง

(๔) ทิศเบื้องซ้าย (มิตร) ผู้เป็นเพื่อนร่วมกิจกรรมการทำงานทั้งหลาย ในฐานะที่เป็นมิตรสหาย ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องซ้าย คือ

มิตรพึงปฏิบัติต่อมิตร ดังนี้	มิตรขอมอนุเคราะห์ตอบมิตร ดังนี้
๑. ด้วยให้ปัน	๑. รักษามิตรผู้ประมาท
๒. ด้วยเจรจาด้วยคำไพเราะ	๒. รักษาทรัพย์ของมิตรผู้ประมาทแล้ว
๓. ด้วยประพฤติก่อประโยชน์	๓. เมื่อมีภัยเอาเป็นที่พึ่งพำนักได้
๔. ด้วยความเป็นผู้มีคนเสมอ (เสมอต้นเสมอปลาย)	๔. ไม่ละทิ้งในยามวิบัติ (ยามฉิบหาย)
๕. ด้วยไม่แก้งกล่าวให้คลาดจากความเป็นจริง	๕. นับถือตลอดวงศ์ของมิตร

(๕) ทิศเบื้องต่ำ (ลูกจ้าง) เป็นผู้รับใช้แบ่งเบาภารกิจการทำงานของเรา ในฐานะเราเป็นนายจ้างพึงเอื้ออาทรบำรุงคนรับใช้ผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องต่ำ คือ

นายงานพึงปฏิบัติต่อลูกจ้าง ดังนี้	ลูกจ้างขอมอนุเคราะห์ตอบนายงาน ดังนี้
๑. ด้วยจัดการงานให้ทำตามสมควรแก่กำลัง	๑. ลูกขึ้นทำการงานก่อนนายงาน
๒. ด้วยให้อาหารและรางวัล	๒. เลิกการงานที่หลังนายงาน
๓. ด้วยรักษาพยาบาลในเวลาเจ็บไข้	๓. ถือเอาแต่ของทีนายงานให้
๔. ด้วยแจกของมีรสแปลกประหลาดให้กิน	๔. ทำการงานให้ดีขึ้น
๕. ด้วยปล่อยในสมัย (ให้สนุกรื่นเริงเป็นครั้งคราวตามควรแก่โอกาส)	๕. นำคุณของนายงานไปสรรเสริญในที่นั้น ๆ

(๖) ทิศเบื้องบน (สมณพราหมณ์) ท่านเป็นผู้ทรงศีลทรงธรรม ดำรงตนอยู่ในเพศบรรพชิต เราในฐานะเป็นพุทธศาสนิกชนพึงแสดงความเคารพนับถือต่อท่านผู้เปรียบเสมือนทิศเบื้องบน คือ

เราพึงปฏิบัติต่อท่าน ดังนี้ ๑. ด้วยกายกรรมคือทำอะไรๆ ประกอบด้วยเมตตา ๒. ด้วยวจีกรรมคือทำอะไรๆ ประกอบด้วยเมตตา ๓. ด้วยมโนกรรมคือทำอะไรๆ ประกอบด้วยเมตตา ๔. ด้วยเป็นผู้ไม่ปิดบังท่าน คือ มิได้ห้าม ไม่ให้เข้าบ้านเรือน ๕. ด้วยให้อามิสทาน (สิ่งของ)	สมณพราหมณ์ย่อมอนุเคราะห์ตอบ ดังนี้ ๑. ห้ามไม่ให้กระทำชั่ว ๒. ให้ตั้งอยู่ในความดี ๓. อนุเคราะห์ด้วยน้ำใจอันงาม ๔. ให้ได้ฟังในสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง ๕. ทำสิ่งที่เคยฟังแล้วให้แจ่มแจ้ง ๖. บอกทางสวรรค์ให้

หลักการปฏิบัติตามทิศทั้ง ๖ นี้มีใน “สิงคาลิกสูตร”^{๑๑} เป็นหลักคำสอนที่ทำให้คนเรามีสำนึกความรับผิดชอบและซื่อตรงเที่ยงธรรมต่อหน้าที่ของตน อันจะทำให้ชีวิตมีวินัยที่ดียิ่งขึ้นให้ถูกต้องสมควรแก่ฐานะตามทิศทั้ง ๖ ดังกล่าว เพื่อความสงบสุขของสังคมและเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิตประจำวันอย่างรู้คุณค่าของหน้าที่ สมควรนำมาเป็นส่วนหนึ่งของภารกิจหน้าที่ที่ควรประพฤติประจำวัน

๔.๕.๒ หลักปฏิบัติที่ทำให้เกิดประโยชน์สุขชั้นโลกุตตรภาพ

ก) อริยวัฑฒิ ๕ แปลว่า ความเจริญของอริยชน ได้แก่หลักการวัดความเจริญหรือพัฒนาการของการดำเนินชีวิตประจำวันของบุคคลที่เป็นอารยชน ๕ ประการ ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในหนังสือปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง ๒๕๓๘ หน้า ๗๖-๗๘ คือ

ประการที่ ๑ ว่าคุณมีความมั่นใจ มีความเชื่อมั่นในสิ่งที่เป็นกุศล สิ่งที่เป็นความดีงามมากขึ้นหรือไม่ มีความมั่นใจแม้แต่ในโพธิสัตถา เชื่อในศักยภาพของตนเองที่จะพัฒนาขึ้นไปหรือไม่ เมื่อมีความเชื่อมั่นมากขึ้น ก็เรียกว่ามีศรัทธามากขึ้นซึ่งเป็นสิ่งที่ดี เป็นกุศลธรรมที่เจริญเพิ่มขึ้น โดยสรุป คือคุณว่ามีศรัทธา มีความเชื่อ มีความมั่นใจในกุศลธรรมในความดีงามต่างๆ มากขึ้นหรือไม่

ประการที่ ๒ เมื่อปฏิบัติเดินตามมรรคไป มีระเบียบในการดำเนินชีวิตดีขึ้นใหม่ มีการประพฤติตนอยู่ในสุจริตดีขึ้นใหม่ อันนี้เป็นส่วนที่แสดงออกภายนอกในการดำเนินชีวิต เพราะฉะนั้นต้องเอามาตรวัดดูด้วยว่าเราดำเนินชีวิตดีขึ้นใหม่ มั่นคงในสุจริตมากขึ้นใหม่ มีระเบียบวินัยราบรื่นดีใหม่ มีความสัมพันธ์กับโลก กับมนุษย กับสังคมดีขึ้นใหม่ เรียกสั้นๆ ว่า มีศีล ดีขึ้นใหม่

^{๑๑} ที.ปา. ๑๖/๑๕๘-๒๐๖/๘๗-๕๓.

ประการที่ ๓ คือว่าเรามีความรู้จากการที่ได้สดับ ได้ค้นคว้าอะไรต่างๆ มากขึ้นใหม่ ได้เรียนรู้มากขึ้นและกว้างขวางเพียงพอใหม่ในธรรมที่จะปฏิบัติต่อไป หรือในสิ่งที่จะนำมาใช้แก้ปัญหา หรือในการพัฒนาตน ได้ประสบการณ์ต่างๆ มาเป็นข้อมูลของความรู้มากขึ้นหรือไม่ เรียกสั้นๆ ว่ามี สุตระมากขึ้นไหม

ประการที่ ๔ มีความลดละกิเลสต่างๆ โดยเฉพาะความโลภ ความโกรธ ความหลง ความเห็นแก่ตัวนี้ได้ มีความเห็นแก่ตัวน้อยลงบ้างไหม มีความเสียดสะมากขึ้นไหม มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีน้ำใจ เห็นแก่เพื่อนมนุษย์ เห็นแก่ผู้อื่นมากขึ้นไหม มีจิตใจกว้างขวาง โปร่งเบามากขึ้นไหม เรียกสั้นๆ ว่ามี จาคะ มากขึ้นไหม

ประการสุดท้าย คือ ปัญญา ได้แก่ความรู้ความเข้าใจในความจริงของสิ่งทั้งหลาย ตรวจสอบว่าเรามีความเข้าใจในสิ่งที่ได้เรียนรู้ใหม่ เราเข้าใจถูกต้องตามความเป็นจริงมากเพียงใด เรามองเห็นเหตุปัจจัยและความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลายชัดเจนดี สามารถนำความรู้มาเชื่อมโยงใช้ในการแก้ปัญหา และสร้างสรรค์พัฒนาให้เป็นผลดีหรือไม่ อันเป็นตัวแก่นแท้ที่ต้องการ เป็นตัวคุมทั้งหมด^{๑๖}

หัวข้อนี้ก็เป็นหลักหนึ่งในการตรวจสอบความเจริญ คือดูว่ามีศรัทธามากขึ้นไหม มีศีลมากขึ้นไหม มีสุตตะมากขึ้นไหม มีจาคะมากขึ้นไหม และมีปัญญามากขึ้นหรือไม่

ข) อริยสัจ ๔ หมายถึง ความจริงอันประเสริฐของพระอริยเจ้า ๔ ประการ อริยสัจ ๔ มีความสำคัญมากจะเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงนำมาเทศนาเสมอๆ เพราะเป็นหลักฟอกใจ ที่จริงหลักตรวจสอบมีหลายอย่าง หลักอย่างหนึ่งเป็นการดำเนินตามอริยสัจ ๔ กล่าวคือ การปฏิบัติธรรมนั้น ได้แก่การดำเนินตามหลักการแก้ปัญหาด้วยวิธีการของอริยสัจ ๔ ถูกต้องหรือไม่ อริยสัจ ๔ มีหน้าที่ประจำแต่ละข้อ ดังนี้ คือ

1. ทุกขสัจ มีความเบียดเบียนเป็นลักษณะ มีความเร่าร้อนเป็นกิจ มีความเป็นไปทั่วเป็นเครื่องปรากฏ องค์ธรรมได้แก่ โลกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๑ และรูป ๒๘
2. สมุทัยสัจ มีความเป็นแดนเกิดก่อนเป็นลักษณะ มีการไม่เข้าไปตรอนเป็นกิจ มีความกังวลเป็นเครื่องปรากฏ องค์ธรรมได้แก่ โลภะเจตสิก
3. นิโรธสัจ มีความสงบเป็นลักษณะ มีการไม่จุติ คือไม่ตายเป็นกิจ มีความว่างเปล่าจากนิमितของขันธ์ ๕ เป็นเครื่องปรากฏ องค์ธรรมได้แก่ นิพพาน
4. มรรคสัจ มีการนำออกไปจากภพเป็นลักษณะ มีการทำลายละกิเลสเป็นกิจ มีการออกจากภพเป็นเครื่องปรากฏ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิ เป็นต้น

^{๑๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหธรรมิก, ๒๕๑๘), หน้า ๗๖-๗๗.

ลักษณะก็ดี กิจก็ดี ผลอันเป็นเครื่องปรากฏก็ดี ของอริยสังทั้ง ๔ นี้ เป็นความจริงที่ไม่แปรผัน เป็นอื่นเลย ไม่ว่าจะมิพระพุทธรเจ้ามาตรัสรู้ หรือไม่มิก็ตาม ก็คงสภาพของความจริงนี้อยู่เสมอไม่ เปลี่ยนเป็นอื่น จึงเป็นความจริงที่จริงแท้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า อริยสัง ธรรมเหล่านี้คือ ทุกขอริยสัง เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยอริยสัง เป็นธรรมที่ควรละเสีย ทุกขนิโรธอริยสัง เป็น ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง เป็นธรรมที่ควรให้เจริญ ในอริยสัง ๔ นี้ มี รอบ ๓ มีอาการ ๓๒ ผู้ที่เจริญมรรคพรหมจรรย์เพื่อความเป็นพระอรหันต์นั้น ท่านจะต้องทำกิจ ๑๖ อย่าง ที่เรียกว่าโสฬสกิจ ด้วยการแทงตลอดสังขจะทั้งสี่ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และ มรรค ด้วยการทำ กิจ ๔ อย่าง คือกำหนดรู้ทุกขสังขด้วยปริยญากิจ สมุทัยด้วยปหานกิจ กระทำให้แจ้งนิโรธ คือ นิพพาน ด้วยสังขนิกริยากิจ และอบรมเจริญมรรคสังขด้วยภาวนากิจ กิจทั้งสี่อย่างนี้จะเกิดขึ้นพร้อมกันในขณะ มรรคจิตเกิด มรรคหนึ่งๆ มี ๔ กิจ ๔ มรรค จึงเป็น ๑๖ กิจ ผู้ที่เป็นพระอรหันต์นั้นท่านจะต้องบรรลุ มรรคไปที่ละมรรคตามลำดับจนครบสี่ กล่าวคือบรรลุ โสคาปัตติมรรคก่อนแล้วจึงบรรลุ สกทาคามิมรรค ต่อจากนั้นจึงบรรลุนาคามิมรรค และอรหัตมรรคตามลำดับ ไม่สับลำดับกัน ครั้น ทำกิจครบทั้ง ๑๖ บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ถือได้ว่าท่านมีพรหมจรรย์ คือ มรรคพรหมจรรย์อยู่จบ แล้ว กิจ ๑๖ กิจที่ท่านควรทำ ท่านก็ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอย่างอื่นนอกจากกิจ ๑๖ กิจนี้ ที่ท่านจะต้อง กระทำเพื่อการบรรลุมรรคพรหมจรรย์อีก ทั้งนี้เพราะท่านบรรลุมรรคผลสูงสุดคืออรหัตมรรค เป็น พระอรหันต์แล้ว ก็เลสทั้งมวลท่านก็ได้ละหมดแล้ว ไม่ต้องเวียนเกิดเวียนตายอีกต่อไป

วิธีที่จะทำกิจ ๑๖ ให้สำเร็จบริบูรณ์ คือการเจริญวิปัสสนาปัญญา วิปัสสนาปัญญา หมายถึง ความรอบรู้เกี่ยวกับเรื่องทุกข์ สาเหตุแห่งทุกข์ ความปราศจากทุกข์ และหนทางดับทุกข์ เป็นปัญญา ที่บ่งชี้ถึงคุณค่าแห่งชีวิต เป็นส่วนสำคัญที่จะพัฒนาปัญญาให้มั่นคงถาวรและเจริญก้าวหน้า ปัญญา ชนิดนี้หมายถึง ความรู้ที่ถูกต้อง ความคิดที่ถูกต้องเพื่อให้ทำได้อย่างถูกต้อง^{๑๑}

การที่จะให้เกิดวิปัสสนาปัญญา ได้นั้นจึงต้องเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัญญา ๔ ดังที่พระพุทธองค์ได้ทรงตรัสไว้ที่แคว้นกุรุว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเอกเพื่อความ บริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อก้าวล่วงความ โสภและปริเทวะ (ความรู้่าให้) เพื่อความดับสูญแห่งทุกข์ และโทมนัส เพื่อบรรลุธรรมที่ถูกต้อง เพื่อทำพระนิพพานให้แจ้ง ทางนี้คือ สติปัญญา ๔ ประการ^{๑๒}

^{๑๑}พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ, พุทธปัญญากับการศึกษา, (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๘), หน้า ๕๐-๕๑.

^{๑๒}ม.มุล. ๑๓/๑๓๒/๖๐๖.

พระพุทธองค์ทรงสอนให้เจริญสติปัฏฐาน ๔ เพื่อเข้าไปรู้แจ้งอริยสัจ ๔

๑. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้โดยมีสติกำหนดพิจารณากาย ๑๔ ข้อ ได้แก่ พิจารณาลมหายใจเข้าออก, อิริยาบถ ๔ คือ ยืน เดิน นั่ง นอน, สัมปชัญญะ คือ อิริยาบถย่อยมีการเหยียดก้น เป็นต้น, ปฏิภูณ คือ อากาศ ๓๒, ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม, และปัสสา ๘ รวมเป็น ๑๔ ข้อ เพื่อละสุขวิปลาสที่เห็นว่ารूपนั้นงาม

๒. เวทนानุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้โดยการมีสติกำหนดพิจารณา เวทนา ๘ ข้อ เพื่อละสุขวิปลาสที่เห็นว่ารूपนามเป็นสุข

๓. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้โดยการมีสติกำหนดพิจารณาอาการต่างๆ ของจิต ๑๖ ข้อ เพื่อละนิจจาวิปลาสที่เป็นว่ารूपนามเที่ยง

๔. ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ถอนความพอใจและความไม่พอใจในโลกออกเสียได้โดยการมีสติกำหนดพิจารณาสภาพธรรมต่างๆ ๕ ข้อ ได้แก่ นิรวรรณ ๕, ขันธ์ ๕, आयตนะ ๑๒, โพชฌงค์ ๗, อริยสัจ ๔ เพื่อละอัตตาวิปลาสที่เห็นว่ารूपนามเป็นตัวตน

ก) อริยกันตศีล หมายถึง ศีลของพระอริยสาวกที่ถือวัตรปฏิบัติอยู่ในศีลสิกขา ซึ่งมีความสัมพันธ์กับไตรสิกขา มองเห็นได้ง่ายในชีวิตประจำวัน เช่น เมื่อมีความบริสุทธิ์ทางด้านความประพฤติ เชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตน ไม่หวาดต่อการลงโทษ ไม่สะดุ้งระแวงต่อการประทุษร้ายของคู่เวร ไม่หวั่นใจเสียวใจต่อเสียงคำทаниหรือความรู้สึกไม่ยอมรับของสังคม และไม่มีความฟุ้งซ่านวุ่นวายใจ เพราะความรู้สึกเดือดร้อนรังเกียจในความผิดของตน จิตใจจึงจะปลอดโปร่ง สงบ แน่วแน่ มุ่งมั่นต่อสิ่งที่คิด คำที่พูด และการที่ทำได้ ยิ่งจิตไม่ฟุ้งซ่าน สงบ มุ่งมั่น แน่วแน่เท่าใด การคิดการพิจารณาการรับรู้สิ่งต่างๆ ก็ยิ่งชัดเจนและคล่องตัว เป็นผลดีในทางปัญญามากขึ้นเท่านั้น ความประพฤติที่บริสุทธิ์และเชื่อมั่นในความบริสุทธิ์ของตนเป็นเรื่องของศีล (สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ) ดังที่พระพุทธองค์ได้กล่าวถึงอริยกันตศีลเป็นแว่นส่องธรรมที่พระอริยสาวกสามารถพยากรณ์คคิของตนด้วยตนเอง ได้ คือ สรัทธาอันมั่นคงในพระรัตนตรัยมีความว่า

ดูก่อนอานนทฺ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้ๆ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง เพียบพร้อมด้วยวิชา (ความรู้) และจรณะ

(ความประพฤติ) เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก เป็นผู้ฝึกคนที่ควรฝึกอย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้เบิกบานแล้ว เป็นผู้จำแนกธรรม

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวใน พระธรรมว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้ว อันผู้ปฏิบัติพึงเห็นเอง ไม่ขึ้นกับกาลเวลา (ทันสมัยอยู่เสมอ) ทำให้พิสูจน์ได้ ควรน้อมนำมาปฏิบัติด้วยคน ผู้รู้พึงรู้เฉพาะตน

อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวใน พระสงฆ์ว่า พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ปฏิบัติตรงตาม อริยมรรค ปฏิบัติเพื่อออกจากทุกข์ ปฏิบัติชอบยิ่ง คือ บุคคล ๔ คู่ แบ่งเป็น ๘ ประเภท เป็นผู้ควรของกำนับ ควรของต้อนรับ ควรทำบุญ ควรยกมือไหว้ และเป็น เนื่อนานุญอันประเสริฐของชาวโลก

อริยสาวกเป็นผู้มีศีลที่พระอริยะชอบใจ (อริยกันตศีล) มีศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ค้าง ไม่พร้อย เป็น ไท อันวินญชุนสรเรเสริญ ไม่เกาะเกี่ยวตัณหาและทิฐิ (คือ ไม่ได้รักษาศีลด้วยความอยากและด้วยความยึดถือผิดๆ) มีศีลอันเป็นเพื่อสมาธิ (ศีล ที่เป็นพื้นฐานแก่การพัฒนาสมาธิ)

นี่แลอานนที่เรียกว่า “ธัมมาทาส” (แวนธรรม) สำหรับให้อริยสาวกเมื่อ ต้องการ จะได้ส่องรู้ด้วยตนเองว่า ตนมี ตนได้ปิดทางนรกแล้ว ปิดทางแห่งการเกิด เป็นสัตว์เครื่องจானแล้ว ปิดทางแห่งกำเนิดปรตแล้ว ปิดทางอบาย ทุกติ วินิบาตแล้ว เป็น โสคาบันมีอัน ไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เทียงแท้แน่นอนต่อการตรัสรู้ในภายหน้า^{๕๔}

สรุป คนที่จะมี “ธัมมาทาส” ที่จะสามารถส่องรู้อนาคตของตนได้อย่างมั่นใจก็คือ มี อริยกันตศีล เป็นคนที่มีศรัทธามั่นในพระรัตนตรัย มีศีลบริสุทธิ บรรลุธรรมขั้น โสคาบัน ผู้ก้าวสู่ กระแสพระนิพพาน ผู้ไม่มีทางตกต่ำมีแต่จะก้าวสูงขึ้น ไปสู่การตรัสรู้ในที่สุด

๔.๖ เตรียมความพร้อมก่อนตาย

เรื่องความตายคนกลัวที่สุด เกลียดที่สุด ไม่อยากคิดถึงมันเพราะมันทำให้ใจหดหู่ ทำให้เกิดความท้อแท้ใจ ไม่อยากพูด ไม่อยากฟัง ไม่อยากคิดถึงความตาย เรากลัวผี เพราะกลัวความตาย เรากลัว ป่าช้าเพราะกลัวความตาย กลัวมืดเพราะกลัวความตาย ปัญหาที่มีอยู่ว่า ถ้าเรากลัวสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่เรา จะต้องเผชิญหน้ากับมันแน่ๆ เราควรจะทำอย่างไร เราควรจะมีสติกับมันอย่างกล้าหาญ ด้วยจิตใจอัน

^{๕๔} อภ. จตุกก. ๒๑/๖๓/๕๒.

มันคง ในการเผชิญทุกข์ใหญ่ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ก่อนอื่นเราต้องทำความคุ้นเคยกับมัน ให้เกิดความรู้จักสนิทสนมคุ้นเคยกับมัน เหมือนเรากลัวเจ้านาย ถ้าเรายิ่งห่างก็จะยิ่งกลัว แต่ถ้าเราหมั่นเข้าไปหาทำความรู้จักสนิทสนมคุ้นเคย เราจะไม่กลัว เราจะเข้าหาความแก่ ความเจ็บ ความตายได้อย่างไร เราเข้าหากายไม่ได้ทันที เช่น เราจะลองแก่ จะลองตายดูไม่ได้ แต่เราอาจเข้าหามันได้โดยทางจิตใจ นั่นก็คือหมั่นระลึกถึงมัน หรือเจริญมรณัสสติ คือหมั่นคิดอยู่เสมอว่าเรามีความเจ็บ แก่ ตาย เป็นธรรมดา จะหลีกเลี่ยงไม่พ้น ถ้าคิดอยู่เสมอทุกๆ วัน ในที่สุดเราจะเห็นเป็นของธรรมดา ไม่กลัวมัน เมื่อแก่ตัวลงก็ไม่เดือดร้อน เมื่อเจ็บป่วยลงก็ไม่เดือดร้อนวุ่นวาย ขวัญดีเป็นการช่วยหมอบอย่างยิ่ง เพราะตามปกติหมอบรักษาคณป่วยนั้น ลำบากในการรักษาใจเขา รักษากายไม่เท่าไร รักษาใจลำบากมาก ถ้าเราใจดี ขวัญดี ก็เท่ากับช่วยหมอบมีหวังหายเร็วเข้า เมื่อความตายมาถึงเราก็จะตายอย่างสงบ ตายด้วยใจบริสุทธิ์ เมื่อใจบริสุทธิ์ก็มีหวังไปเกิดในสุคติ นี่เป็นวิธีบรรเทาทุกข์อันเกิดจากโรค แก่ เจ็บ ตาย

๔.๖.๑ เตรียมความพร้อมทางด้านร่างกาย (Physical Preparation)

เตรียมความพร้อมทางด้านร่างกาย คือดูแลสุขภาพ ให้สุขภาพร่างกายแข็งแรง ปราศจากโรค แต่ในทางศาสนามีความหมายลึกไปอีก คือเป็นการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพอย่างถูกต้อง คิงาม ในทางที่เป็นคุณประโยชน์ ทางศาสนาใช้คำว่า กายภาวนา เป็นการพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ โดยรู้จักเอาใจใส่คำนึงถึงธรรมชาติ รู้จักใช้ธรรมชาติอย่างมีเหตุผล ดังนั้นการพัฒนาด้านกายทางศาสนาจึงมีความหมายกว้างกว่าการพัฒนาทางโลก ซึ่งหมายถึงการอาศัยกีฬาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาให้สุขภาพแข็งแรง และปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งมีหลัก ๔ ประการคือ

๑. ขยันออกกำลังกาย และให้มีกิจกรรมทำโดยตลอด
๒. ทานอาหารที่มีประโยชน์ ถูกหลักอนามัย
๓. หลีกเลี่ยงสถานที่อยู่ หรือสิ่งแวดล้อมที่เป็นมลพิษ
๔. พักผ่อนและนอนหลับให้เพียงพอ

การใช้ปัจจัย ๔ ให้ตรงตามจุดหมาย ซึ่งเป็นความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ เพื่อความสงบสุข และความสบายของร่างกาย

๔.๖.๒ เตรียมความพร้อมทางด้านจิตใจ (Social Preparation)

จิตนั้นมีความสำคัญอย่างมากแก่ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ท่านจึงมีคำกล่าวที่ว่า “จิตเป็นนายกายเป็นบ่าว” ดังนั้น จิตทุกขณะคือปัจจุบันทุกลมหายใจเข้าออก จึงเป็นพลังงานขับเคลื่อนชีวิตให้ดำเนินไปอย่างถูกบ้างหรืออย่างผิดบ้างตามกระแสของเหตุปัจจัย อันมีจิตเป็นหัวหน้าในการกระทำทุกอย่าง และวิธีที่จะเตรียมความพร้อมทางด้านจิตใจให้มีคุณภาพคู่กับคุณธรรมนั้น ควรมีข้อปฏิบัติดังนี้

ฝึกฝนอบรมตนเองให้รู้จักปฏิบัติชีวิตหรือดำเนินชีวิตประจำวันไปอย่างถูกต้องตามครรลองคลองธรรมที่ติงาม คือให้รู้ชัดว่าอะไรควรทำ อะไรควรเว้น มีความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามสถานะที่เป็นจริง ไม่เอนเอียงด้วยอคติหรือฉันทาคติ มีจิตที่ประกอบด้วยปัญญา รู้เท่าทัน โลกธรรม ๘ ที่มีทั้งความเจริญ และความเสื่อมของโลกและชีวิต ตามความเป็นจริง และตามเหตุปัจจัยเพื่อสร้างความพร้อมทางจิตให้มีลักษณะที่ดี ๓ ประการ

๑. จิตมีคุณภาพดี คือ จิตที่มีคุณธรรม เช่น มีเมตตา มีกรุณา มีมุทิตา และมีศรัทธา รวมทั้งความเชื่อเพื่อพ่อแม่ เป็นต้น เป็นจิตที่ควรแก่การทำงาน

๒. จิตมีสมรรถภาพดี เช่น เป็นจิตที่มีขันติ มีสมาธิ มีความเด็ดเดี่ยว มีความเพียร เป็นต้น

๓. จิตมีสุขภาพดี คือจิตที่มีปีติ มีปราโมทย์ มีความอิมเอิบ ผ่องใส มีความสบาย

ดังนั้นพระพุทธศาสนาถือว่า การฝึกจิตให้เกิดปัญญา เข้าใจ โลกและชีวิตตามความเป็นจริง เป็นขบวนการพัฒนาชีวิตขั้นสุดท้าย คือการพัฒนาจิตมีสมาธิเป็นพื้นฐาน^{๑๖}

๔.๖.๓. เตรียมความพร้อมทางด้านสมบัติวัตถุภายนอก

การเตรียมความพร้อมทางด้านสมบัติวัตถุภายนอก หมายถึง การวางแผนและจัดการเกี่ยวกับ

๑. การทำพินัยกรรม หรือการเปลี่ยนแปลงพินัยกรรมให้เหมาะสม

๒. การจัดการธุรกิจการงานที่ค้างค้างให้เสร็จเรียบร้อยและมอบหมายให้ผู้อื่นที่เหมาะสม เป็นผู้ดำเนินการต่อไป

๓. การทำประกันชีวิตเพื่อเป็นหลักประกันให้แก่ครอบครัว หลังจากการตายของตน

๔. การปรึกษาหารือกับสมาชิกในครอบครัวเกี่ยวกับการจัดพิธีศพ และค่าใช้จ่ายในการจัดงานศพ

๕. จัดสรรทรัพย์สินให้เป็นส่วนๆ อย่างชัดเจนและเหมาะสม เช่น แบ่งไว้ทำบุญ ๑ ส่วน ลงทุนและใช้จ่าย ๒ ส่วน เก็บรักษาไว้ในยามจำเป็นต้องใช้ ๑ ส่วน ตามสมควรแก่รายได้ที่มีทั้งหมด ๔ ส่วน

๔.๖.๔. เตรียมความพร้อมทางด้านสัมพันธ์ภาพกับสังคม

มนุษย์เรามีความจำเป็นต้องมีความเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับคนอื่นๆ ในฐานะต่างๆ กัน แต่ละคนย่อมจะเป็นศูนย์กลางระหว่างตนกับผู้อื่น ต่างก็มีพันธกรณีที่ต้องปฏิบัติต่อกัน เรียกว่าหน้าที่หรือทิศทั้ง ๖ ฉะนั้นการเตรียมพร้อมทางด้านสัมพันธ์ภาพกับสังคม หมายถึง การพัฒนาทางสังคม คือการไม่ก่อ

^{๑๖}รศ.ดร.เดือน คำดี, ศาสตราจารย์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย-เกษตรศาสตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๒๘๕.

บทที่ ๕

บทสรุป และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์โดยรวมเพื่อให้รู้และเข้าใจในกฎเกณฑ์ธรรมชาติความจริงแห่งชีวิตที่จะต้องเกิด แก่ เจ็บ และตายในที่สุด เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินชีวิต และสามารถวางแผนจัดการเกี่ยวกับสถานการณ์ในภาวะใกล้ตาย และความตายของตนตลอดจนบุคคลใกล้ชิดได้ตามที่ตนปรารถนา เป็นสัมมาทิฐิบุคคล ไม่ประมาทในชีวิต มีความพร้อมและวางใจได้ในความตายที่จะมาถึงซึ่งเป็นสัจธรรมความจริงของโลก หรือของชีวิตทุกชีวิตที่ยังมีเชื้อกิเลสตัณหาอยู่ในชั้นรสนาคาน

ผลจากการศึกษาวิจัย ทำให้ทราบถึงความลึกลับซับซ้อนของความตายที่อธิบายในพระอภิธรรมปิฎกอย่างน่าอัศจรรย์ และทราบถึงความสัมพันธ์ของหลักกรรมที่มีอำนาจพิเศษในการกำหนดสภาวะของความตาย และสภาวะของการเกิดใหม่ ตลอดถึงสภาวะของความไม่ตาย คือ พระนิพพาน ดังที่ผู้วิจัยประมวลผลการศึกษาวิจัยสรุปมาเป็นหัวข้อ ดังต่อไปนี้

๕.๑.๑ แนวคิดเรื่องความตาย ตามหลักพระอภิธรรม

แนวความคิดเรื่องความตายตามหลักอภิธรรมให้ความสำคัญในการพิจารณาความตายเป็นลักษณะอาการที่ปรากฏแก่ชีวิต ทั้งสององค์ประกอบ คือ ธรรมชาติของชีวิตที่เป็นฝ่ายรูป และธรรมชาติของชีวิตที่เป็นฝ่ายนาม เพื่อจะให้ทราบถึงขบวนการของความตายอย่างถูกต้องตามความจริงดังนี้

๑. สิ่งที่ต้องตาย คือ รูป นาม หรือขันธ์ ๕ ที่รวมเรียกว่าชีวิต

๒. ธรรมชาติของความตาย คือ ลักษณะอาการที่ปรากฏ ๓ อย่าง ดังนี้

๒.๑ ความตาย หมายถึง การเคลื่อนที่ การย้ายที่ ความทำลาย ความอันตรธาน ความม้วยมรณา การถึงแก่กรรม ความแตกแห่งขันธ์ ความทอดทิ้งซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ของหมู่สัตว์ อรรถาธิบายในชาติหรือภพหนึ่งๆ เท่านั้นหลังจากที่จิตจืดดับลงแล้ว นี่เป็นนัยของ “สมมติมรณะ”

๒.๒ ความตาย หมายถึง การดับไปแต่ละขณะของจิต เจตสิก และรูปในขณะยังมีชีวิตอยู่ นี่เป็นนัยของ “ขณิกมรณะ”

๒.๓ ความตาย หมายถึง การตายของพระอรหันต์ที่เรียกว่าปรินิพพาน เป็นการตายครั้งสุดท้ายไม่มีการเกิดอีกต่อไป นี่เป็นนัยของ “สมุจเจทมรณะ”

๓. สาเหตุของความตาย มี ๔ ประการ คือ ๑.สิ้นอายุ ๒.สิ้นกรรม ๓.สิ้นอายุและสิ้นกรรมทั้งสอง ๔.ประสบอุบัติเหตุ

๔. ตายแล้วจะเกิดหรือไม่เกิดนั้น ต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย คือ ตัณหา และกรรม เป็นเหตุให้เกิด ส่วนอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ความเห็นชอบ เป็นต้น เป็นเหตุที่ทำให้ไม่ต้องเกิด

โดยหลักความจริง ชีวิตทุกชีวิตเป็นผลที่เกิดมาจากวิบาก คือผลของกรรมที่ตนได้กระทำไว้แล้ว วิบากเป็นสิ่งที่ไม่ตาย วิบากคืออำนาจสร้างสรรค์ทุกสิ่งทุกอย่าง ตรงกันข้าม ความตายเป็นความงอกงามของชีวิต สำหรับบุคคลที่มีคุณธรรมเป็นการถือโอกาสปรับปรุงชีวิตให้เหมาะสมเสียใหม่ คนที่ตายก็เปรียบเหมือนใบไม้เก่าที่ร่วงไป ครั้นแล้วก็มีชีวิตเกิดขึ้นมาอีก ทรายใดเขื่อนำเกิดยังมี ตามหลักพระพุทธศาสนา คนที่ยังมีตัณหาอยู่ในสันดานย่อมต้องมีความกลัวตาย จะกลัวมากหรือกลัวน้อยก็อยู่ที่ตัณหามีมากหรือน้อย และตัณหาจะมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับอวิชชา เพราะตัณหาเกิดจากอวิชชา ฉะนั้นผู้ที่มีอวิชชาเบาบาง คือเข้าใจเรื่องชีวิตตามความเป็นจริงอยู่บ้าง ความกลัวตายจึงมีน้อย มีความมั่นใจในหลักประกันของตนและเตรียมพร้อมต่อความตายด้วยการเข้าใจตามความจริงของธรรมชาติตามกฎของสังสารวัฏ

๕.๑.๒ กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด

หลักของกรรมมีความสัมพันธ์กันกับความตายอย่างแยกกันไม่ออก เพราะเป็นขบวนการของชีวิตที่สืบเนื่องตั้งแต่เกิดจนตาย จากการศึกษาวิจัยได้ข้อสรุป ๓ ประการ คือ ก.ทำที่ความเชื่อเรื่องกรรม ข.กรรมกับการให้ผลของกรรม และ ค.กรรมสัมพันธ์กับความตาย

ก) ทำที่ความเชื่อเรื่องกรรม

ในความเป็นจริงของชีวิตซึ่งพระพุทธองค์กล่าวว่า มีลัทธิที่เห็นผิดอยู่ ๓ ประการ ที่เชื่อว่า ความสุขก็ดี ความทุกข์ก็ดี หรือสภาวะที่ไม่สุขไม่ทุกข์ก็ดี เป็นผลมาจาก

๑. พวกหนึ่งเชื่อว่า เกิดจากกรรมเก่าที่ได้ทำไว้ในอดีตชาติ ลัทธินี้เรียกว่า นุพเพกตวาท

๒. พวกหนึ่งเชื่อว่า เกิดจากเทพผู้เป็นใหญ่หรือพระเจ้าเป็นผู้บันดาล ลัทธินี้เรียกว่า อิศวรนิรมิตวาท

๓. พวกหนึ่งเชื่อว่า เกิดจาก โชคชะตาบันดาล หาใช่เกิดจากเหตุปัจจัยไม่ ลัทธินี้เรียกว่า อเหตุวาท

อธิบายได้ว่า

๑. พวกที่เชื่อว่า ความสุข ความทุกข์ และไม่สุขไม่ทุกข์ในชีวิตเกิดจากกรรมเก่าที่ทำไว้ในชาติก่อน (นุพเพกตวาท) พวกที่เชื่อเช่นนี้จะมีผลต่อความคิด จิตใจ และการดำเนินชีวิตอยู่ ๒ ด้าน

ด้านหนึ่งยอมรับเหตุผลของกรรมที่ทำไว้แต่ชาติก่อน อีกด้านหนึ่งจะเป็นผู้จำนนต่อชีวิต ยอมจำนนต่อฐานะความลำบากยากจน ไม่คิดจะดิ้นรนขวนขวายต่อสู้ แก่ไข ขาดแรงบันดาลใจให้กล้าหาญเข้มแข็ง ที่จะต่อสู้แก้ไขเอาชนะต่อปัญหาอุปสรรคที่มีอยู่ หรือจะมีมาในชีวิต แท้จริง

แล้วกรรมที่เราทำไว้ทุกอย่างเมื่อทำไปแล้วย่อมเป็นกรรมเก่าที่มีผลกระทบต่อชีวิตเรา แต่กรรมเก่าของทุกคนหาได้มีเพียงแต่อดีตชาติเท่านั้น กรรมที่ทำไว้ในชาตินี้มีมากมาย ส่วนส่งผลทั้งที่สนับสนุนและเป็นปฏิปักษ์ขัดขวางต่อกรรมในอดีตชาติ เราไม่สามารถแก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงการกระทำที่ผ่านไปแล้วทั้งในปัจจุบันชาติและอดีตชาติได้ แต่เราเลือกที่จะสร้างสิ่งดีๆ ให้กับชีวิตในวันนี้และในวันหน้า เพื่อวิถีชีวิตที่ดีของเราได้

๒. พวกที่เชื่อว่าความสุข ความทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์เป็นผลมาจากเทพผู้เป็นใหญ่ หรือพระเจ้าเป็นผู้บันดาล (อิศวรนิรมิตวาท)

ผู้ที่มีความเชื่อเช่นนี้จะหวังพึ่งเทพพระเจ้า ตลอดจนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยการบนบานศาลกล่าว อ้อนวอน ร้องขอ ต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ขาดความเชื่อมั่นในตัวเอง ดูหมิ่นดูแคลนในศักยภาพ และความเป็นมนุษย์ของตน ความเชื่อดังกล่าวมิให้เห็นมากมายในวิถีชีวิตของคน ไทยดังปรากฏว่า อยู่เสมอ ความสำเร็จและความล้มเหลวทั้งหลาย ขึ้นอยู่กับภาระกระทำของเราเป็นหลัก แม้จะมีเหตุปัจจัยหรือสภาพแวดล้อมภายนอกเข้ามาเกี่ยวข้องด้วยก็ตาม แต่เหตุปัจจัยภายในที่สำคัญก็คือตัวเรา

๓. พวกที่เชื่อว่าความสุข ความทุกข์ หรือ ไม่สุขไม่ทุกข์ เกิดจาก โชคชะตาบันดาล มิใช่เกิดจากเหตุปัจจัย (อเหตุวาท) โดยเชื่อว่าชีวิตของตนขึ้นอยู่กับ โชคชะตาราศี หากโชคดีหรือ โชคช่วย อาจะคลบันดาลให้ได้รับสิ่งดี หากโชคร้ายอาจจะประสบสิ่งที่ไม่ดี

ข) กรรมกับการให้ผลของกรรม

กรรมเป็นสภาวะธรรมชาติที่เกิดกับจิตทุกดวง เรียกว่า สหชาตกรรม เป็นกรรมที่ยังไม่สามารถให้ผลคือวิบากของตนเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อกรรมที่ดับ ไปแล้วจึงให้ผลเกิดขึ้นได้ เรียกว่า นานักขณิกกรรม ผลของกรรมย่อมเป็นไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัย บุคคลทำกรรมใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม เขาย่อมต้องรับผลแห่งกรรมนั้น แต่การให้ผลของกรรมมีความสลับซับซ้อนเกินวิสัยของคนธรรมดาจะเข้าใจได้ ทำให้ทำที่ความเชื่อเรื่องกรรมนั้นสับสนและเข้าใจไขว้เขว เพราะได้เห็นพฤติกรรมของบางคนกำลังทำความชั่วอยู่ แต่กลับมีผลดีตอบสนองกับชีวิต เช่นมีลาภ ยศ สรรเสริญ สุข และเรื่องดีๆ หลัง ไหลเข้ามาในชีวิต ในกรณีตรงข้ามบางคนกระทำแต่กรรมดีมีคุณธรรมแต่กลับได้รับผลไม่น่าภิรมย์ คือได้รับความทุกข์ ไม่สบายใจต่างๆ เข้ามาในชีวิต ทั้งนี้เพราะมีแนวคิดเรื่องกรรมแต่ชาตินี้ชาติเดียวไม่ได้มองตลอดสายตามกฎของกรรม หรือกฎแห่งเหตุผล

กรรมจำแนกสัตว์ให้แล้ว ประณีต อย่างยุติธรรมที่สุด ถ้ามองให้ละเอียดลึกซึ้งตลอดสายโดยอาศัยการอธิบายวิถีจิต ในวิถีจิต ๑ วิธินั้น มีขณะจิต ๗ ดวง ไม่ว่าจะป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ขณะดวงที่ ๑ ชื่อว่าทิวฐธรรมเวทนิยกรรม คือกรรมที่ให้ผลในอรรถภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ขณะดวงที่ ๗ เรียกว่า อุปปีชชเวทนิยกรรม ให้ผลในชาติหน้า ขณะดวงที่ ๒ ถึง ๖ รวม ๕ ดวงนี้เป็นอุปปราปรียเวทนิยกรรม ให้ผลต่อจากชาติหน้าไม่จำกัดว่าจะให้ผลเมื่อใด ถ้าต่อจากชาติหน้าแล้ว

มีโอกาสให้ได้ทั้งสิ้น สุดแต่ว่าจะได้ปัจจัยพร้อมบริบูรณ์เมื่อไรก็เมื่อนั้น ฉะนั้นเรื่องราวต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิตของคนเรา ควรจะมีการพิจารณาเรื่องกรรมให้ชัดเจน แยกแยะหลักเกณฑ์การตัดสินเรื่องกรรมให้ครอบคลุมทุกๆ ปัจจัยองค์ประกอบของชีวิต เพราะกรรมนั้นให้ผลชาตินี้ก็มี ให้ผลในชาติหน้าก็มี และให้ผลต่อจากชาติหน้าไปเรื่อยๆ ก็มี

ค) กรรมสัมพันธ์กับความตาย

ในชีวิตของแต่ละบุคคลนั้น ไม่มีใครทำกรรมดีโดยส่วนเดียว หรือทำกรรมชั่วโดยส่วนเดียว กรรมที่ได้กระทำไว้ย่อมเป็นเงาติดตามตัว ไปพร้อมกับความตายสืบสายเกี่ยวพันกันเป็นลูกโซ่ ครอบงำที่ยังมีกิเลสตัณหา เมื่อเวลาตายกรรมก็จัดสรร ไปเกิดทุกคติภูมิ หรือสุคติภูมิ ตามนิมิตอารมณ์ก่อนตายที่เขาได้รับ โดยอาศัยอำนาจพิเศษ กล่าวคือเจตนาที่เป็นกุศลและอกุศลที่ได้กระทำไปแล้วนั่นเองที่จะฝากอำนาจพิเศษไว้ในจิตสันดาน เพราะจิตมีความวิจิตรพิสดาร ในการสั่งสมกรรมดี และกรรมชั่ว ต่อเมื่อใดเหตุปัจจัยที่สมควรแก่คนเมื่อนั้นอำนาจพิเศษนั้นย่อมจะกระทำกรรม กรรมนิมิตลตินิกิต อย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดขึ้นเป็นอารมณ์แก่คนเมื่อใกล้ตาย

๕.๑.๓ แนวทางการดำเนินชีวิต

ศาสนาสอนให้มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางธรรมชาติแวดล้อมอย่างอิงอาศัยกัน ตามหลักของศีลธรรมนั้นก็คือ เบญจศีล และเบญจธรรม เป็นหลักธรรมเบื้องต้น เป็นเครื่องรักษาและพัฒนาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งมีชีวิตทั้งปวงด้วยความเมตตากรุณา ไม่เบียดเบียนทำลายซึ่งกันและกัน เพื่อจะก้าวเข้าไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ด้วยหลักธรรมขั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ ดังที่กล่าวไว้ในบทที่ ๔ เพื่อพัฒนาตนเองและสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม เพราะมนุษย์นอกจากจะเป็นผู้ใช้เหตุผลได้แล้ว มนุษย์ยังเป็นสัตว์สังคม ซึ่งจะต้องอยู่ในฐานะเป็นสมาชิกของสังคมทุกคน สังคมจะอยู่ได้ มีความกลมกลืน และสงบสุขนั้นจะต้องมีคุณธรรมชื่อว่า “ความไว้วางใจ” ของผู้ร่วมสังคมนั้น เช่น สามี ภรรยา ไว้วางใจซึ่งกันและกัน มิตรซื่อสัตย์ต่อมิตร ไม่หักหลัง ผู้น้อยไว้วางใจผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ให้ความเป็นธรรมแก่ผู้น้อย

แนวทางการดำเนินชีวิต หลักสำคัญคือให้กำหนดสติรู้เท่าทันปัจจุบัน ทำใจให้เป็นกลาง ปล่อยวางในส่วนที่ชอบ ไม่ชอบ ให้ได้ ไม่ต้องไปผลัก ไม่ต้องไปรัด ปล่อยให้เป็นไปตามเหตุปัจจัย ตามกฎของธรรมชาติตามธรรมชาติของชีวิต ทั้งอดีต ทั้งอนาคต งดไว้ก่อน กำหนดคุณธรรมปัจจุบัน สลัดความกังวล พุ่งชาน ความเดือดพล่านของจิตของใจให้ออกไปเสียก่อน ทำความอ่อนโยนมีปิติปราโมทย์ ผ่องใสให้เกิดขึ้นในใจแทน ฉลาดคิด ฉลาดดูจิต ฉลาดในการสอนจิต อะไรจะเกิดก็ต้องเกิด อะไรจะดับก็ต้องดับ ล้วนเป็นไปตามเหตุปัจจัย เราเพียงรู้ทัน ปล่อยวาง เป็นกลาง ไม่เอนเอียง

ไปตามกระแสอารมณ์ของโลกธรรม ๘ ไม่ทำตนเป็นคนมือคต ๔ คือ รัก หลง กลัว โกรธ เพราะตัวขวางกั้นความเจริญของชีวิต

การดำเนินชีวิตต้องมีจุดหมาย หรือมีเข็มทิศนำทาง คือหลักธรรมที่กล่าวไว้ในบทที่ ๔ อย่างปล่อยให้ชีวิตจิตใจไหลล่องไปตามกระแสของโลกอย่างไร้จุดหมายปลายทาง อย่าทำตัวเหมือนปลาตายไม่มีชีวิตชีวา ฝึกฝนตนเองให้เป็นคนมีความมั่นใจ สร้างที่พึ่งของตนเองให้ได้ ให้มีหลักประกันของชีวิต เป็นประโยชน์ทั้งโลกนี้ โลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง สรรพสิ่งทุกสิ่งในโลกล้วนมีทั้งคุณและโทษ มองให้เห็นความเป็นจริงทั้ง ๒ ด้าน คือ ในคุณนั้นย่อมมีโทษ ในคณนั้นย่อมมีดีอยู่ ในความมีย่อมมีความหมดไป มีลดก็มีเพิ่ม มีได้ก็มีเสีย มันแฝงอยู่ด้วยกัน เหมือนเหรียญ ๒ ด้าน มองโลกในแง่ดีมีจิตเบิกบานใจในทุกสถานการณ์ ที่มีอารมณ์มาปรากฏทางประสาทสัมผัส ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หมั่นใคร่ครวญพิจารณาเหตุวนาที่เกิดขึ้นว่าเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ ถ้ายินดีก็จะก่อสุขจะส่งผลให้เกิดความดีความงาม ถัดกัน ถ้าไม่พอใจก็เป็นทุกข์ ก็จะเกิดวิเวกดีความดี ฉะนั้นเราต้องฝึกสติปัญญาให้รู้จักมนสิการเฝ้าดูอยู่ข้างใน อย่าให้ใจไหลไปกับอารมณ์ความเคยชิน การงานและวิถีชีวิตที่เร่งรีบทำให้เกิดความเคยชิน ที่ขาดความรู้จริงในเรื่องของชีวิตที่มีความตายรออยู่ เป็นความประมาทของชีวิต เสียโอกาส ขาดการพัฒนาชีวิตในปัจจุบันให้ไปสู่ความมีชีวิตที่สมบูรณ์ที่ดียิ่งขึ้น

๕.๑.๔ วิธีแก้กรรมตามหลักอภิธรรม

การดำเนินชีวิตของคนทั่วไปต้องได้เคยกระทำความผิดพลาดเป็นอกุศลกรรมมาบ้างไม่มากก็น้อย ฉะนั้นควรมีวิธีการเสริมนอกจากแนวทางในการดำเนินชีวิตประจำวัน ได้แก่ วิธีแก้ไขอกุศลกรรมที่ตนได้กระทำไปแล้วให้กลายเป็นอโหสิกรรมไปได้ คือ หลังจากที่ทำตนได้กระทำอกุศลกรรมไปแล้ว และมีความรู้สึกผิดชอบเกิดขึ้น ต้องทำการอธิษฐานใจตนว่า เราจะไม่ทำทุจริตหรือทุจริตเช่นนี้อีกต่อไป แล้วไม่ต้องหวนกลับไปคิดถึงเรื่องนั้นอีก และพยายามสร้างกุศลอาชิตกรรมให้เกิดขึ้นอยู่เสมอ คือมีการเรียนการสอนประปรียัติธรรม หรืออ่านหนังสือธรรมะเสมอๆ หรือสวดมนต์ไหว้พระ ใสบาตร แผ่ส่วนบุญ แผ่เมตตาเสมอๆ หรือรักษาศีล ๕ ศีล ๘ บวชเป็นชีเป็นเณร เป็นพระ หรือมีการเจริญสมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐานอยู่เสมอ ถ้าปฏิบัติดังกล่าวมาแล้วนี้จนตลอดชีวิตแล้วอกุศลที่ฐัมมเวทนิยกรรม และอุปปัชชเวทนิยกรรม ที่นอกจากครุกรรมย่อมไม่มีโอกาสส่งผล กลายเป็นอโหสิกรรมไปได้ สำหรับอกุศลอุปปราปรียเวทนิยกรรมนั้นแม้จะไม่กลายเป็นอโหสิกรรมไปได้ก็จริง แต่ก็ทำให้การส่งผลของอกุศลกรรมชนิดนี้เบาบางลงไปได้ด้วยอำนาจแห่งกุศลอาชิตกรรมนั่นเอง

ความสำคัญอยู่ที่การกระทำในภพนี้ กล่าวคือจะต้องประพฤติดตนให้เป็นผู้ที่อยู่ในศีลธรรม มีการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา อยู่เสมอ แล้วตั้งความปรารถนาไว้ว่าขอให้การบำเพ็ญกุศลของข้าพเจ้า

นี่จึงเป็นอุปนิสัยบังจัญไปทุกๆชาติด้วยประการหนึ่ง มีความพอใจอยู่ในสถานที่ที่ประกอบด้วยศีลธรรม และตั้งความปรารถนาว่าขอให้ได้เกิดอยู่ในสถานที่ที่ประกอบด้วยศีลธรรมทุกๆชาติไปประการหนึ่ง ในการสมาคมต้องไม่เกลือกกลั้วกับคนพาล พยายามคบหาสมาคมกับผู้มีความรู้และมีศีลธรรม แต่แนวทางที่กล่าวมานี้ไม่ใช่จะเป็นไปได้โดยแน่นอนและบุคคลที่จะประพฤติปฏิบัติให้เป็นไปได้โดยสมบูรณ์ดังกล่าวนั้นก็หาได้ยาก นอกจากจะเป็นบุคคลที่มีบารมีแก่กล้าเท่านั้นจึงจะกระทำให้สำเร็จลงไปได้

๕.๑.๕ วิธีที่ทำให้ไม่ต้องเกิดและตายอีกต่อไป

วิธีที่ทำให้ไม่ต้องเกิดและตายอีกต่อไป คือ วิธีการทำลายกิเลสเป็นสมุจเฉทไม่มีเหลือเพื่อมุ่งตรงต่อพระนิพพาน นิพพาน คือ ธรรมที่ดับดับคณา เป็นทุกขนิโรธอริยสัง เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้งมรรคมืองค์ ๘ คือข้อปฏิบัติอันเป็นทางดับทุกข์ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง เป็นธรรมที่ควรเจริญ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเรียกธรรมเหล่านี้ว่า อริยสัง ที่เรียกว่าอริยสังก็เพราะเป็นความจริงที่พระอริยะเจ้าทั้งหลายรู้แจ้งแทงตลอดอย่างหนึ่ง เป็นความจริงของพระอริยะอย่างหนึ่ง เป็นความจริงที่ให้สำเร็จเป็นพระอริยะอย่างหนึ่ง เป็นความจริงที่จริงแท้ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่นอีกประการหนึ่ง

สรุปความว่า พระพุทธองค์ทรงสอนให้เจริญอริยมรรคมืองค์ ๘ เพื่อเป็นหนทางให้เจริญสติและปัญญา โดยการเจริญสติปัญญา ๔ มี กาย เวทนา จิต ธรรม อันได้แก่ รูปนาม ชันธ ๕ ซึ่งเป็นอารมณ์ของกรรมฐาน โดยมีอาดาปี (ความเพียรในสัมมัปปธาน ๔) สัมปชาโน (ปัญญาในสัมปชัญญะ) สติมา (สติที่ระลึกรู้รูปนามในสติปัญญา ๔) เป็นองค์ประกอบในการเข้าไปทำหน้าที่เพื่อรู้แจ้งความจริงของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลกว่าเป็นสังขารธรรมที่ถูกบังจัญปรุงแต่ง มีสภาพเป็นเพียงรูปธรรม และนามธรรม มีความเข้าใจและเข้าถึงสภาวะลักษณะของรูปนาม โดยความเป็นไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เพราะเกิดดับตลอดเวลา เป็นทุกข์เพราะทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เป็นอนัตตาเพราะไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ เกิดวิปัสสนาญาณรู้แจ้งแทงตลอดอริยสัง ๘ มีนิพพานเป็นอารมณ์ เข้าสู่ความสุขที่แท้จริง เป็นอิสระ มีวิมุตติรสเป็นอมตธรรม นี่คือนหนทางที่ไม่ตายเพราะได้เข้าสู่ปรินิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาแล้วนั่นเอง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

เพื่อเป็นหลักประกันในความไม่ประมาทในชีวิต และไม่ประมาทต่อความตาย ขอให้ข้อเสนอแนะเป็นข้อสังเกตในการตรวจสอบคุณภาพชีวิต จิตใจของตนเอง และคนรอบข้างอยู่เป็นประจำเนืองๆ ในกิจกรรมการงานที่ผ่านไปแต่ละวันด้วยมาตรวัดที่เป็นหลักธรรมต่างๆ ดังที่แสดงไว้แล้วในบทที่ ๔ มี สิล ๕ และศีล ๘ เป็นต้น นอกจากสร้างหลักประกันให้แก่ตนเองแล้ว เห็นควร

ที่จะสร้างหลักประกันแก่ส่วนรวมด้วยโดยการให้มีขบวนการร่วมศึกษาปลูกจิตสำนึกและสร้างทัศนคติที่ดีต่อวิถีชีวิตแบบพุทธอย่างจริงจัง โดยให้หน่วยงาน โรงเรียน องค์กร และสถาบันต่างๆ นั้นมีส่วนร่วมกิจกรรมดำเนินงานเกี่ยวกับส่งเสริมคุณภาพของชีวิตให้มีคุณธรรม มีความเชื่อมั่นในหลักพุทธธรรม คือเชื่อในเรื่องของ บาป-บุญ คุณ-โทษ และหลักการเวียนว่ายตายเกิด เป็นต้น เพื่อให้เกิดเป็นพุทธศาสนิกชนที่มีสัมมาทิฐิ มีคติสุขเป็นเบื้องหน้า มีพรหมวิหารธรรมเป็นเครื่องอยู่อาศัย และมีความไม่ประมาทในชีวิตเป็นเครื่องเตือนสติ ฉะนั้นข้อธรรมสำหรับเป็นข้อเสนอแนะคือ ก.ธรรมที่ทำให้สมหมาย ๕ ข.พรหมวิหารธรรม ๔ ค.ธรรมที่ควรพิจารณาเนื่องๆ

ก) วัดความเจริญในการเดินทางถูก ๕ อย่าง (ธรรมที่ทำให้สมหมาย ๕)

ธรรมที่ทำให้สมหมายเป็นธรรมให้มีสุคติภพเป็นเบื้องหน้า การที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม ๕ ประการ คือ ศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และปัญญา ว่าเป็นเหตุให้สำเร็จปรารถนา หรือให้สมความปรารถนา มีในมหานามสูตรดังนี้เป็นการชี้ชัดว่าถ้าบุคคลได้ปฏิบัติตามเงื่อนไข คือทำให้ธรรม ๕ ประการนั้นมีสมบูรณ์ในตนแล้ว เขาสามารถเลือกไปเกิดในสวรรค์ชั้นใดก็ได้ตามต้องการ อธิบายเพิ่มเติมว่าตามพระพุทธพจน์ดังกล่าวนั้น เมื่อได้ทำเงื่อนไขคือธรรม ๕ ประการให้มีสมบูรณ์ในตนแล้ว ถ้าพิจารณาให้ดีก็จะเห็นว่าเป็นสิ่งเป็นไปได้

หลักศาสนาถือว่าจิตหรือความคิดเป็นจุดเริ่มต้นหรือเป็นตัวนำในการกระทำทุกอย่าง ก่อนที่พฤติกรรมหรือการกระทำใดๆ จะเกิดขึ้น ความคิดจะเริ่มมีขึ้นในจิตก่อนเสมอไป เมื่อทำจิตให้ผูกพันอยู่กับสวรรค์ชั้นที่ตนปรารถนาจะ ไปเกิด หลอเลี้ยวความปรารถนาที่จะ ไปเกิดในสวรรค์ชั้นนั้นไว้ น้อมจิตไปสู่การเกิดในสวรรค์ชั้นนั้นหลังจากตายแล้วอธิษฐานจิตนั้นไว้บ่อยๆ ในที่สุดหลังจากตายแล้วย่อมได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นนั้นสมความปรารถนาชั้นนั้น

ข) พิจารณาสังเกตดูสภาพจิตที่ดีงามตามลำดับ ๔ อย่าง (พรหมวิหารธรรม ๔)

พรหมวิหารธรรม เป็นธรรมเครื่องอยู่อาศัยของคนดี มีแสดงไว้ในเมตตาสูตกร ดังนี้

๑. เมตตา คือ การแผ่ความรัก ความปรารถนาดีต่อสัตว์ อันเป็นที่รัก ที่ชอบใจ เรียกว่า ปิยมนาปัสตวบัญญัติ องค์ธรรมของเมตตา ได้แก่ อโทสเจตสิก ที่มีปิยมนาปัสตวบัญญัติเป็นอารมณ์

๒. กรุณา คือ การแผ่ความสงสารต่อสัตว์ที่ได้รับความยากลำบาก เรียกว่า ทุกขิตตวบัญญัติ คือ มีสัตว์ที่กำลังได้รับความลำบาก องค์ธรรมของกรุณา ได้แก่ กรุณาเจตสิก ที่มีทุกขิตตวบัญญัติ เป็นอารมณ์

๓. มุทิตา คือ การแผ่ความชื่นชมยินดีต่อสัตว์บุคคลที่กำลังได้รับความสุขอยู่ หรือที่จะได้รับความสุขในกาลภายหน้า เรียกว่า มีสุขิตตวบัญญัติ เป็นอารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ มุทิตาเจตสิก ที่มีสุขิตตวบัญญัติ เป็นอารมณ์

๔. อุเบกขา ความวางเฉยต่อสัตว์ทั้งหลาย โดยไม่น้อมไปในความปรารถนาดี ไม่คิดช่วย บำบัดทุกข์ ไม่ชื่นชมยินดีในความสุขของสัตว์แต่อย่างใดทั้งสิ้น เฟงพิจารณาว่าสัตว์ทั้งหลายเป็นไปตามอำนาจแห่งกรรมของคนๆ ด้วยการวางใจเป็นกลางอยู่ได้ โดยอาศัยมัจฉัตตสัตตบัญญัติ องค์ธรรมของอุเบกขาพรหมวิหาร ได้แก่ คัตตมัจฉัตตตาเจตสิก ที่มีมัจฉัตตสัตตบัญญัติ เป็นอารมณ์

อัปมัถญา ธรรม ๔ ประการนี้ บางทีก็เรียกว่า พรหมวิหารธรรม หมายถึง ธรรมที่เป็นเครื่องอยู่ของบรรดาพรหมทั้งหลาย ซึ่งเป็นบุคคลที่ประเสริฐมีคุณสมบัติของจิตใจที่ถึงงาม ควรที่เราจะพิจารณาคูสภาพจิตใจที่เป็นไปในแต่ละวันๆ นั้น ความรู้สึกนึกคิดของเราแต่ละอย่างๆ เรื่องราวมีคุณสมบัติทั้ง ๔ ประการ เหมือนดังท่านผู้ประเสริฐหรือไม่ อย่างไร แล้วจะได้ทำการฝึกฝนอบรมต่อไปให้มีความก้าวหน้ายิ่งขึ้น

ค) ยอมรับความเป็นจริงของชีวิตและความตาย

การยอมรับความจริงในเรื่องเหล่านี้ จะทำให้เราไม่ประมาทในชีวิต รู้จักคิดทำใจให้สบายอยู่เสมอ ไม่ว่าจะเกิดเหตุการณ์อะไรเกิดขึ้น ผู้ที่รู้สึกว่าคุณได้สร้างกุศล ทำหน้าที่ในฐานะใดๆ ก็ตาม ด้วยการปฏิบัติอย่างดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ รู้สึกภูมิใจในตนเอง นับถือตนเองบุคคลประเภทนี้ย่อมมีความสุขทั้งในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ และตายไปแล้ว ก็มีความบันเทิงใจยิ่งขึ้นอีกหลายเท่า โดยการหมั่นพิจารณาเรื่องๆ ในธรรมะทั้ง ๕ ข้อนี้เรียกว่า อภินิหังจเวกขณ ซึ่งแปลว่า ธรรมที่ควรพิจารณาเรื่องๆ หรือบ่อยๆ ได้แก่

๑. เรามีความแก่เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้
๒. เรามีความเจ็บเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไปได้
๓. เรามีความตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้
๔. เราจะต้องพลัดพรากจากบุคคลและสิ่งของอันเป็นที่รักที่ชอบทั้งสิ้น

๕. เรามีกรรมเป็นของตน เราเป็นทายาทของกรรม เรามีกรรมเป็นที่เกิด เรามีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ เรามีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย เราทำกรรมอันใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักต้องได้รับผลกรรมอันนั้น

ในธรรมะทั้ง ๕ ข้อนี้ ๔ ข้อข้างต้นจะไม่มีใครปฏิเสธว่าไม่เป็นความจริง เพราะธรรมะทั้ง ๔ ข้อนี้เป็นหลักความจริงที่ทุกคนมองเห็นกันอยู่แล้วเพียงแต่ว่าคนส่วนมากไม่ค่อยจะนึกถึงบ่อยๆ เท่านั้น เพราะถือว่ารู้แล้ว ไม่จำเป็นจะต้องพูดถึงหรือนึกถึงบ่อยๆ และอีกอย่างหนึ่งเป็นเพราะมองไม่เห็นว่าจะได้ประโยชน์อะไรจากการพิจารณาหรือนึกถึงบ่อยๆ แต่การที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนให้เราทั้งหลายหมั่นนึกถึงบ่อยๆ นั้น พระองค์ได้ทรงอธิบายว่า ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย และความพลัดพรากจากสิ่งของที่รักของชอบใจจะเกิดแก่เราแน่นอนไม่วันใดก็วันหนึ่ง ให้หมั่นพิจารณาในสังขารความจริงของชีวิตเพื่อความไม่ประมาท

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัย

ควรทำวิจัย เรื่องการทำหน้าที่ของจิตวิญญาณ เนื่องจากพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่องค์ประกอบของมนุษย์ทั้งสองส่วน คือส่วนที่เป็นรูปธรรม และส่วนที่เป็นนามธรรม ผู้วิจัยเห็นว่าสถานะของจิตหรือวิญญาณเป็นปรากฏการณ์ที่ละเอียดลึกซึ้ง และมีความสำคัญต่อการศึกษาสำหรับทุกคนเนื่องจากเป็นส่วนของนามธรรม เพื่อที่จะให้ความรู้ความเข้าใจในการทำงานของจิต วิญญาณ อันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งในแง่ของภาคทฤษฎี และภาคปฏิบัติต่อไป

บรรณานุกรม

เอกสารปฐมภูมิ

๑. พระไตรปิฎก

มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกฉบับพร้อมอรรถกถา (๕๑ เล่ม). เล่มที่ ๔, ๑๐, ๑๓, ๑๔, ๑๖, ๑๗, ๒๐, ๒๑, ๒๒, ๒๓, ๒๕, ๓๗, ๔๑ และ ๔๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

เอกสารทุติยภูมิ

๒. หนังสือทั่วไป

- จำลอง ดิษขวณิช, ศ. จิตวิทยาของความดับทุกข์. เชียงใหม่ : กลางเวียง, ๒๕๔๔.
- เคื่อน คำดี, ดร. ศาสนศาสตร์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๔๑.
- รัชพล ศิริวงศ์ทอง, ดร. ตายแล้วไปไหน. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์ดาว, ๒๕๔๒.
- บุญเสนอ แดงสังวาล. เกิดเพราะกรรม. กรุงเทพฯ : สร้อยทอง, ๒๕๔๒.
- ปริญญา โยควินุลย์, หลวง. คนเราตายแล้วเกิดอีกหรือไม่. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : สัมมาชีวิตศิลป-มูลนิธิในพระอุปถัมภ์ของสมเด็จพระสังฆราช, ๒๕๑๐.
- พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต). พุทธธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๘. กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ, ๒๕๓๑.
- พระปลัดวิสุทธ์ กุตตชโย. คู่มือการศึกษาพระอภิธรรม ชั้นอนุภาภิธรรมิกตรี. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ, ๒๕๔๗.
- พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ. พุทธปัญญากับการศึกษา. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๘.
- พระมหาประวีติ กงคปญโญ. ตายแล้ววิญญาณไปไหน. กรุงเทพฯ : อำนวยการสำนักพิมพ์, ๒๕๓๒.
- พระเมธีธรรมากรณ์ (ประยูร ฐมฺมจิตฺโต). กรรมและการเกิดใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๕.
- พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตญาโณ). พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

พระสัทธรรมโชติกะ ชัมมาจริยะ. ปรมัตตโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๖ : มรณุปัตติจตุกกะ.

เรียบเรียงโดยพระมหาถวัลย์ ญาณเจาริ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๓๐.

_____ . ปริเฉทที่ ๔ วิธีสังคหะ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : มุลินีรัติธรรมโชติกะ, ๒๕๓๔.

_____ . ปริเฉทที่ ๔ หลักสูตรชั้นมัธยมอภิธรรมมิกตรี : วิธีสังคหะ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____ . ปรมัตตโชติกะ หลักสูตรมัธยมอภิธรรมมิกะโท ปฏิจสงมุปาทที่ปนี. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

_____ . ปรมัตตโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒ กัมมจตุกกะ : มรณุปัตติจตุกกะ. กรุงเทพฯ : มุลินีรัติธรรมโชติกะ, ๒๕๓๙”

_____ . ปรมัตตโชติกะ ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๖ : มรณุปัตติจตุกกะ. เรียบเรียงโดยพระมหาถวัลย์ ญาณเจาริ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๔๐.

พระโสภณ คณาภรณ์ (ระแบบ จิตญาโณ). ชีวิตนี้ใครลิขิต. พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พรคำการพิมพ์, ๒๕๓๒.

พุดผาจารย์วิพุธ โยคะ รัตนรังษี. เกร็ดความรู้เรื่องชีวิตมนุษย์ในวัฏจักร. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไอเคียนส โตร์, ๒๕๓๐.

พุทธทาสภิกขุ. ตายก่อนตาย. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. อภิธัมมัตถสังคหบาตี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

มาโนชญ์ ชุมสาย, มล. ตายแล้วไปไหน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จำหน่ายโชคชัยเทเวศร์, ๒๕๕๒.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕.

วชิรญาณวงศ์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า, กรมหลวง. ธรรมมานุกรม. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า, กรมพระยา. สารานุกรมพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

วสิน อินทสระ. หลักกรรมและการเวียนว่ายตายเกิด. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.

สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ). ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพฯ : ม หามกุฏราช-
วิทยาลัย, ๒๕๓๕.

สุนทร ธีรขันธ์. พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

แสง จันทร์งาม. ประทีปธรรม. กรุงเทพฯ : บรรณาการ, ๒๕๑๓.

_____ . เกร็ดธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๖. เชียงใหม่ : โรงพิมพ์ดาว, ๒๕๔๗.

อภิธรรมโชติกวิทยาลัย. พจนานุกรมพระอภิธรรมคัมภีร์. กรุงเทพฯ : มูลนิธิธรรมโชติกะ, ๒๕๒๖.

๓. บทความในวารสาร

จำลอง ดิษยวณิช, ศ. “ประสาทชีววิทยาของภาวะใกล้ตาย”. สมาคมจิตแพทย์แห่งประเทศไทย.
๒๕๔๑ : ๔๓.

๔. วิทยานิพนธ์

ณัฐยา วาสิน. “ความหมายความตาย การตีความตามพุทธปรัชญา”. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร
มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๖.

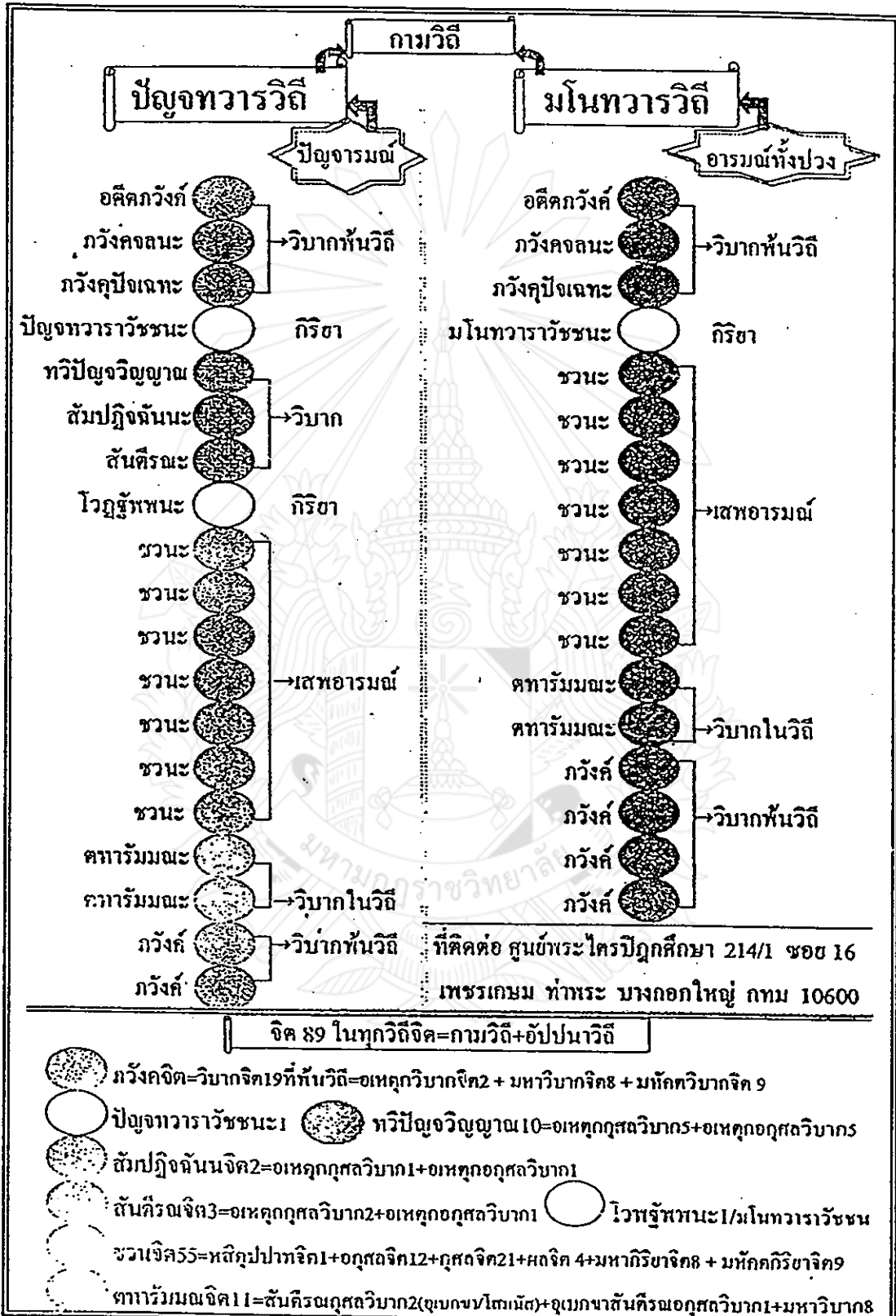
พระมหาบ รมมธโร (หิรัญชาติ). “มโนทัศน์เกี่ยวกับความตายในพระพุทธศาสนา : การศึกษาเชิง
วิเคราะห์”. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหา
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระราเชนทร์ วิสารโท (ไชยเจริญ). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์หลักพุทธธรรมกับทรัพยากรมนุษย์
ในพุทธศาสนา”. วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนศึกษา,
บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

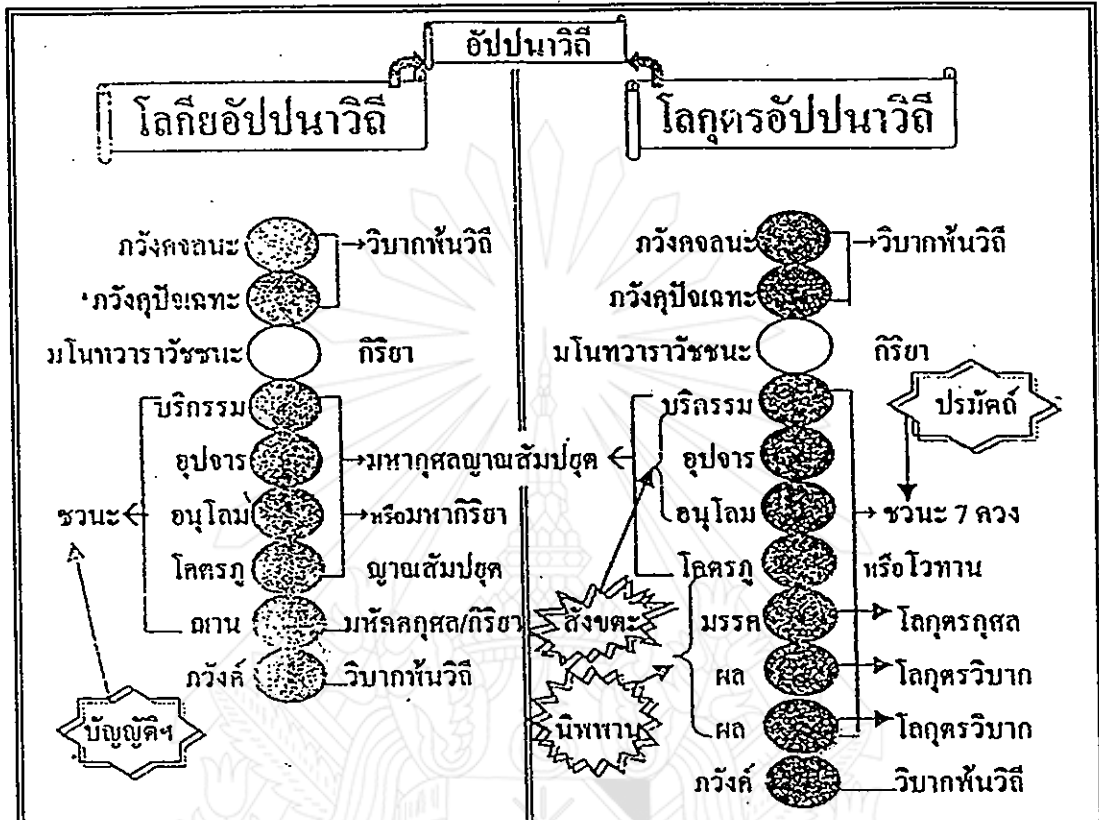
ลดารัตน์ สาทินันท์. “ภาวะธรรมทัศน์ในวัยผู้สูงอายุ และการเตรียมตัวเกี่ยวกับความตายของ
ผู้สูงอายุ”. วิทยานิพนธ์พยาบาลศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพยาบาลผู้สูงอายุ.
บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๕.

ภาคผนวก ก
ภาพกามวิถี

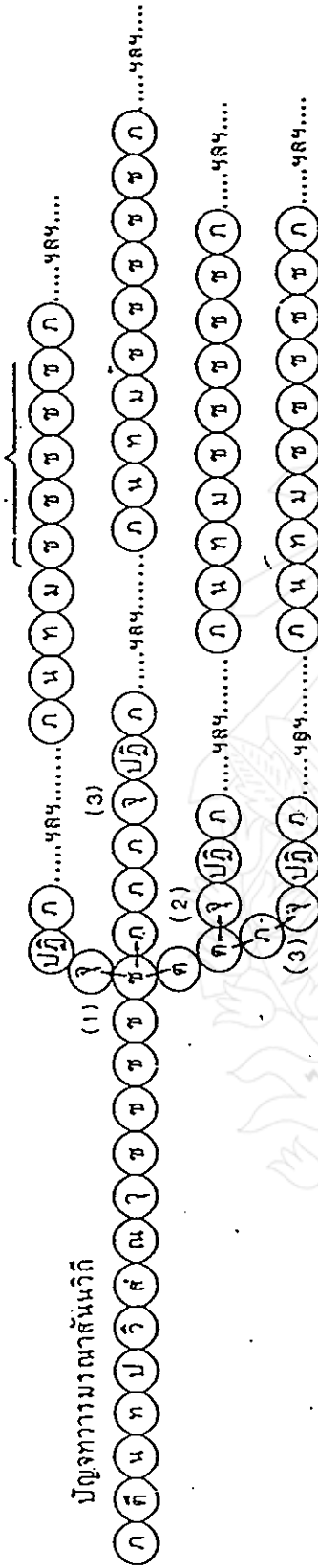
ภาคผนวก ข
ภาพอัปนาวิที

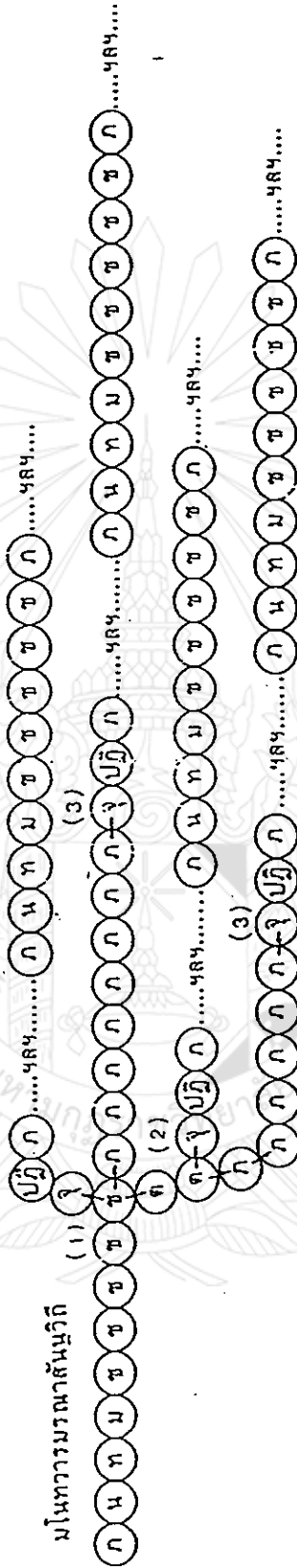
- 1) โลกียอัปนาวิทีข้างบน เป็นของอาทิกัมมิกถาณวิที (เกิดมาครั้งแรก) ของมันทุกคผล (บรรลुरू) มีบริกรรม นับชวณะมี 5 ควง ถ้าเป็นของคิกขบุคคผล(บรรลुरूเร็ว)ไม่ต้องมีบริกรรม มีชวณะ 4 ควง(น้อยกว่า 1 ควง)
- 2) โลกุตระอัปนาวิทีข้างบนเป็นของมันทุกคผล มีบริกรรม นับชวณะมี 7 ควง มีผลจิต 2 ควง ถ้าเป็นของคิกขบุคคผล ไม่มีบริกรรม แต่เพิ่มผลจิตอีก 1 ควง เป็น 3 ควง รวมชวณะ 7 ควง
- 3) โลกุตระอัปนาวิทีที่เกิดครั้งแรก มี โคตรฏจิต (คือ โอนโคตร จาก ปุณฺณ เป็น อริชบุคคผล) จากนั้นเกิดโศคาปิตติมคคจิต เป็นอริชบุคคผล เมื่อพระโศคาบันบรรลुरूอริชมรรคขึ้นสูงต่อไป โคตรฏ เปลี่ยนเป็น ไวทาน ซึ่งเป็นชวณจิตที่ให้พระอริชบุคคผลถึงความบริสุทธิ์พิเศษยิ่งขึ้น (ไวทานคคิต ไวทาน)
- 4) อารัมมณปัจจยของโลกียอัปนาวิที คือ บัญญัติธรรมที่เป็นอารมณ์ของมหัคคถาณ ชกเวณ อรูปถาณที่ 2 (วิญญาณัญญาชคณถาณ) ที่มีรูปถาณที่ 1 (อาภาสาัญญาชคณถาณ) เป็นอารมณ์ และ อรูปถาณที่ 4(เวสัญญาณาสัญญาชคณถาณ) ที่มีรูปถาณที่ 3(อาภัญญาชคณถาณ) เป็นอารมณ์
- 5) โลกียอัปนาวิทีของโลกุตระอัปนาวิทีตั้งแต่ มโนทวาราวิชชนะจนถึงอนุโลม เป็นสังขตธรรม ตั้งแต่ โคตรฏ หรือ ไวทาน จนถึง ผลจิต มี นิพพาน เป็นอารัมมณปัจจย

ภาคผนวก ค
ภาพมรณาสันนิเวศ

ปัญจทวารมรณาสันนิเวศ

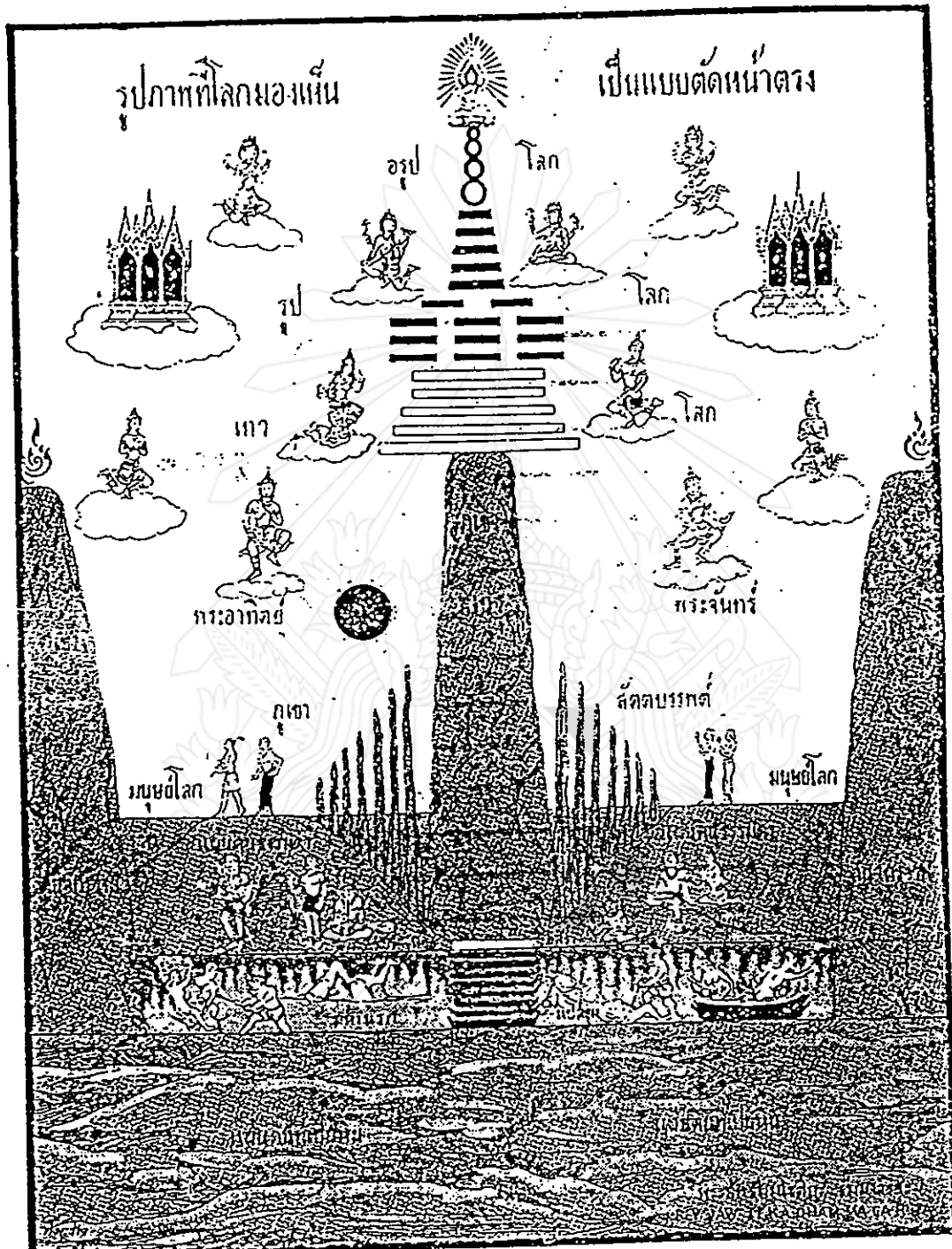
มโนทวารมรณาสันนิเวศ

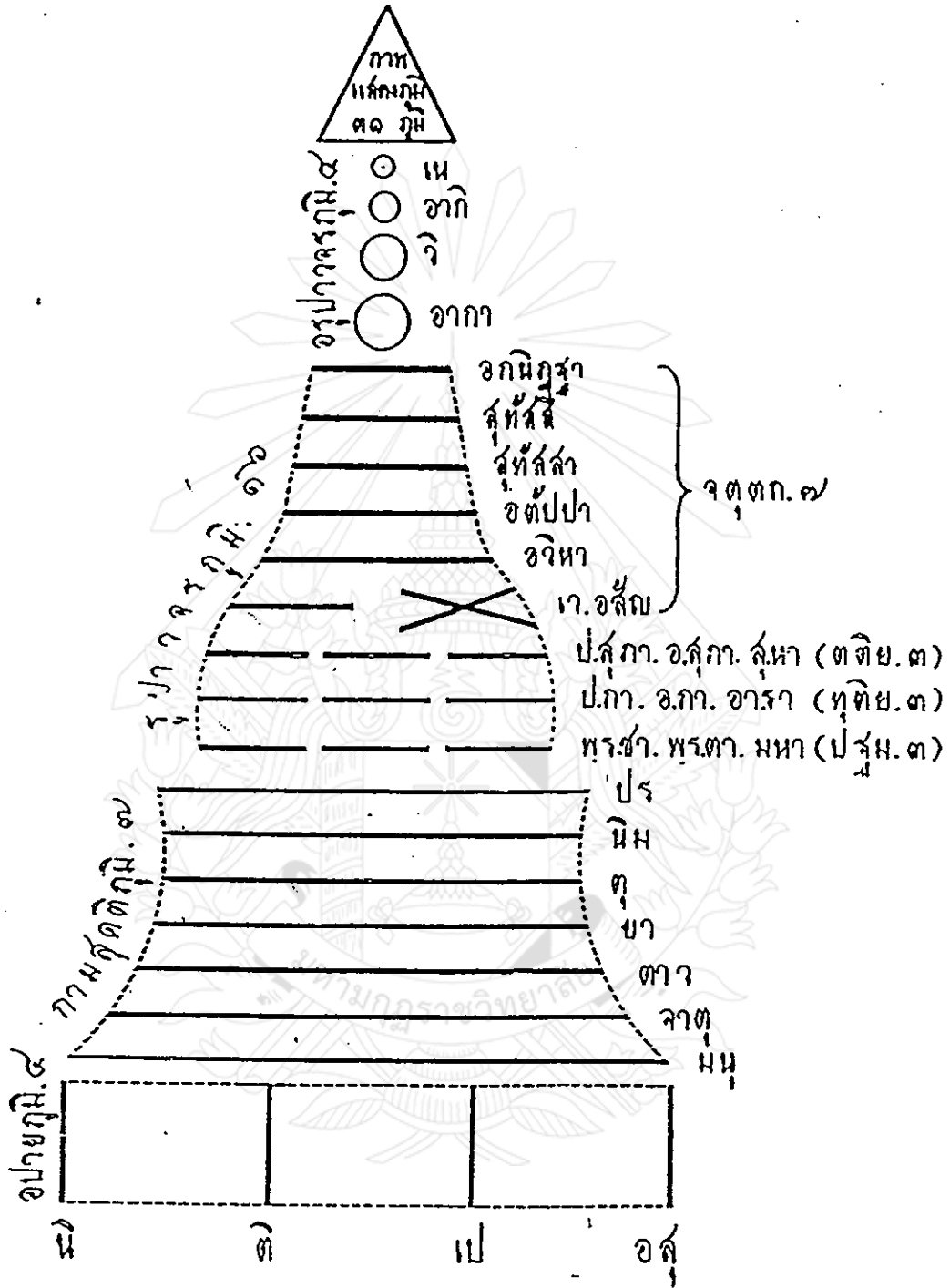
อักษรย่อและความหมาย

ภ. = ภวังค์	ณ. = สันติระณะ
ต. = อตติกภวังค์	จ. = ไวยฐัพพะณะ
น. = ภวังคจลนนะ	ช. = ชวานะ
ท. = ภวังคปัจเจกนะ	ด. = ตทารัมมณะ
ป. = ปัญจทวารากัชชณะ	ม. = มโนทวาราวัชชณะ
วิ. = ปัญจวิญญาน	จ. = จิต
ส. = สัมปฏิจจนนะ	ปญฺ. = ปญฺิตนธิ

ภาคผนวก ภาพวงจรชีวิต

ภาคผนวก จ
ภาพทฤษฎี ๓๑ ภูมิ

รวบรวมโดยพระสีหธัมมโชติภะ รัจฉาจาริยะ

ภาคผนวก จ
คำกลอนสอนใจ

ต้องเวียนเกิด	เวียนตาย	ตามบุญบาป
เมื่อไร ทราบ	ธรรมแท้	ไม่แปรผัน
ไม่ต้องเกิด	ไม่ต้องตาย	สบายครั้น
มีเท่านั้น	ใครหาพบ	จบกันเออฯ
ขณะใด	จิตไม่	มี “ตัวกู”
นิพพานก็	ปรากฏอยู่	ณ จิตนั้น
พอ “ตัวกู”	เกิดได้	ในจิต นั้น
สังสารวัฏฏ์	ก็พลัน	ปรากฏแทนฯ
อันความงาม	มีอยู่ตาม	หมู่ซากผี
อันความดี	อยู่ที่ละ	สละยิ่ง
ความเป็นพระ	อยู่ที่เพียร	บวชเรียนจริง
นิพพานตั้ง	อยู่ที่ตาย	ก่อนตาย เออฯ

จากหนังสือ “สังขารธรรม ความตายเป็นหน้าที่ของสังขาร” ท่านพุทธทาสภิกขุ หน้า ๑๓๕

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ นางชุศรี บุรณ์ทอง
- เกิด วันที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๘
- สถานที่เกิด ตำบลบ้านไร่ อำเภอเมือง จังหวัดชัยนาท
- ที่อยู่ : ปัจจุบัน ๑๐๘/๓๕ หมู่ที่ ๑ ตำบลหนองหอย อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่
- วุฒิการศึกษา
- พ.ศ. ๒๕๒๑ ปริญญาตรี เศรษฐศาสตรบัณฑิต คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง
 - พ.ศ. ๒๕๔๗ อภิธรรมบัณฑิต อภิธรรมมหาวิทยาลัยแห่งประเทศไทย วัดระฆังโฆสิตาราม
 - พ.ศ. ๒๕๔๗ อภิธรรมบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย
- ประสบการณ์
- พ.ศ. ๒๕๔๘ อาจารย์ช่วยสอนอภิธรรม สำนักวัดเมืองมาง ตำบลห้วยยาอำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

